

UNIVERZITA HRADEC KRÁLOVÉ

FILOZOFICKÁ FAKULTA

HISTORICKÝ ÚSTAV

**Kolektivizace zemědělství v Pardubickém kraji
v letech 1949–1960**

disertační práce

Autor: Mgr. Pavel Bošík
Studijní program: P 7105 Historické vědy
Studijní obor: České a československé dějiny
Forma studia: prezenční

Vedoucí práce: PhDr. Jan Mervart, Ph.D.

Zadání disertační práce

Autor:	Mgr. Pavel Boštík
Studium:	F1229
Studijní program:	P7105 Historické vědy
Studijní obor:	České a československé dějiny
Název disertační práce:	Kolektivizace zemědělství v Pardubickém kraji v letech 1949-1960
Název disertační práce Aj:	The Collectivization of Agriculture in the Pardubice Region between 1949-1960

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Cílem této disertační práce je zachycení kolektivizace zemědělství v Pardubickém kraji od počátku v roce 1949 až do jejího ukončení v roce 1960. Zejména půjde o analýzu společenských změn na venkově, konkrétně jakým způsobem komunistický režim tyto změny prosazoval, jak na ně zemědělci reagovali a jaký měly dopad na život na venkově. Tato práce se zabývá důležitými tématy pro kolektivizaci, jako byl problém pracovních sil v zemědělství v důsledku zrychlené industrializace na začátku padesátých let. Dalšími nosnými tématy jsou jednotná zemědělská družstva (JZD) a jejich struktura, způsoby odměňování jejich členů. Zakládání JZD v tomto rozboru nezůstane stranou, ovšem důležitá bude také analýza krizí v průběhu kolektivizace, jejich původ a dopady na obyvatelstvo. Pro práci je také podstatné popis jednotlivých skupin venkovského obyvatelstva v období padesátých let a jejich reakce a vzdor vůči tlaku a prosazování zemědělské politiky ze strany režimu.

Karel KAPLAN, *Proměny české společnosti 1948-1960. Část druhá. Venkov*, Praha 2012. Sheila FITZPATRICK, *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*, New York 1994. Nigel SWAIN, *Collective farm which work?*, Cambridge 1985. Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York 1996. Lynne VIOLA, *The Best Sons of the Fatherland. Workers in Vanguard of Soviet Collectivization*, New York 1989. Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. 2. díl - období 1945-1992*, Brno 2009. Karel JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008.

Garantující pracoviště: Historický ústav,
Filozofická fakulta

Vedoucí práce: PhDr. Jan Mervart, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 23.4.2018

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci vypracoval pod vedením školitele samostatně a uvedl jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 5. března 2019

Poděkování

Za vedení této práce, cenné rady, postřehy a podporu děkuji svému školiteli PhDr. Janu Mervartovi, Ph.D. Za trpělivost a podporu v průběhu práce na této disertaci bych rád poděkoval své blízké rodině, zejména manželce Karolíně.

Anotace

BOŠTÍK, Pavel. *Kolektivizace zemědělství v Pardubickém kraji v letech 1949–1960*. Hradec Králové: Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, 2019, 202 s. Disertační práce.

Cílem této disertační práce je zachytit v pěti kapitolách průběh kolektivizace zemědělství v Pardubickém kraji mezi lety 1949–1960. Komunistický režim v průběhu padesátých let provedl na venkově hluboké změny, které se dotkly zejména společnosti. Nucený přechod ze zemědělské malovýroby na velkovýrobu podle sovětského vzoru způsobil výrazné problémy v zemědělství v Pardubickém kraji i celém Československu. Zakládání jednotných zemědělských družstev mělo za následek výrazný pokles zemědělské výroby a propad životní úrovně obyvatelstva na venkově. V práci jsou analyzovány určité problémy kolektivizace zemědělství, jako byl nedostatek pracovních sil, odchody zemědělců z venkova za prací do průmyslu, struktura družstev, pracovní jednotky, vývoj některých společenských vrstev včetně tzv. „kulaků“ a také vzdorování zemědělců proti komunistickému režimu a kolektivizaci za využívání nejrůznějších strategií. Práce se zabývá také krizemi, které zasáhly kolektivizaci i komunisty, a neopomíjí problém všudypřítomného útlaku zemědělců.

Klíčová slova:

Zemědělství, zemědělci, kolektivizace, jednotná zemědělská družstva, Pardubický kraj, padesátá léta

Annotation

BOŠTÍK, Pavel. *The Collectivisation of Agriculture in the Pardubice Region between 1949–1960*. Hradec Králové: Philosophical Faculty, University of Hradec Králové, 2019, 202 pp. Dissertation Thesis.

The aim of this doctoral thesis is to capture in five chapters the course of agricultural collectivisation in Pardubice Region between 1949–1960. During the 1950s, the Communist regime undertook profound changes in the countryside that affected society in particular. The forced transition from agricultural small-scale production to large-scale production according to the Soviet pattern has caused considerable problems in agriculture in the Pardubice Region and throughout Czechoslovakia. The setting up of collective farms has resulted in a significant decline in agricultural production and a decline in the standard of living of the rural population. The thesis analyzes certain problems of the collectivization of agriculture, such as the lack of labor, the departure of farmers from the countryside to work in industry, the structure of the collective farms, the work units, the development of some social classes, including so called “kulaks” and also the resistance of farmers against the communist regime and the collectivisation using a variety of strategies. The thesis also deals with crises that have struck collectivization as well as communists, and it does not neglect the problem of the ubiquitous oppression of farmers.

Key words:

Agriculture, farmers, collectivisation, collective farms, Pardubice region, 1950s

Obsah

Úvod.....	8
1. Pracovní síly v zemědělství.....	25
1.1. Venkov a demografie.....	25
1.2. Mladí zemědělci – ztráta zájmu.....	34
1.3. Ze zemědělství do průmyslu – velké plány.....	40
1.4. Návraty do zemědělství	47
2. Jednotná zemědělská družstva	57
2.1. Výrobní typ	58
2.2. Předseda JZD	60
2.3. Schůze a setkávání.....	65
2.4. Odměna za práci.....	75
3. Krize a stagnace kolektivizace.....	84
3.1. První krize kolektivizace – zásobovací opatření	84
3.2. Velká krize kolektivizace – rozpady JZD	94
3.3. Krize nových JZD – (ne)udržitelný rozvoj?.....	105
4. Opory a oběti.....	115
4.1. Zemědělci v KSC	116
4.2. Kovozezemědělci.....	123
4.3. „Kulaci“	135
4.4. Krajský diktátor.....	143
4.5. Konec malých a střední zemědělců	147
5. Vzdor	157
5.1. Stížnosti.....	161
5.2. Záhumenky	166
5.3. Izolace	174
5.4. Vepřové maso.....	176
Závěr.....	184
Prameny a literatura	190
Seznamy grafů, map a tabulek	200
Seznam zkratk	201
Resumé.....	202

Úvod

V roce 1949 komunistický režim zahájil kolektivizaci zemědělství, současně odstartoval rozsáhlou proměnu venkova i jeho obyvatelstva. Hlavním produktem kolektivizace byla tzv. jednotná zemědělská družstva (dále jen JZD),¹ ve kterých nebyla sjednocena pouze výroba, ale měla se zde odehrávat i značná část života zemědělce. Proces kolektivizace také komunistům posloužil k uplatnění „třídního boje“ proti zemědělcům s velkou výměrou půdy, tím plnili jeden ze základních cílů – likvidaci celé jedné vrstvy obyvatelstva. Postupující kolektivizace dále vedla k pozvolné, ale zásadní proměně venkova. Již zvýšená industrializace na přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století znamenala postupné odčerpávání pracovních sil a propadu prestiže zemědělské výroby v rámci národního hospodářství. Komunisté prováděli kolektivizaci jako „přes kopírák“² podle sovětské kolektivizace, včetně zakládání kolchozů a likvidací vytypovaných vrstev obyvatelstva, nejen v Československu, ale také v ostatních státech východního bloku. Tam ovšem proběhla s odlišným výsledkem, třebaže v prvních letech to byla shodná sovětská kolektivizace se všemi jejími typickými projevy. Pro zemědělce znamenala kolektivizace především dvanáct let nátlaku, perzekucí, společných i osobních agitací nebo neustálých kontrol. Mnozí si odnesli z doby kolektivizace hořké vzpomínky, protože museli vložit svůj majetek do společného hospodaření.

Proměna venkova v padesátých letech minulého století byla výrazná a stále nabízí značný prostor pro interpretaci. Kolektivizaci můžeme chápat mnohými způsoby, dění a změny na venkově v padesátých letech byly rozsáhlé a rozmanité. Tato práce nenahlíží na kolektivizaci zemědělství jen jako na vytváření nových forem hospodaření na zemědělské půdě podle vzoru převzatého ze Sovětského svazu, ale hledá i širší souvislosti. Zejména se

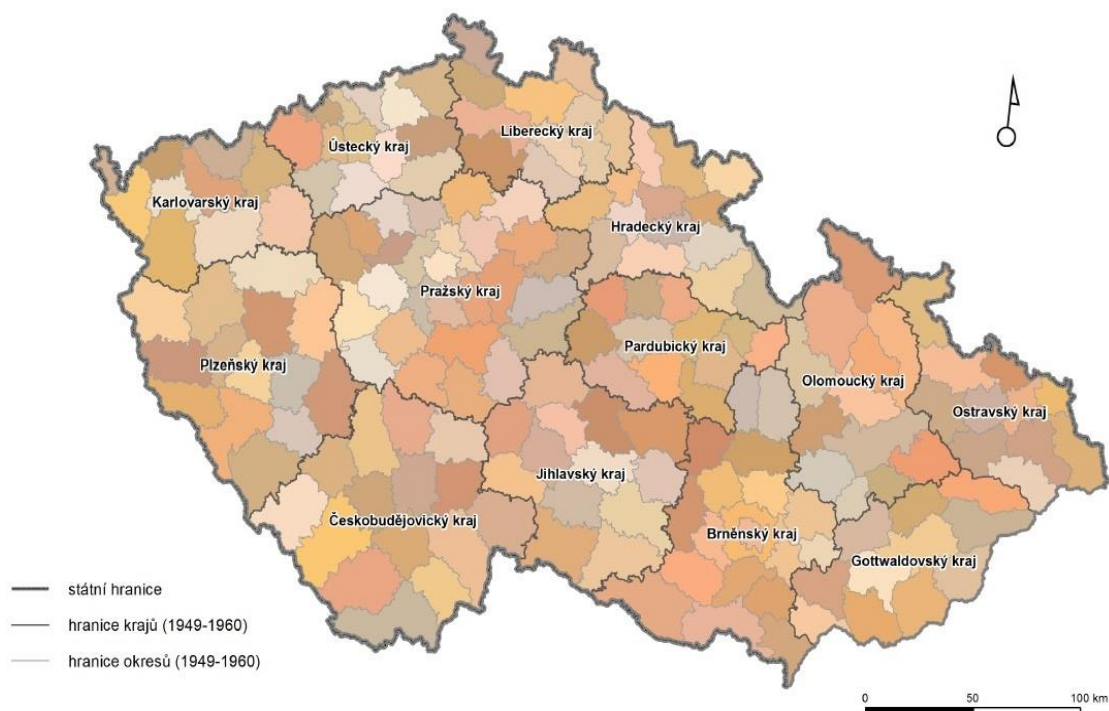
¹ Užívání pojmů spojených s JZD má určitá úskalí. V textu se často využívá pojmů jako družstvo, členové JZD nebo družstva, družstevníci nebo družstevní zemědělci, přesto však nemůžeme mluvit o družstevnictví nebo družstevním členství v pravém smyslu slova. Např. historička Jana Burešová odmítá tato označení, namísto JZD mluví o „*kolektivních výrobních zemědělských organizacích*“, družstevní členství v tomto smyslu popírá, protože JZD postrádala samosprávu, členské podíly po vstupu nikdo neřešil a konečně samotní členové se cítili „*jako zaměstnanci a ne jako praví družstevníci*“. Srov. Jana BUREŠOVÁ, Združstevňování nebo kolektivizace zemědělství po roce 1948?, in: Blanka Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Uherské Hradiště 2002, s. 223–228.

² Slovní spojení „přes kopírák“ je volným překladem anglického pojmu „blueprint“. Ve své knize o rumunské kolektivizaci *Peasant under Siege* toto označení použili autoři studie Gail Kligman a Katherine Verdery, aby nazvali celou kapitolu *The Soviet Blueprint*, srov. Gail KLIGMAN – Katherine VERDERY, *Peasant under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*, Princeton 2011, s. 49–87.

snaží posuzovat kolektivizaci z hlediska vývoje venkovské společnosti, která v průběhu padesátých let, prošla výraznými změnami. Sociální skupiny, jak byly známy před zahájením v roce 1949, mizely nebo je komunisté likvidovali cílenou perzekucí, až na konci kolektivizace komunisté dosáhli k základům docela jiné venkovské společnosti podle sovětského vzoru.

Regionálně je disertační práce zasazena do správního celku Pardubického kraje, který se nacházel převážně v oblasti východních Čech. Tento kraj vznikl k 1. lednu 1949 a zanikl k 30. červnu 1960 a skládal se z 12 okresů – Čáslav, Hlinsko, Holice, Chotěboř, Chrudim, Lanškroun, Litomyšl, Pardubice, Polička, Přelouč, Ústí nad Orlicí a Vysoké Mýto a 740 obcí, údaje o počtu obcí se ovšem liší vzhledem k administrativním opatřením jako např. slučování obcí apod. V kraji fungovalo celkem 12 Okresních národních výborů (dále jen ONV). Geograficky tvořil Pardubický kraj velmi různorodý region, jehož území se rozkládalo od polabských úrodných nížin na severu až k drsnému horskému prostředí Českomoravské vrchoviny na jihu. Úrodnější části Polabí se nacházely v severozápadní části kraje, místopisně se tato oblast nazývá Východolabskou tabulí (především zasahovala do okresů Holice, Pardubice a Přelouč). Od západu směrem k jižní hranici kraje se táhly Železné hory (okresy Čáslav, Hlinsko, Chotěboř, Chrudim). Východní hranici kraje vymezovala Svitavská pahorkatina (okresy Litomyšl, Polička, Vysoké Mýto, Ústí nad Orlicí) společně se Zábřežskou vrchovinou (okres Lanškroun). Geografická poloha se také promítla do rozdělení podle výrobních oblastí. Pardubický kraj byl rozdělen do tří výrobních zemědělských oblastí – úrodnější oblast řepařská, méně úrodná bramborářská a oblast nejhorší pro obdělávání a vhodná spíše pro pastviny – horská. Toto rozdělení na výrobní oblasti přibližně odpovídá i geografickému rozdělení regionu. V roce 1952 vymezil Krajský národní výbor (dále jen KNV) Pardubice obce v kraji na základě oblastí, v řepařské se nacházelo 35,2 %, v bramborářské 56,8 % a v horské (či pastvinářské) 8 % obcí. Okresy v řepařské oblasti spadaly převážně do západní, severní a centrální oblasti kraje, jednalo se o tyto okresy – Čáslav, Holice, Chrudim, Pardubice, Přelouč a Vysoké Mýto, bramborářská oblast převažovala u okresů na jihu a východě kraje, a to jmenovitě okresy Hlinsko, Chotěboř, Litomyšl, Polička a Ústí nad Orlicí, poslední horská oblast tvořila většinu v okrese Lanškroun

na samém východě.³ Pardubický kraj byl převážně zemědělským krajem s několika průmyslovými centry ve městech Pardubice, Ústí nad Orlicí s Českou Třebovou a Hlinsko. V Pardubickém kraji měl předválečnou tradici chemický, textilní a potravinářský průmysl, později došlo i k rozvoji strojírenství.⁴

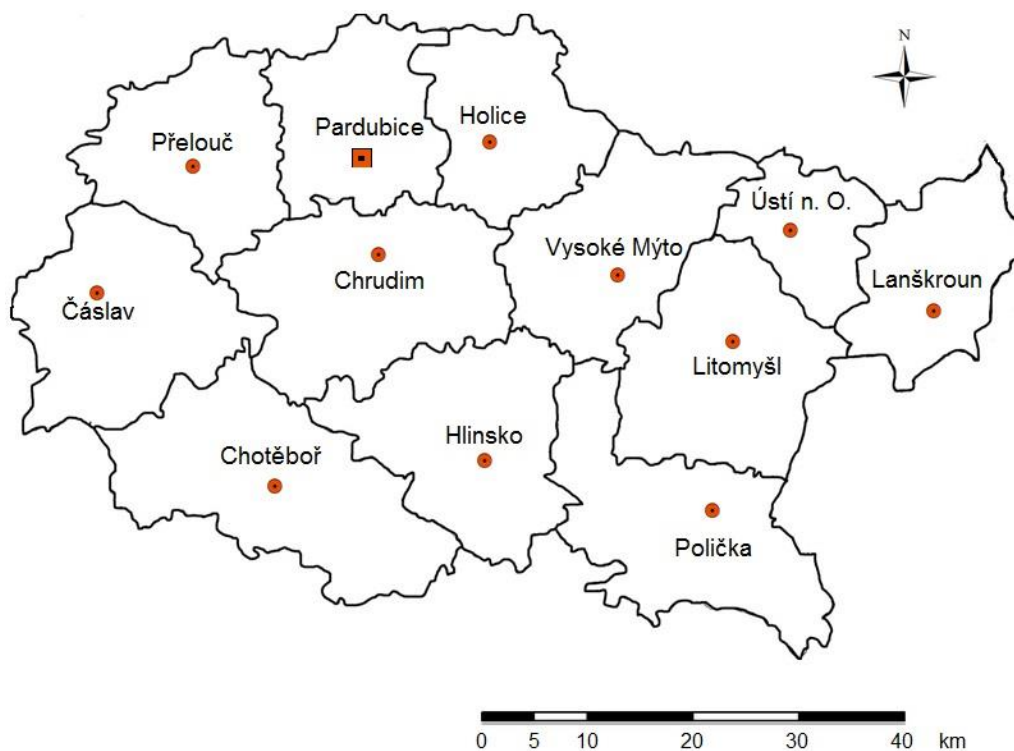

Mapa 1 Správní členění českých zemí 1949–1960⁵

³ Státní oblastní archiv v Zámrsku (dále jen SOA Z), fond (dále jen f.) Krajský národní výbor Pardubice 1949–1960 (dále jen KNV P), kniha (dále jen kn.) 31, s. 434, zpráva IX. referátu – Kontrola vládního usnesení o STS k 31. květnu 1952, s. 4.

⁴ Kolektiv autorů, *Šest let budování Pardubického kraje. 1949–1954*, Pardubice 1955, s. 9.

⁵ Mapa převzata z publikace: Tomáš BURDA, *Historické hranice a proces polarizace prostoru v Česku*, Praha 2016, s. 14.

Mapa 2 Pardubický kraj 1949–1960⁶

Cílem této disertační práce je zachytit zejména některé aspekty společenských změn na venkově, jejich původ, průběh a reakce aktérů na tyto změny. Aby došlo k postihnutí těchto změn, bylo zapotřebí položit několik otázek. První podstatnou otázkou je, jaké proběhly změny ve společnosti a jaké byly příčiny a důsledky těchto změn a jak doba stalinismu utvářela venkov nejen ve smyslu chápání kolektivizace jako útlaku zemědělců, ale také stalinismu jako modernizačního procesu na venkově včetně reakce zemědělců na tyto změny.

Další otázka se týká opomíjeného vývoje (až na některé výjimky) v kolektivizaci v roce 1957 a v následujících letech: Opravdu došlo ke snadnému vstupu velkého množství zemědělců do JZD bez výraznějších potíží? A začala tato JZD za krátkou dobu prosperovat, protože je převzali zkušení hospodáři? Dospěly snad obě strany v inkriminovaných letech 1957–1959 do stejného bodu jako v Maďarsku, kde došlo ke konsenzu mezi zemědělci a režimem nebo naopak režim podrobil zemědělce tvrdému tlaku?

⁶ Mapa území Pardubického kraje vypracována na základě Mapy krajů č. 8 – Kraj Pardubický, vydané Zeměměřičským úřadem v Praze v roce 1949.

Budeme se také ptát po vývoji vztahu mezi městem a venkovem, mezi jejich zástupci reprezentovanými dělníky a zemědělci, popř. na vývoj mezi průmyslovým a zemědělským odvětvím. Docházelo více k propojení mezi venkovem a městem? V průběhu kolektivizace hrála důležitou roli početná skupina kovozezemělců, která měla být spojkou mezi městech a venkovem nebo mezi dělníky a zemědělce. Otázkou je, zda kovozezemělci dokázali svou činností na pomezí města a venkova působit režimu určité potíže v průběhu kolektivizace.

Pro práci je také příznačný pojem krize, proto bude důležité poukázat, jak krize (či stagnace) poznamenaly kolektivizaci a jak zasáhly její aktéry, nejen zemědělce, ale také stranické funkcionáře.

Dalším cílem je zachytit některé strategie vzdoru zemědělců v Pardubickém kraji, za jejichž pomoci se snažili vypořádat s těžkostmi kolektivizace, přičemž těmito těžkostmi myslíme především propad do nižší životní úrovně. Zemědělci chránili těmito strategiemi sami sebe před hrozbami ze strany režimu, nebo před vstupem a členstvím v JZD. Hlavním úkolem bude popis některých strategií, které zemědělci využívali, aby překonali těžké chvíle nebo aby vzdorovali tlaku ze strany komunistického režimu.

Práce je členěna tematicky do pěti kapitol. Tyto kapitoly vykrystalizovaly na základě výzkumu kolektivizace v Pardubickém kraji, jedná se o její problematické etapy, úseky či součásti. První kapitola poukazuje na problematiku pracovních sil v zemědělství a jakým způsobem se dokázal komunistický režim vypořádat s překážkami všeobecného nedostatku pracovníků na začátku padesátých let. Tato kapitola ale pojednává také o demografických příčinách tohoto nedostatku či nevyjasněné politice státu v otázce pracovních sil, v důsledku jíž došlo k odčerpání pracovníků ze zemědělství na základě zvýšené industrializace a poté k návratu zpět do primárního sektoru na základě směrnic X. sjezdu KSČ. Nosnou myšlenkou této kapitoly je otázka ztráty zájmu mladých o práci v zemědělství a postupné stárnutí pracovníků.

Druhá kapitola má sice název *Jednotná zemědělská družstva*, ale není klasickým úvodem do problematiky JZD, snažíme se vybrat některá témata, která by alespoň částečně přiblížila život družstevníků v úvodních letech existence družstev. Po krátkém vysvětlení užívání družstevních typů následuje představení problematiky předsedů JZD, kde půjde spíše o nastínění zneužívání postavení než charakteristiku funkce. Členské schůze měly řešit podstatné i každodenní problémy družstevníků, ale vzhledem k pojetí JZD ztratily svou váhu, přesto je důležité poukázat na schůze a setkávání jako na jeden z rituálů režimu i v rámci

života v JZD, přičemž se však nebude jednat pouze o schůze v rámci JZD, ale také o agitační schůze za účelem založení či náboru. Poslední kapitola se týká odměňování družstevníků, hlavním tématem je rozbor tzv. pracovní jednotky a její zneužívání ve prospěch vyšších odměn.

Třetí kapitola popisuje problémy na venkově v průběhu padesátých let, které postihly nejen kolektivizaci, ale i v některých případech i celý komunistický režim. Snahou bude hledat společné rysy tří krizí, které měly postupně původ v zásobovacích opatřeních v prosinci 1951, ve všeobecné krizi komunistických režimů ve východním bloku po červnu 1953 a nakonec v krizi způsobené překotným zakládáním JZD v letech 1957 a 1958. Především první krize a krize po zakládání JZD způsobená velkým tlakem na zemědělce měly podobný dopad, urychlená kolektivizace způsobila pokles výroby. Velká krize kolektivizace je specifická rozsahem a snahou režimu vypořádat se s problémy v zemědělství.

Čtvrtá kapitola pojmenovaná *Opory a oběti* analyzuje sociální skupiny na venkově, popř. i jedince. Kapitola řeší základní otázku, zda režim měl na venkově oporu v některé společenské skupině v průběhu kolektivizace. V podkapitole o zemědělcích komunistech bude rozebráno, nakolik se KSČ mohla spolehnout na zemědělce ve svých řadách při činnosti na venkově. Kovozezemědělci tvořili doposud málo známou, ale početnou skupinu zemědělců, která do jisté míry ovlivňovala úspěchy režimu na venkově. Naopak otázka „kulaků“ je známá, ale v této kapitole budou připomenuty perzekuce, které nesahaly pouze po akci „K“, ale až na konec padesátých let, kdy už o výsledku kolektivizace bylo rozhodnuto. „Kulaků“ se týká i působení krajského diktátora Jiřího Kotrcha, který spoluvytvářel společenské klima nejen na venkově v roce 1950. Posledním tématem je rozhodující vlna a snaha vyvrátit dosavadní chápání závěrečné etapy kolektivizace jako poklidné cesty zemědělců k socialismu.

V poslední kapitole najdeme specifické téma vzdoru proti režimu. Především půjde o zachycení snahy zemědělců o vzdor v ekonomické oblasti a popis některých strategií, které využívali k udržení určitého životního standardu. K analyzovaným strategiím vzdoru patří preferování záhumenku na úkor společné práce v JZD, izolování družstevníků od soukromých zemědělců v některých obcích a výhodný prodej vepřového masa před vstupem do JZD. Poslední taktikou je psaní stížností proti postupu úřadů.

- - -

Prameny a literatura

Výzkum kolektivizace v Pardubickém kraji vychází z důkladného bádání v Národním archivu v Praze a ve Státním oblastním archivu v Zámrsku, tyto dva hlavní zdroje informací o padesátých letech na venkově jsou doplněny o pramenné edice a dobové noviny a časopisy. Tyto informace z pramenů můžeme rozdělit do několika základních skupin podle povahy pramene. Nejdříve je však nutné představit fondy pramenů a pramenné edice vydané k padesátým letům, zemědělství a kolektivizaci.

Tato disertační práce obsahuje především výzkum na krajské úrovni, důležitými byly proto fondy Krajského národního výboru Pardubice 1949–1960,⁷ výzkum se odvíjel od zasedání rady KNV Pardubice a částečně i pléna. Obě tyto krajské instituce státní správy jsou periodicky seřazeny v knihách,⁸ informačně obsáhlejší zasedání rady obsahuje zápisy ze schůzí a projednávání jednotlivých zpráv. Fond KNV Pardubice dále obsahuje mnoho cenných druhů archiválií, pro účel této studie byly nejdůležitější stížnosti zemědělců a jejich vyřízení ze strany úřadů. Neméně důležitým je fond Krajský výbor KSČ Pardubice 1945–1960,⁹ zejména zápisy z pléna výboru a částečně také i z krajských stranických konferencí, okrajově i zápisy ze zasedání předsednictva.¹⁰

Druhým důležitým archivem pro bádání a pro určitou komparaci kolektivizace v Pardubickém kraji s celorepublikovým vývojem byl Národní archiv v Praze. Výzkum probíhal ve třech fondech, a to jmenovitě fond Ministerstva zemědělství – schůze kolegia ministrů zemědělství 1949–1962,¹¹ Ministerstva pracovních sil¹² a fond s názvem KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení zemědělství a porady vedení pro otázky zemědělství.¹³ Pro výzkum byly důležité zprávy ze všech tří fondů vypracované pro porady, schůze či zasedání.

Doplněním badatelské práce v archivech mohou být i edice pramenů, v případě kolektivizace se podařilo vydat na přelomu tisíciletí celkem devět svazků dokumentů

⁷ SOA Z, f. KNV P.

⁸ Tamtéž, kn. 1–144. Plénum KNV – kn. 1–20, rada KNV – 21–144.

⁹ SOA, f. Krajský výbor KSČ Pardubice 1945–1960 (dále jen KV KSČ P).

¹⁰ Tamtéž, karton (dále jen kart.) 2–11 a 48.

¹¹ Národní archiv v Praze (dále jen NA Praha), f. Ministerstvo zemědělství – schůze kolegia ministrů zemědělství 1949–1962 (dále jen MZe – kol.).

¹² NA Praha, f. Ministerstvo pracovních sil (dále jen MPS). Fond MPS je stejně jako existence samotného ministerstva časově omezen lety 1951–1957, stejně časové omezení měl i časopis ministerstva s názvem *Pracovní síly*.

¹³ NA Praha, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení zemědělství a porady vedení pro otázky zemědělství (dále jen ÚV KSČ – zem. odd.)

k zemědělské politice v Československu, pro účely této práce tvořily základ svazky mezi lety 1948–1954 vydané pod vedením editorky Jany Pšeničkové s názvem *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD*.¹⁴ Další edicí pramenů sestavil Karel Kaplan v roce 2012 jako součást monografie *Proměny české společnosti*.¹⁵ Kaplan v této edici především vydal podklady pro studium sociální a ekonomické situace zemědělců a družstevníků v padesátých letech.

Mezi nepostradatelné zdroje informací patří periodika. Pro práci tvořil základ deník *Rudé právo* nebo *Zář*¹⁶ jako stranický tisk na centrální i krajské úrovni a stejně důležité byly i *Zemědělské noviny*, které vycházely nejprve pod Jednotným svazem československých zemědělců (dále jen JSČZ), poté pod ministerstvem zemědělství. Další periodika – časopisy jsou spíše doplňkové a poskytovaly informace na odbornější úrovni – *Za socialistické zemědělství*, *Národní výbory* nebo *Pracovní síly*, nebo směřovala k určité skupině obyvatelstva – *Beseda venkovské rodiny*.

Pokud bychom nebrali prameny podle umístění či původu, ale spíše podle charakteru, rozlišili bychom několik základních druhů, které byly důležité pro tuto práci. První druhem jsou zprávy, které pochází hlavně z fondů Ministerstva zemědělství, Ministerstva pracovních sil a Krajského národního výboru Pardubice. Zprávy byly určeny zejména jako podklady pro jednání daných úřadů s obsahovaly informace o dění v zemědělství, hospodaření JZD nebo postupu kolektivizace. Dalším druhem pramenů tvořila jednání či schůze a jejich zápisy můžeme najít zejména ve fondech KNV Pardubice a KV KSČ Pardubice. Mezi studované druhy pramenů lze zařadit i články z periodik. Posledním druhem pramenů, ze kterých tato práce vychází, je kategorie pramenů osobní povahy. Jde zde především o reakce zemědělců na nespravedlnosti. V práci jsou uvedeny hned dva základní typy osobních pramenů – stížnosti a dopisy, resp. prověrky dopisů. Tento druh pramenů je na jedné straně problematický, protože může být emotivně zabarvený, na druhou stranu právě bezprostřednost zemědělců vypovídá o dramatičnosti událostí v padesátých letech na venkově. Pro tyto prameny osobního charakteru

¹⁴ Jiřina JUNĚCOVÁ – Jana PŠENIČKOVÁ (eds.), *Zemědělské družstevnictví: Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1948–1949*, Praha 1995. Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1950*, Praha 1998. TÁŽ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1951*, Praha 1999. TÁŽ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1952*, Praha 2000. TÁŽ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1953*, Praha 2002. TÁŽ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1954*, Praha 2003.

¹⁵ Karel KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti 1948–1960. Část druhá. Venkov. Dokumenty*. Praha 2012.

¹⁶ *Zář: list KSČ pardubického kraje* (dále jen *Zář*).

posloužily dva základní zdroje. Prvním jsou stížnosti uložené zejména ve fondu KNV Pardubice, řídněji je pak možné objevit i na zemědělském oddělení ÚV KSČ. Druhým zdrojem byla edice pramenů K. Kaplana,¹⁷ v této edici Kaplan uvedl také prověrku korespondence prováděnou ministerstvem vnitra pro členy politického byra ÚV KSČ. Od roku 1957 autoři prověrek vyčlenili i kapitolu s názvem *Socializace vesnice* a podle Kaplana se s velkou pravděpodobností jedná o „jediný neupravovaný zdroj o veřejném mínění.“¹⁸

O téma kolektivizace zemědělství byl a stále je velký zájem nejen u odborníků a badatelů, ale také u široké veřejnosti. Dilem této popularity si nemůžeme stěžovat na nedostatečné množství literatury na toto téma. O rozsahu zájmu odborníků o kolektivizaci svědčí vyčerpávající přehled literatury od Jiřího Urbana. Urban vytvořil podrobné shrnutí tvorby nejen českých a československých historiků, ale i ze zahraničí – od anglosaského prostředí až po Rumunsko či Pobaltí.¹⁹ Podobné shrnutí, omezené pouze na českou a československou historiografii, vytvořila v nedávné době i Jana Burešová.²⁰

Pro české prostředí měl v posledních téměř dvaceti letech zásadní vliv Karel Jech a jeho dílo. Z něj pak především monografie *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy* z roku 2008 ovlivnila výzkum padesátých let na venkově a napomohla výzkumu problematiky selského stavu a jeho konce v období kolektivizace.²¹ Tato studie byla rozšířeným vydáním Jechovy práce z roku 2001 s názvem *Soumrak selského stavu 1945–1960*, která vyšla jako součást ediční řady *Sešity Ústavu pro soudobé dějiny*.²² V duchu Jechovy práce publikoval Jiří Urban případovou studii z okolí Novopacka *Venkov pod kolektivizační knutou*.²³

Jech dále spolupracoval s historiky Petrem Blažkem a Michalem Kubálkem na obsáhlém díle o nejdramatičtější kapitole kolektivizace akci „Kulak“,²⁴ Jech se tedy i

¹⁷ K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 57–120. Příloha č. 9. *Poznatky z průzkumu veřejného mínění obyvatelstva získané kontrolou listovních zásilek ve vnitřním a zahraničním poštovním styku.*

¹⁸ *Tamtéž*, s. 57.

¹⁹ Jiří URBAN, *Kolektivizace venkova v historiografii – dosavadní přístupy k tématu*, *Forum Historiae*, 1, 2016, s. 153–187.

TÝŽ, *Kolektivizace venkova v Horním Polabí...*, s. 12–51.

²⁰ Jana BUREŠOVÁ, *Problematika výzkumu dějin kolektivizace v Československu a v České republice*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 23–31. Autorka dle svých slov tento text dále rozšířila do podoby vydané o rok později, srov. TÁŽ, *Kolektivizace zemědělství v české historiografii*, *Východočeské listy historické* 32, 2014, s. 97–107.

²¹ Karel JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008.

O popularitě Jechovy knihy svědčí informace o prvním dotisku do dvou let od vydání. Srov. J. URBAN, *Kolektivizace venkova v historiografii...*, s. 171.

²² Karel JECH, *Soumrak selského stavu 1945–1960*, *Sešity Ústavu pro soudobé dějiny* 35, 2001.

²³ Jiří URBAN, *Venkov pod kolektivizační knutou. Okolnosti exemplárního „kulackého“ procesu*, Praha 2010.

²⁴ Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK (eds.), *Akce „K“: Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy, dokumenty*, Praha 2010.

v jednom ze svých posledních děl věnoval konci selského stavu.²⁵ Na kolektivní monografii *Akce „K“: Vyhnaní sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy, dokumenty* se kromě uvedeného autorského tria Blažek, Jech a Kubálek podílela také např. Jana Burešová. Díky tomuto autorskému kolektivu vzniklo kvalitní dílo dokumentující jednu z nejtemnějších kapitol českého a československého venkova. Tato publikace vznikla na základě grantového projektu Blažka s Kubálkem s názvem *Kolektivizace v Československu 1948–1960: politické a sociální proměny venkova*. Výstupem projektu je kromě zmíněné monografie o akci „K“ také kolektivní monografie *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a střeoevropské souvislosti*,²⁶ jejíž základem byly příspěvky ze stejnojmenné konference konané v Zemědělském muzeu v Praze na podzim 2007. Mezi příspěvateli byli např. historik tohoto muzea Pavel Novák nebo profesor z liverpoolské univerzity Nigel Swain s příspěvkem o komparaci jednotlivých kolektivizací ve východním bloku.

Další poměrně významnou kolektivní monografií je *Kolektivizace v Československu*,²⁷ která vychází z příspěvků přednesených na konferenci konané na jaře 2012 v Muzeu Jindřichohradecka. Konferenci pořádal *Ústav pro studium totalitních režimů* a oproti konferenci konané o pět let dříve reflektovala převážně regionální tematiku. Pro naše účely byly zajímavé příspěvky z prostředí Pardubického kraje od Marie Jílkové²⁸ nebo Lucie Novotné,²⁹ obě se zabývaly projevy kolektivizace v okolí okresního města Polička.

Velmi inspirativní studií s tematikou kolektivizace je kniha Karla Kaplana *Proměny české společnosti 1948–1960 – Venkov*.³⁰ Kaplanův příspěvek k dějinám venkova v období padesátých let byl vydán po vlně zájmu o osudy a konec selského stavu, Kaplan ale přistupuje ke kolektivizaci komplexněji, nezůstává pouze u otázky „kulaků“ jako jeho mnozí kolegové, ale vnímá venkov v jeho celistvosti. U Kaplana můžeme objevit zajímavou sondu do sociálních dějin venkova, perzekuce se netýká pouze vrstvy s nejvyšší výměrou pole, ale

O akci „K“ publikoval též Miloslav Růžička: Miloslav RŮŽIČKA, *Vyhnaní: akce „kulak“*, Havlíčkův Brod 2008. TÝŽ, *Vyhnaní II: akce „kulak“*, Havlíčkův Brod 2011.

²⁵ Karel Jech se nezabýval pouze násilnou kolektivizací, jež je typická pro jeho dílo po roce 1989. Z dřívějších dob můžeme jmenovat jeho zpracování období Třetí republiky na venkově. Srov. Karel JECH, *Probuzená vesnice: k dějinám revoluce na našem venkově v letech 1945–1948*, Praha 1963.

²⁶ Petr BLAŽEK – Michal KUBÁLEK (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a střeoevropské souvislosti*, Praha 2008.

²⁷ Jaroslav ROKOSKÝ – Libor SVOBODA (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013.

²⁸ Marie JÍLKOVÁ, *Průběh kolektivizace venkova na Poličsku z pohledu tří postižených rodin*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 384–391.

²⁹ Lucie NOVOTNÁ, *Metody perzekuce selského stavu na Poličsku v letech 1949–1960*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 267–272.

³⁰ Karel KAPLAN, *Proměny české společnosti 1948–1960. Část druhá. Venkov*, Praha 2012.

hrozby komunistického režimu dopadají na všechny zemědělce. Kaplanovi nejde jen o podání perzekucí, ale i o vývoj sociální situace a postavení všech vrstev obyvatelstva na venkově a pozornost věnuje i situaci v problematičtých pohraničních oblastech.³¹ Kaplan prodává v této monografii své bohaté zkušenosti z výzkumu dějin komunistického režimu v padesátých letech³² a lze s určitou platností tvrdit, že rozsáhlá studie je stejně zásadní jako dílo skupiny kolem K. Jecha, v mnohém ho ale výrazně přesahuje.

Další nedocenenou publikací je kolektivní monografie o závěrečné fázi kolektivizace mezi lety 1957–1960.³³ Autoři se nedrželi tradičního postupu s důrazem na úvodní fázi kolektivizace do roku 1953, ale naopak provedli výzkum v době dokončení kolektivizace a zvýšili povědomí odborné veřejnosti o překotné kolektivizaci v druhé polovině padesátých let.

Pro studii sociálních dějin venkova a kolektivizace v padesátých letech v Československu jsou nepostradatelné *Hospodářské a sociální dějiny* od kolektivu autorů pod vedením profesora Vysoké školy ekonomické Václava Průchy.³⁴

Kolektivizace zemědělství neušla pozornosti historiků ani v období před rokem 1989, i když je nutné poznamenat, že až na výjimky nepřistupovali k otázce kolektivizace příliš kriticky. Pro oblast tehdejšího Východočeského kraje vydala studii pod příznačným názvem *Když mizely meze*³⁵ autorská trojice Jan Doležal, Josef Kmoníček a Jiří Pekárek.

³¹ *Tamtéž*, s. 98–135. Kapitola *Pohraničí*. O kolektivizaci v pohraničních oblastech a vývoji sociální situace nových osídlenců podrobně píše berounský historik a archivář Jiří Topinka. Srov. Jiří TOPINKA, *Specifika kolektivizace v českém pohraničí 1949–1960*, in: Blanka Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Uherské Hradiště 2002, s. 229–234. TÝŽ, *Zapomenutý kraj. České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení*, Soudobé dějiny 3–4, 2005, s. 534–586.

³² Z rozsáhlého Kaplanova díla můžeme jmenovat alespoň některé knihy: Karel KAPLAN, *K politickým procesům v Československu 1948–1954. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR 15, 1994. TÝŽ, *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, Brno 2005. TÝŽ, *Kronika komunistického Československa: kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*, Brno 2008.

³³ Vladimír BŘEZINA – Jiří PERNES (eds.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Brno 2009.

Historik Jiří Pernes publikoval o kolektivizace více textů, srov. Jiří PERNES, *Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1948–1960*, *Forum Historiae*, 1, 2016, s. 5–34; TÝŽ, *Proměny myšlenky kolektivizace zemědělství v politice KSČ po únoru 1948*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, s. 33–45; TÝŽ, *Politické a sociální předpoklady kolektivizace zemědělství v Československu*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 77–87.

³⁴ Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl – období 1945–1992*, Brno 2009.

³⁵ Jan DOLEŽAL, Josef KMONÍČEK a Jiří PEKÁREK, *Když mizely meze. Kapitoly z kolektivizace východočeského zemědělství*, Hradec Králové 1987.

Josef Kmoníček spolupracoval i na další publikaci z kolektivizačního i postkolektivizačního období, která popisuje vývoj JZD Dolní Újezd u Litomyšle: Miloš CHARUBSKÝ – Josef KMONÍČEK – Jaromír NEPRAŠ, *Naše družstvo*, Dolní Újezd 1989.

Autoři v útlé publikaci srovnávají vývoj kolektivizace v Pardubickém a Královéhradeckém kraji, přičemž nejvíce kladou důraz na postup združstevňování. V období před rokem 1989 vyšly i další důležité studie, v období Pražského jara publikoval kritické texty ke kolektivizaci a agrárním dějinám zejména Antonín Václavů,³⁶ jeho studie byly vydávány i v polistopadové éře.³⁷ Ve sledovaném regionu se kriticky ke kolektivizaci vyjádřil v roce 1969 v diplomové práci s názvem *Počátky kolektivizace na Litomyšlsku a její metody (1949–1953)* Milan Staněk. Jeho práci vydalo Regionální muzeum v Litomyšli v roce 2015 jako součást sborníků prací s názvem *Pomezí Čech, Moravy a Slezska*.³⁸

Pro tuto práci je neméně důležitá odborná literatura zahraničních autorů, především z anglosaského prostředí. Podrobně se dějinám Sovětského svazu a období stalinismu věnovaly historičky Sheila Fitzpatricková a Lynne Violová, které převážně v osmdesátých letech minulého století strávily dlouhé studijní pobyty v sovětských archivech. Zemědělskou otázku, kolektivizaci a vztahy mezi venkovským a městským prostředím více reflektuje Lynne Violová, historička kanadského původu z torontské univerzity. Violová sleduje sovětské zemědělce z hlediska odporu proti kolektivizaci, jedná se ji o zachycení nejen otevřeného a násilného odporu, ale popisuje i méně zjevný, např. v podobě různých ekonomických sabotáží nebo šíření fám. Zajímavé je její zpracování příchodu městských dělníků na venkov mezi zemědělce v průběhu sovětské kolektivizace, aby tam dělníci vykonávali vůli režimu v podobě zakládání kolchozů, ale také šířili „novou kulturu“ mezi zemědělce. První případ odporu přináší v monografii *Peasant Rebels under Stalin*,³⁹ druhý titul o dělnících z měst na sovětském venkově vyšel pod názvem *The Best Sons of the Fatherland*.⁴⁰ Sheila Fitzpatricková, historička původem z Austrálie a v současné době působící na University of Chicago, věnovala výzkumu dějin Sovětského svazu několik desetiletí a její práce dnes již patří k základnímu dílu o sovětských dějinách a období stalinismu. Fitzpatricková spolu s Violovou revidovaly dosavadní přístupy historiků

³⁶ A. Václavů se zabýval kolektivizací a agrárními dějinami v teoretické rovině, všechny své poznatky shrnul ve studii *O agrární otázce v socialistickém hnutí*. Srov. Vítězslav SOMMER, *Angažované dějepiscectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*, Praha 2011, s. 420–421.

³⁷ Např. Antonín VÁCLAVŮ, *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu*, Praha 1999.

³⁸ Milan STANĚK, *Počátky kolektivizace zemědělství na Litomyšlsku a její metody (1949–1953)*, Pomezí Čech, Moravy a Slezka 16, 2015, s. 9–75.

³⁹ Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York 1996.

⁴⁰ TÁŽ, *The Best Sons of the Fatherland. Workers in Vanguard of Soviet Collectivisation*, New York 1987.

z anglosaského prostředí a začaly klást více důraz na sociální dějiny a otázku modernity ve dvacátých a třicátých letech v Sovětském svazu. Fitzpatricková publikovala v obecné rovině sovětských reálií ve zmíněném období významnou monografii, teprve před nedávnem přeloženou do češtiny, s názvem *Každodenní stalinismus*.⁴¹ Fitzpatricková se tematicky přiblížila k studii Violové *Peasant Rebels* neméně povedenou knihou *Stalin's Peasants*,⁴² od Violové se liší především zkoumaným obdobím, protože nezmiňuje odpor proti kolektivizačnímu tlaku, ale jak napovídá podnázev knihy, všímá si zejména období odporu zemědělců po konci kolektivizace a zachycuje „přežívání“ v kolchozech. Obě historičky spolupracovaly společně na vydání průvodce po sovětských archivech,⁴³ Fitzpatricková je také známá pro svou editorskou činnost.⁴⁴

Výraznou stopu ve výzkumu kolektivizace zanechal již zmíněný Nigel Swain z Liverpoolu. Swainův výzkum probíhal především v Maďarsku v osmdesátých letech, výsledkem byla monografie s názvem *Collective Farms which Work?*⁴⁵ Swainův přístup může být inspirativní v náhledu na vývoj maďarských zemědělských družstev, kdy překračuje hranici konce kolektivizace a klade si otázky, jak družstva v kolektivizačním i postkolektivizačním období formovala své členy, jakým způsobem proměnilo kolektivní hospodaření odbornost v zemědělství, jak se etabloval nový družstevní management a utvářel nový způsob odměňování. N. Swain je dobře známý i českém prostředí, v roce 2007, jak již bylo zmíněno, vystupoval na konferenci o středoevropských souvislostech kolektivizace s příspěvkem, který byl otištěn v kolektivní monografii pod názvem *Typologie východoevropských podob kolektivizace*.⁴⁶ Swain v něm srovnává průběh kolektivizace zejména v Československa, Maďarsku, Německé demokratické republice (dále jen NDR) a Polsku.

O tom, že kolektivizace není otázkou jednoho pohledu, ale velkého množství přístupů svědčí tvorba autorů, kteří se zabývají tematikou z ostatních oborů bezprostředně

⁴¹ Sheila FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus. Obyčejný život v neobyčejné době: Sovětské Rusko ve 30. letech*, Praha 2018.

⁴² Sheila FITZPATRICK, *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*, Oxford, New York 1994.

⁴³ Sheila FITZPATRICK – Lynne VIOLA (eds.), *A Researcher's Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s*, New York 1990.

⁴⁴ Michael GEYER – Sheila FITPATRICKOVÁ, *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*, Praha 2012.

⁴⁵ Nigel SWAIN, *Collective farm which work?*, Cambridge 1985.

⁴⁶ TÝŽ, *Typologie východoevropských podob kolektivizace*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 30–59.

související s kolektivizací. Příkladem může být studie Petra Slintáka a Hany Rottové o filmové tvorbě s venkovskou tematikou,⁴⁷ či pohled Zdeňka Hraby na kolektivizaci a zemědělství z hlediska právních norem.⁴⁸ Cenným dílem z období kolektivizace nepochybně je edice vzpomínek zemědělce Jana Boštíka z obce Mladočov u Litomyšle pod názvem *Kronika kolektivizace malé vesnice*, který pro vydání připravila Jana Váchová.⁴⁹ Boštíkova práce je přínosná nejen informačně, ale také v mnoha jiných aspektech, originálně např. přistupuje k periodizaci kolektivizace a připodobňuje ji k biblickému dobývání města Jericho.

Specifickým příspěvkem k průběhu kolektivizace v Pardubickém kraji jsou publikace vydávané Jiřím Němečkem na vlastní náklad. Němeček ve svých publikacích kombinuje editorskou činnost pramenů převážně z krajské prokuratury, uvádí také úryvky z prací jiných autorů (např. diplomových prací). Jeho publikace se týkají převážně útlaku „kulaků“ z regionu Chrudimi, Hlinska, Litomyšle, Pardubic, Poličky a Vysokého Mýta.⁵⁰

Nakonec pojednání o literatuře o době kolektivizace nelze opominout prózu, která alespoň částečně tématu dotýká. Mezi nejznámější a později zfilmované dílo patří *Smuteční slavnost*⁵¹ od Evy Kantůrkové, z pozdější doby pochází knihy Jiřího Hájíčka *Selský baroko*⁵² a Aleše Palána *Ratajský les*.⁵³ Pro všechny tři příběhy je charakteristické, že je autoři zasazují do minimálně dvou dějových linií, z nichž jedna se vždy odehrává v současnosti a hlavní postavy se těžce vyrovnávají s odhalovanými nespravedlnostmi z doby kolektivizace, které kromě osobních traumat přinášejí i trpké poznání o tom, jak se s křivdami, které komunistický režim napáchal na českém venkově v padesátých letech, nedokázala současná společnost účinně vyrovnat.

⁴⁷ Petr SLINTÁK – Hana ROTTOVÁ, *Venkov v českém filmu 1945-1969: filmová tvář kolektivizace*, Praha 2013. Popř. další samostatný Slintákův příspěvek: Petr SLINTÁK, *Na smuteční slavnosti všech dobrých rodáků*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 271–281.

⁴⁸ Zdeněk HRABA, *Kolektivizace a transformace československého a českého zemědělství v letech 1945–2004. Právně normativní pohled*, Praha 2013.

⁴⁹ Jan BOŠTÍK, Jana VÁCHOVÁ (ed.), *Kronika kolektivizace malé vesnice: zápisky mladočovského rolníka Jana Boštíka o životě v letech 1945–1959*, Praha 2008.

⁵⁰ Josef NĚMEČEK, *Akce StB Pardubice „Požár“ v Dolním Újezdě. Obvinění manžela ze žhárství Marie Kabrhelové odvolala*, Chrudim 2016. TÝŽ, *Osudy sedláků na Chrudimsku a Hlinecku po roce 1948*, Chrudim 2009. TÝŽ, *Osudy sedláků na Litomyšlsku po roce 1948*, Chrudim 2015. TÝŽ, *Osudy sedláků na Pardubicku po roce 1948*, Chrudim 2015. TÝŽ, *Osudy sedláků na Poličsku po roce 1948*, Chrudim 2015. TÝŽ, *Osudy sedláků na Vysokomýtsku po roce 1948*, Chrudim 2015.

⁵¹ Eva KANTŮRKOVÁ, *Smuteční slavnost*, Praha 1967.

⁵² Jiří HÁJÍČEK, *Selský baroko*, Brno 2005.

⁵³ Aleš PALÁN, *Ratajský les*, Příbram 2016.

Poznámky k metodologii

Než přistoupíme k samotnému výkladu kolektivizace zemědělství v Pardubickém kraji v průběhu padesátých let, je nutné osvětlit metodologická východiska této práce. V první řadě pro nás vyvstává úkol, jak vnímat období kolektivizace zemědělství a padesátých let na československém venkově.

Předně vycházíme z předpokladu, že ekonomické, společenské i kulturní změny na československém venkově se děly na základě modelu převzatého ze Sovětského svazu z doby stalinismu na přelomu dvacátých a třicátých let. Německý sociolog Peter Wagner ve své studii *A Sociology of Modernity*⁵⁴ zmiňuje v souvislosti s modernizací společnosti právě otázku stalinismu. Wagner používá pojem „organizovaná modernita“ v souvislosti s vývojem na západě a v prostředí Sovětského svazu, nebo také ho nazývá sovětský socialismus. Tuto „organizovanou modernitu“, protože byla prosazena direktivně shora, ztotožňuje se sovětským socialismem a zdůrazňuje, že byla v Sovětském svazu více nekompromisní a rychlejší než na západě. Modernizace společnosti probíhala v režii jediné politické strany s podporou státních, stranických a masových organizací. Právě jediná politická strana ve státě zastupovala dělnickou třídu a její zájmy ztotožňovala se zájmy všech.⁵⁵ Podobným pohledem popsala modernizaci v Sovětském svazu i S. Fitzpatricková, ta viděla snahu sovětských představitelů modernizovat společnost za pomoci síly. Podle její argumentace chápali pod modernizací sovětské představitelé „budování socialismu“ a považovali ho za „dlouhodobý a prvořadý zájem lidu.“ Tuto snahu prosazovali i přes odpor, pokud narazili jako s kolektivizací na venkově, označili oponenty za nevzdělané či zaostalé.⁵⁶

Jiným způsobem nahlíží na modernitu Stephen Kotkin, který ve své práci s názvem *Magnetic Mountain. Stalinism as Civilization* o městu Magnitogorsk v Sovětském svazu popisuje, jak název napovídá, stalinismus jako civilizaci. Stalinismus vnímá jako velký modernizační projekt, podle něj to „nebyl pouze politický systém nebo vláda jednotlivce, ale soubor hodnot, společenská identita, způsob života.“⁵⁷ Kotkin zmiňuje stalinismus také jako „progresivní modernitu“, kde v rámci koordinované ekonomiky dochází k likvidaci malých a údajně málo výkonných výrobců a nahrazením většími a tudíž mocnějšími.⁵⁸ Podle Kotkina

⁵⁴ Peter WAGNER, *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline*, Londýn 1994.

⁵⁵ *Tamtéž*, s. 101.

⁵⁶ S. FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus...*, s. 44.

⁵⁷ Stephen KOTKIN, *Magnetic Mountain. Stalinism as Civilization*, Berkeley 1995, s. 23.

⁵⁸ *Tamtéž*, s. 20.

byla do budování socialismu v Sovětském svazu zapojena celá společnost, zdůrazňuje, že se jednalo o „násilný vzestup“ a modernizace byla provedena v „v bydlení, ve městech, lidové kultuře, ekonomice, managementu, populaci, migraci, sociální struktuře, politice, hodnotách a ve všem ostatním, od stylů oblékání až po způsoby uvažování.“⁵⁹ U Kotkina nevidíme důraz na rychlé provedení modernizace v porovnání se západním světem jako u Wagnera, ale upozorňuje na rozsáhlý projekt, který zasahoval do celé společnosti, jak městské tak venkovské. Na základě charakteristiky přístupů k modernizaci lze kolektivizaci v našem pohledu chápat ne jako zvůli několika jedinců, ale jako součást rozsáhlé stalinské modernizace, která v padesátých letech zasáhla celý venkov.⁶⁰

Dalším důležitým a významným přístupem pro tuto práci byla otázka resistance zemědělců vůči režimu. Podrobně se zabývá touto otázkou převážně v prostředí jihovýchodní Asie americký antropolog James C. Scott. Scott sleduje ve svých pracích každodenní praktiky resistance zemědělců proti svým utlačovatelům. Snaží zachytit zejména jejich zjevný a skrytý vzdor proti utlačovatelům. Ovšem, jak sám přiznává, záměrem zemědělců není za pomoci různých strategií svrhnout nadvládu či provést její reformu, ale se spíše se jim jedná o „...přežití dneška, tohoto týdne, tohoto roku...“.⁶¹ Scott rozlišuje ve svých pracích mezi dvěma skupinami ve společnosti – „podřízení“ („subordinate“) a dominantní („dominant“),⁶² aktivita v resistenci vychází vždy z podřízené skupiny obyvatel, Scott rozlišuje ve svých pracích chudé a bohaté zemědělce, kde bohatí udržují moc nad chudými. Pro naši práci odpovídají podřízenému statutu zemědělci, soukromě hospodařící nebo družstevní, a dominantní jsou instituce a lidé, za jejichž pomoci prosazuje komunistická strana ne venkově kolektivizaci zemědělství.

Resistance mezi zemědělci lze také chápat způsobem, jakým ji popisuje Fitzpatricková, která odvozuje svůj přístup i terminologii právě od Scotta. Zemědělci mají podle ní podřízený status ve společnosti kvůli stálému útlaku a útokům ze strany nadřazených institucí a lidí. To ovšem neznamená, že by podřízený status nějakým způsobem limitoval

⁵⁹ *Tamtéž*, s. 355.

⁶⁰ K modernitě a diskuzi na toto téma více srov. Jiří RŮŽIČKA, *Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity? Možnosti konceptuálního uchopení intelektuálních „reformních“ diskurzů v období 1956–1968*, Soudobé dějiny, 1-2, 2018, s. 215–220.

⁶¹ James C. SCOTT, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven 1985, s. 301.

⁶² Srov. James C. SCOTT, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcript*, New Haven 1990, s. 3. Ve starším textu použil „nadřazení“ („superordinate“), srov. J. C. SCOTT, *Weapons of the Weak...*, New Haven 1985, s. 290.

jejich resistenci.⁶³ Fitzpatrickové hledisko je důležité kvůli chápání nižšího společenského postavení zemědělců a i celého zemědělství. Na oboje lze nazírat jako na podřadné či druhořadé ve společnosti či ekonomice, která podléhala politice zvýšené industrializace. Tento vztah lze vidět v liniích dominantních proti podřízeným: průmysl – zemědělství, město – venkov nebo dělník – zemědělec. V těchto vztazích ovšem nelze mluvit vzhledem k větší blízkosti města s venkovem o střetu dvou různých civilizací jako v případě sovětského města a venkova.⁶⁴

V následující práci nejde pouze o režim a jeho oběti ve smyslu „zániku selského stavu“, ale o venkovskou společnost, která vůči kolektivizaci zaujímá různé postoje v závislosti na různých okolnostech (majetkových poměrech, lokálních specifikách atd.).

⁶³ S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 4–5.

⁶⁴ S. KOTKIN, *Magnetic Mountain...*, s. 107.

1. Pracovní síly v zemědělství

Otázka pracovních sil patřila k závažným problémům na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Původní představa o přelidněném venkově vzala za své po odsunu Němců a osídlování pohraničí v poválečných letech, přesto komunisté vnímali venkov jako zásobárnu značného množství pracovních sil. Ovšem přejímání sovětských vzorů v otázce řízení ekonomiky a potažmo i zdrojů pracovních sil na základě extenzivní metody růstu zapříčinilo mnoho problémů s nedostatkem pracovníků v průmyslu a zejména zemědělství. Československo ale v průběhu padesátých let neoplývalo ani dostatečnými rezervami pro možné doplnění. Nedostatek nebyl totiž jen výsledkem řízení ekonomiky, ale také dědictvím demografických výkyvů v předchozích dvou desetiletí.

Následující kapitola pojednává o pracovních silách z širšího hlediska. V první řadě chápeme pojem pracovní síly jako veškeré možné lidské zdroje v produktivním věku schopné podávat pracovní výkon. V tomto širším pojetí pracovní síly se změny v průběhu kolektivizace netýkají jen odchodu pracovníků ze zemědělství do průmyslu, ale také perzekuce „kulaků“ a jejich násilného vystěhování za hranici okresu či kraje. Zásadní otázky pracovních sil v zemědělství v období kolektivizace vyvstávají především s ohledem na přechod pracovních sil ze zemědělství do průmyslu a zpět, nakolik tyto přechody ovlivnila krize režimu v roce 1953 a závěry X. sjezdu KSČ a kterých skupin obyvatelstva se přesun pracovních sil dotkl nejvíce.

1.1. Venkov a demografie

Jednostranná orientace ekonomiky na rychlý rozvoj těžkého průmyslu na začátku padesátých let způsobila velké množství problémů. Nedostatek pracovních sil tvořil sice malou část těchto problémů, nelze ji ovšem přejít bez povšimnutí. Potíže nevznikly pouze na základě úzké profilace ekonomiky na těžký průmysl, kam plynuly kromě značné části investic také pracovní zdroje ze všech odvětví, přičemž hlavně ze zemědělství odcházela velký počet pracovníků. Odčerpání pracovních sil z venkova do určité míry ovlivnilo pozorovatelné demografické změny na venkově v průběhu kolektivizace. V tomto smyslu je důležité položit si především otázku, nakolik poznamenala kolektivizace pohyb

obyvatelstva z venkova do měst a zda zemědělci v Československu, potažmo v Pardubickém kraji, napodobili v tomto ohledu sovětský venkov a odcházeli hromadně za prací do měst. Další otázky se již nejeví tolik podstatné, ale přesto je nutné se ptát, jakým způsobem se proměnila věková struktura pracovníků v zemědělství. V tomto ohledu je Pardubický kraj pro takovou demografickou analýzu vhodný, protože se jedná o zemědělský kraj s několika průmyslovými centry.⁶⁵ Na počet pracovních sil ale neměl v padesátých letech vliv pouze vztah město – venkov, ale působilo zde i mnoho dalších demografických a ekonomických činitelů.

Můžeme vyjmenovat hned několik příčin nepříznivého vývoje počtu obyvatelstva a posléze pracovních sil po konci druhé světové války. Značný dopad na počet pracovních sil v padesátých letech měla překvapivě velká hospodářská krize třicátých let. Tato krize způsobila výrazný pokles porodnosti, shodou okolností dospívající „krizové ročníky“ dospívaly do produktivního věku na začátku padesátých let.⁶⁶ Samozřejmě i to mělo do jisté míry dopad na doplňování pracovních sil, ať už se jedná o zmíněné období a zvýšenou industrializaci nebo následný průběh po X. sjezdu KSČ a nucené doplnění pracovníků do zemědělství nebo i průmyslu. Nízký počet „krizové generace“ dosvědčují i základní demografické ukazatele, počet živě narozených v českých zemích v průběhu třicátých let prudce klesal, až spadl na počet 155 224 v roce 1937, to bylo o zhruba 50 000 méně živě narozených než v roce 1930. Dalo by se namítat, že tato generace může být důsledkem demografického výkyvu způsobeného nízkou porodností v průběhu první světové války, ale pokud budeme brát v potaz průměrný věk matek v posledním roce nízké porodnosti 1937 – 28,2 roku nebo i průměrný věk matek prvorodiček 25,1 roku, ocitneme se v předválečném období – mezi lety 1909 a 1912.⁶⁷ Lze tedy s určitou platností tvrdit, že počet mladých v

⁶⁵Podle analýzy KNV z roku 1957 vyplynulo, že se v kraji nacházely pouze tři okresy s vysokou intenzitou zaměstnaných v průmyslu. Měřítkem bylo, kolik lidí pracovalo v průmyslové výrobě. Hranice vysoké míry intenzity ležela nad 20 % pracujících v průmyslu, tu překonali dělníci ve třech okresech – Pardubice (26,5 %), Ústí nad Orlicí (22,6 %) a Hlinsko (21,7 %), navíc i město Pardubice (22,5 %, zde byla většina zaměstnána v terciálním sektoru – služby, administrativa, zdravotnictví nebo výzkum). Mezi 15 a 20 % se počítaly okresy se střední intenzitou zaměstnaných v průmyslu – sem patřily okresy Lanškroun (19,1 %), Vysoké Mýto (17,2 %) a Chrudim (16,6 %), poslední skupina byla s nízkou mírou pod 15 %, mezi ně patřily okresy Přelouč 14,9 %, Polička 14,6 %, Chotěboř 12,7, Holice 12,2, Čáslav 9,9 % nebo Litomyšl s 8,1 %. V průměru zaměstnaných v průmyslu intenzita činila v kraji 17,2 %. SOA Z, f. KNV P, kn. 109, s. 209–210, zpráva Krajské plánovací komise – Průmyslově zaostalé oblasti, s. 2–3.

⁶⁶Lenka KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha 2007, s. 152.

⁶⁷Tabulka č. 1 – Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1785–2017, absolutní údaje. Dostupné z https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu [citováno 8. 6. 2018].

první polovině padesátých let silně ovlivnil demografický výkyv způsobený velkou hospodářskou krizí. S problémem nedostatku mladých se na počátku padesátých let potýkala většina krajů, kritický stav mladých na začátku produktivního věku v letech 1951–1953 vyrovnávaly až válečné a bezprostředně poválečné ročníky v pozdějším období. Nejkritičtější rok 1952 z hlediska nedostatku mládeže zaznamenaly úřady v Pardubickém kraji pouhých 5 049 narozených v roce 1937.⁶⁸ V roce 1956 opouštělo základní školu 7 126 mladých lidí, v roce 1960 to mělo být podle předpokladů už 9 164 (o 81,5 % více než v roce 1952).⁶⁹ V Pražském kraji spočítali dvakrát více čtrnáctiletých v roce 1956 než v roce 1953, v roce 1957 o další čtvrtinu víc než v roce předchozím.⁷⁰

Známým a podrobně zmapovaným faktorem nedostatku pracovních sil je odsun německého obyvatelstva z pohraničí. Okolnosti a průběh odsunu mezi lety 1945–48 způsobily potíže československé ekonomice, a ani nejrůznější programy osídlování, repatriace či náboru ze zahraničí nenahradily dostatečně výrazný úbytek německého obyvatelstva v počtu okolo 3 milionů. S Němci navíc odešli odborníci, kvalifikovaní pracovníci z průmyslových odvětví a zemědělství. Pardubický kraj zůstal tímto problémem poznamenán jen částečně, vysídlená území se nacházela ve východní části kraje – jednalo se o celý okr. Lanškroun a několik obcí v okr. Litomyšl, Polička a Ústí nad Orlicí. Přesto můžeme vyzorovat na základě sčítání lidu v letech 1930 a 1950 určité pohyby obyvatelstva. Pro příklad uvádím srovnání okr. Litomyšl a Pardubice:

⁶⁸ NA Praha, f. MPS, kart. 290, sign. 6/1 (1951), č. j. 6/1-6231/7 – Návrh krajského plánu práce na rok 1952, Příloha č. 6 – Přehled potřeby dorostu a jejího krytí.

⁶⁹ SOA Z, f. KNV P, kn. 94, s. 96. Potřeba pracovních sil v zemědělství do roku 1960, s. 6.

⁷⁰ *Pracovní síly*, 1957, 6–7, s. 91.

Tabulka 1: srovnání počtu obyvatel ve vybraných okresech v letech 1930 a 1950⁷¹

	1930	1950	Index 1950/1930
Litomyšl	38 999	29 660	76
Pardubice	62 303	68 327	110

Okr. Litomyšl a Pardubice vykazují naprosto odlišný pohyb obyvatelstva po roce 1945. Okr. Litomyšl přišel hlavně odsunem a následným odlivem do pohraničí o 24 % obyvatelstva od sčítání v roce 1930, naopak v pardubickém okrese stoupl počet obyvatel o 10 %. Příznivý výsledek nárůstu obyvatel lze přičítat spíše nárůstu průmyslu v Pardubicích a okolí i v průběhu období Protektorátu Čechy a Morava, který pokračoval i po válce a na samém konci čtyřicátých let. Méně pravděpodobným faktorem úbytku je postavení okresu daleko od pohraničí, protože sousední zemědělský okres Holice přišel ve stejné době jako uvedené okresy o 17 % obyvatelstva.⁷²

Vliv kolektivizace na podstatný demografický ukazatel – stěhování obyvatelstva z venkova do měst – lze považovat minimálně za diskutabilní, problematika má přinejmenším dvě základní východiska, která stojí proti sobě. První stanovisko vychází z tvrzení N. Swaina, že i přes průběh kolektivizace a zvýšenou industrializaci na počátku padesátých let zůstaly státy východního bloku (kromě Sovětského svazu) „*podurbanizované*“.⁷³ Do měst vzhledem k vysokým investicím do těžkého průmyslu a jeho následném rozvoji nepřicházel počet osob, jaký by se dal předpokládat, dělníci spíše zůstávali na venkově a do práce v průmyslu dojížděli.⁷⁴ „*Poudurbanizovaný*“ stav země, setrvání pracovníků na venkově a dojíždění do měst za prací v průmyslových podnicích by

⁷¹ Jiřina RŮŽKOVÁ – Josef ŠKRABAL, *Historický lexikon obcí České republiky 1986–2005*. I. díl, Praha 2006. Okresy Pardubice a Litomyšl jsou vybrány zde i v následujících příkladech zcela záměrně. Pardubický kraj se nachází v severozápadní části kraje v průmyslovém centru v nížinné oblasti při řece Labi, naproti tomu stojí zcela zemědělský okres Litomyšl s jediným městem, který se nachází převážně v podhorské oblasti Svitavské pahorkatiny. V tomto případě zdůrazňujeme vývoj počtu obyvatelstva v okrese Pardubice dostatečně daleko od pohraniční oblasti, ale na druhé straně se jedná o významné průmyslové centrum východních Čech, které své postavení neztratilo ani v době Protektorátu Čechy a Morava. Naproti tomu poukazují na okres Litomyšl, který výrazně ztratil obyvatelstvo odsunem Němců. (Více o dosídlení okresu Litomyšl v poválečném období viz Vladimír VELEŠÍK, *Osídlování Svitavska v letech 1945–1947*, Pomezí Čech, Moravy a Slezska 4, 2000, s. 199–268.) Rekonstrukce obcí jednotlivých okresů probíhala na základě: *Statistický lexikon obcí republiky československé 1955. Podle správního rozdělení 1. ledna 1955, sčítání lidu a sčítání domů a bytů 1. března 1950*, Praha 1955, s. 199–217.

⁷²J. RŮŽKOVÁ – J. ŠKRABAL, *Historický lexikon obcí...*, Praha 2006.

⁷³N. SWAIN, *Collective Farms...*, s. 17. V originále N. Swain uvádí: „*underurbanised*“.

⁷⁴*Tamtéž*, s. 84.

poté znamenal rozšíření významného fenoménu kolektivizace – kovozezemědělců. Toto tvrzení částečně potvrzuje i analýza vytvořená na základě sčítání lidu, domů a bytů z roku 1961, podle ní přibližně polovina obyvatel žije „v malých venkovských obcích, které však již ztratily svůj výlučně zemědělský charakter a značná část jejich obyvatel dojíždí za zaměstnáním do měst.“⁷⁵

Na druhé straně je předpoklad S. Fitzpatrickové, závěry historičky australského původu ale vychází z prostředí sovětské kolektivizace. V knize *Stalin's Peasants* uvádí, že za úbytkem zemědělců a obecně obyvatel na venkově lze hledat především tři příčiny: „dekulakizaci“ provázenou násilným vystěhováním, strach mnohých zemědělců z „dekulakizace“ a odchod z venkova do jiných výrobních oborů, a nakonec odchod zemědělců do měst za lepšími výdělky v dělnických profesích. První dvě příčiny se objevují i v československém prostředí, přičemž násilné stěhování za hranice kraje a likvidace „kulaků“ v rámci akce „Kulak“ byla v československém prostředí podrobně zmapována.⁷⁶ Z hlediska studia výrazných demografických změn následkem stěhování je ovšem o něco podstatnější sledovat, zda ve městech v padesátých letech výrazně přibývaly počty obyvatel na úkor venkova. Za předpokladu představy komunistů, že by kolektivizace způsobila uvolnění pracovních sil na základě společné výroby v JZD, plného využití mechanizace a staveb pro ustájení dobytka, nastal by exodus venkovského obyvatelstva do měst. Městská populace by potom raketově rostla jako města v sovětských městech na přelomu dvacátých a třicátých let v průběhu první pětiletky. Otázku, zda v Pardubickém kraji převládalo dojíždění za prací v městských průmyslových závodech, nebo zda se lidé ve velkém množství stěhovali do měst za prací, mohou zodpovědět další demografické ukazatele, které vychází z výsledků sčítání lidu, domů a bytů v letech 1950 a 1961. Rok 1961, jeden rok po ukončení kolektivizace, je srovnáván s předchozím sčítáním v roce 1950 na ukázce okresů Litomyšl a Pardubice a pro dokreslení situace uvádím okr. Holice a Ústí na Orlicí.

⁷⁵ *Východočeský kraj v číslech. Ekonomický rozvoj. Výsledky sčítání lidu domu a bytu. Perspektiva vývoje do roku 1980.* Praha 1964, s. 44. Údaje jsou uváděny přesně na 52,8 % v obcích do 2 000 obyvatel, ale týkají se Východočeského kraje, který vznikl v roce 1960.

⁷⁶ P. BLAŽEK – K. JECH – M. KUBÁLEK a kol., *Akce "K"...*; K. JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy...*; M. RŮŽIČKA, *Vyhnaní: akce "kulak"...*; M. RŮŽIČKA, *Vyhnaní II: akce "kulak"...*

Tabulka 2: srovnání počtu obyvatel ve vybraných okresech v letech 1950 a 1961⁷⁷

Okres	Oblasti	1950	1961	Index
Holice	Okres	24 415	25 014	102
	okresní město	5 895	6 217	105
	obce do 500 obyv.	5 453	5 390	99
Litomyšl	Okres	29 660	29 996	101
	okresní město	6 640	7 467	112
	obce do 500 obyv.	8 957	8 716	97
Pardubice	Okres	69 813	86 248	124
	okresní město	39 080	56 968	146
	obce do 500 obyv.	11 918	13 856	116
Ústí nad Orlicí	Okres	37 645	38 989	104
	Ústí n. O. + Čes.	22 236	23 762	107
	Třebová			
	obce do 500 obyv.	4 644	4 498	97

Srovnání okresů nám ukazuje jeden důležitý fakt – Pardubice s okolními obcemi⁷⁸ patří k nejrychleji narůstajícím průmyslovým oblastem v padesátých letech. Nárůst je znatelný i v malých obcích celého okresu. Podstatně jiným případem byl zemědělský okres Litomyšl s pouhým jedním městem a velkou mírou menších obcí. Nárůst zaznamenalo

⁷⁷ J. RŮŽKOVÁ – J. ŠKRABAL, *Historický lexikon obcí...*, s. 458–549. Pardubice byly nejrychleji narůstajícím městem mezi českými krajskými městy, co do počtu obyvatel. Nárůst o 46 % byl zdaleka nejvyšší, další následuje Ostrava s 28 % navýšením obyvatel (zde je ale započítáno pouze krajské město bez aglomerace Ostravsko-karvinské důlní oblasti).

Malé obce do 500 obyvatel jsou brány podle počtu obyvatel v roce 1950, v mnohých případech jejich počet narostl do dalšího sčítání nad 500 obyvatel a ze skupiny by vypadly, nebo podle úprav správního členění by spadly pod větší obec v průběhu padesátých let a počet obyvatel by poté byl zkreslující. Proto bereme v potaz počty podle sčítání 1950 a porovnáváme s rokem 1961, *Historický lexikon obcí* nám umožňuje vypořádat počty obyvatel i u těch obcí, které byly včleněny pod větší obce.

⁷⁸V roce 1930 město Pardubice tvořilo historické centrum s okolím zámku, Zeleným a Bílým předměstím. V roce 1954 se město rozšířilo o obce Pardubičky a Studánka a v roce 1960 o Doubravice, Cihelnu, Ohrazenice, Polabiny, Semtín, Popkovic a Rosice. Srov. Jan TESAŘ, *Historie a současnost statutárních měst* (diplomová práce), Univerzita Pardubice 2009, s. 29.

Rychle rostoucí aglomeraci podpořila i výstavba sídlišť, v letech 1947–48 vyrostla sídliště Dukla a Tesla pro 10 000 obyvatel a mezi lety 1957–59 stavaři zahájili výstavbu tří nových sídlišť (Višňovka, Drážka a Polabiny) s kapacitou pro 34 000 obyvatel. Srov. Martin TOMAŠ, *Vývoj a současné problémy vnitřní prostorové struktury města Pardubice* (Diplomová práce), Palackého univerzita v Olomouci 2008, s. 42. Výstavba sídlišť byla nutná vzhledem k rychlému nárůstu obyvatel, probíhala na konci čtyřicátých i padesátých let, doba výstavby tedy koresponduje s prioritami československé ekonomiky v padesátých letech.

prakticky pouze město a určitě ztráty naopak malé obce do 500 obyvatel, ztráta to však není nijak velká. Pro srovnání a upřesnění hypotézy o dojížděním do měst za pracím místem, stěhováním a vytvářením aglomerací či průmyslových center s vysokou koncentrací obyvatelstva nám poslouží navíc jeden zemědělský okres Holice sousedící s okr. Pardubice a okr. Ústí nad Orlicí – okres s druhou největší koncentrací průmyslových podniků s dvěma velkými průmyslovými centry – Ústí nad Orlicí a Česká Třebová.

Velký rozdíl mezi průmyslovým a zemědělským okresem ukazují také výsledky sčítání z roku 1961. Na základě vyhodnocených dat ze sčítání vycházejí naprosto odlišné výsledky v okr. Litomyšl a Pardubice, co se týče zaměstnání v primárním nebo sekundárním odvětví výroby (specifikováno jako „*příslušnost k hospodářskému odvětví*“⁷⁹). V Pardubickém okr. pracovalo v průmyslových odvětvích celkem 32 622 lidí, v zemědělství a lesnictví celkem 6073, poměr dělníků vůči pracujícím v zemědělství byl jen o málo vyšší než 5:1 (84 % : 16%), v litomyšlském okrese převažovali zaměstnaní v zemědělství v počtu 9 813 oproti průmyslu 7 283 (poměr 57% : 43%).⁸⁰

Lidé ve sčítání uváděli také zařazení do sociální skupiny („*příslušnost k hospodářskému odvětví*“), vyplnit toto zařazení bylo povinností pro všechny, včetně ekonomicky neaktivních. Úředníci, kteří zpracovávali výsledky sčítání v roce 1961, rozlišovali čtyři základní skupiny: dělníci, ostatní zaměstnanci (administrativní, vedoucí, lékaři, učitelé, umělci, zaměstnanci ve službách apod.), zemědělství družstevníci a samostatně hospodařící zemědělci.⁸¹ Svoji příslušnost k sociální skupině musely mít i děti, vysloužilí či nepracující lidé, v tom případě vychází poměrně jiná čísla než v předchozím dělení na hospodářská odvětví zemědělství a průmyslu.

⁷⁹Kolektiv autorů, *Východočeský kraj v číslech...*, s. 253.

⁸⁰*Tamtéž*, s. 253–306. Hlavní údaje o obyvatelstvu – data za obce.

⁸¹Bližší k metodice při sčítání a třídění obyvatelstva viz *Vývoj ČSSR v číslech. Rozbory výsledků sčítání lidu, domů a bytů*, Praha 1965, s. 495–497.

Tabulka 3: Zařazení obyvatelstva do sociálních skupin podle sčítání v roce 1961 v okresech Litomyšl a Pardubice⁸²

	dělníci	Ostatní zaměstnanci	Družstevní zemědělci	Samostatní zemědělci	celkem
Litomyšl	13 319	5 953	7 778	1 381	28 431
%	47	21	27	5	100
Pardubice	42 702	34 327	4 029	706	81 764
%	52	42	5	1	100

Z uvedené tabulky vyplývá, že čísla ohledně práce v odvětví se neshodují se zařazením do sociální skupiny. Znatelný je především nárůst počtu dělníků oproti zemědělským skupinám ve srovnání zaměstnání v odvětví. Takový rozdíl způsobovala např. práce v Československých státních statcích (dále jen ČSSS), tito lidé sice pracovali v zemědělství, ale počítali se za dělníky. Příkladem může být obec Semanín (okres Litomyšl), kde práci v zemědělství uvedlo při sčítání 98 lidí, ovšem zařazení do sociální skupiny zemědělský družstevník uvedlo 7 lidí a 3 samostatní zemědělci.⁸³

V březnu 1957 KNV Pardubice vypracoval pro jednání rady prognózu potřeby pracovních sil pro JZD v roce 1960 pro zemědělství v kraji a na ní je očividné, že špatná věková struktura zemědělských pracovníků dlouhodobě zaměstnávala krajské úředníky. Ve této prognóze uvedli, že podíl pracujících v zemědělství nad 60 let bude 19,6 %, ovšem prognózu úředníci vypracovali optimisticky a neprozíravě počítali se značným nábořem mezi mladými ve věku 15 let po ukončení povinné školní docházky. Objem počtu mladých ve věkové skupině mezi 14–19 lety pracujících v zemědělství na celkovém počtu zemědělců měl vystoupat z 3,9 % v roce 1954 na 13,2 % v roce 1960. Stav mladých se oproti první polovině padesátých let zlepšil, do produktivního věku vstupovaly silnější ročníky. Podle statistiky v kraji končilo v roce 1956 školní docházku 7 126 mladých (ročník 1941) a v roce

⁸² Kolektiv autorů, *Východočeský kraj v číslech...*, s. 253–306. Hlavní údaje o obyvatelstvu – data za obce.

⁸³ Tamtéž, s. 305. ČSSS Semanín vzniklo 1. listopadu 1959, kdy nahradilo zadlužené JZD Semanín. Srov. Pavel BOŠTÍK, *Kolektivizace venkova v okrese Litomyšl v letech 1948–1960* (diplomová práce), Univerzita Hradec Králové 2012, s. 68.

1960 o více jak dva tisíce více – 9 164 (ročník 1945).⁸⁴ Chceme-li tuto prognózu porovnat s výsledky sčítání v roce 1961, máme k dispozici pouze údaje za nově vzniklý Východočeský kraj. Zde pak nalzááme téměř shodné údaje s podílem skupiny ekonomicky aktivních nad 60 let v JZD – 19,7 %, skupina mladých mezi 14 a 19 lety v JZD však zůstala stejně nepočtená – 3,0 %. Pro doplnění uvádím i další skupiny – ekonomicky aktivní družstevníci nad 45 let v JZD ve Východočeském kraji tvořili 63,6 %, soukromě hospodařící zemědělci nad 45 let dokonce 82,6 % (nad 60 let 41 %), mladí soukromníci mezi 14–19 pouze 0,1 %.⁸⁵ Nedostatek mladých zemědělských pracovníků v kolektivizační i postkolektivizační době lze považovat za všeobecný problém, v porovnání s celkovou situací v Československu Pardubický kraj (popř. Východočeský kraj) nevybočoval. V roce 1959 tvořili mladí pracovníci mezi 15 a 19 lety pouze 5,4 %, muži nad 60 a ženy nad 55 let 21,4 %.⁸⁶ V porovnání se situací ve východních Čechách družstevní zemědělci v Maďarsku měli mnohem horší věkovou strukturu, krátce po ukončení maďarské kolektivizace v roce 1964 jich překročilo 41,6 % hranici 60 let.⁸⁷ Situaci s nepříznivým věkovým složením prohluboval navíc výhled do budoucna, mezi zemědělci, ať už družstevními nebo samostatně hospodařícími, převažovaly domácnosti povětšinou o 2–3 členech a většina z nich se nacházela „na sklonu produkčního nebo na počátku poprodukčního věku.“ Mezi družstevními zemědělci bylo celkem 61,5 % domácnosti o velikosti do 3 členů, mezi soukromníky 75,2 %.⁸⁸

O určitém rozdílu mezi městem a venkovem vypovídá poslední uvedený demografický ukazatel – index stáří. Index stáří uvádí počet lidí v postproduktivním věku (nad 60 let) na 100 dětí do 15 let. Ve městě Pardubice byl na základě sčítání tento 1961 index 47 (6 746 lidí nad 60 let na 14 392 dětí), pro srovnání opět přidávám velká města okresu Ústí nad Orlicí – index stáří 73 (4114 nad 60 let, 5626 dětí), v malých obcích do 500 obyvatel okresu Litomyšl index stáří dosáhl hodnoty 85 (1 222 nad 60 let, 1 441 dětí), v okrese Holice dokonce 96 (820 nad 60 let, 850 dětí).⁸⁹ Z uvedeného ukazatele vyplývá, že

⁸⁴SOA Z, f. KNV P, kn. 94, s. 95–97, zpráva pro radu KNV 26.3.1957 – Potřeba pracovních sil v JZD III. a IV. typu a soukromého sektoru v zemědělství do roku 1960, s. 4–7.

⁸⁵Kolektiv autorů, *Východočeský kraj v číslech...*, s. 134.

⁸⁶Lubomír SLEZÁK, *Socialistická přestavba zemědělství v Československu a pracovní síly*, Československý časopis historický 35, 1987, s. 538.

⁸⁷N. SWAIN, *Collective Farms...*, s. 84

⁸⁸Kolektiv autorů, *Východočeský kraj v číslech...*, s. 84.

⁸⁹*Tamtéž*, s. 253–306. Hlavní údaje o obyvatelstvu – data za obce.

v malých obcích zemědělského okresu Holice žil mnohem větší poměr starších lidí oproti velkému průmyslovému městu Pardubice, obce Litomyšlska a Česká Třebová s Ústím nad Orlicí ukazují drobný rozdíl, přičemž města o něco nižší index.

Zemědělství představovalo na konci padesátých let hospodářské odvětví starých lidí. Pokud mladý člověk začínal na pozici pracovníka v zemědělství, vstupoval nepochybně v drtivé většině případů do přestárlého kolektivu. V případě že proti sobě postavíme opět zemědělství a průmysl v Československu roku 1955, potom do 50 let věku pracovalo v zemědělství 54,2 % (v JZD 51,6 %), v průmyslu ale 80,6 %, ve stavebnictví 79,3 %.⁹⁰ Z uvedených čísel a ukazatelů vyplývají tyto hlavní závěry – věková struktura obyvatelstva na venkově nezůstala výrazně porušená, v zemědělství naopak ano; naplnila se hypotéza „podurbanizovaného“ státu, kromě Pardubic počty obyvatel ve městech a na venkově narůstaly a klesaly rovnoměrně, nedošlo k výrazným úbytkům; je nutné rozlišit mezi venkovským obyvatelstvem a zemědělským pracovníky, protože velké množství do zaměstnání do průmyslu dojíždělo z venkova. Při bližší analýze úbytku zemědělských pracovníků by se mohlo zdát, že došlo k přirozenému vývoji v moderních společnostech, kdy pracovní síly prochází „industrializací a deagrizací“⁹¹, ale v Československých podmínkách komunisté provedli i v souvislosti se zrychlenou industrializací i stejně zrychlenou deagrizarizaci.

1.2. Mladí zemědělci – ztráta zájmu

X. sjezd KSČ v červnu 1954 můžeme považovat v mnohém za milník vývoje kolektivizace v Československu. Mezi základními sjezdovými směrnicemi se objevila i otázka mládeže v zemědělství. Komunisté si uvědomili, že na venkově nastává problém nejen s nedostatkem pracovníků, ale i s jejich věkovou strukturou, tento problém mohl působit

Do výběru úmyslně vybírám Pardubice a Ústí nad Orlicí s Českou Třebovou jako průmyslová centra kraje, oproti 15 malým obcím okresu Holice a 24 okresu Litomyšl, abychom ukázali, jak velký rozdíl mezi oblastmi nastal. V okrese Litomyšl jsem bral v potaz pouze obce mimo osídlené oblasti, kam všeobecně více přicházeli mladí lidé s dětmi, s dalšími pěti obcemi z osídlených území by index klesl na 72. Pardubice s indexem 47 jsou naprosto opačným případem než např. obec Hoděšovice na Holicku, kde bylo pouze 22 dětí na 53 lidí v postprodukčním věku (index stáří 241).

⁹⁰L. SLEZÁK, *Socialistická přestavba zemědělství...*, s. 538.

⁹¹Označení vypůjčeno z názvu článku *Industrializace a deagrizarizace* od Aloise Andrlého a Vladimíra Srba z roku 1999. Viz Alois ANDRLE – Vladimír SRB, *Industrializace a deagrizarizace Československa 1950–1991 podle okresů*, Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje 1, 1999, s. 6–23.

další potíže především v následujících letech. Od roku 1954 funkcionáři KNV často zjišťovali průměrný věk či věkové složení družstevníků nebo soukromě hospodařících zemědělců, a především se zaměřovali na počet mladých. V roce 1954 tvořila nejmladší věková skupina pracovníků v zemědělství (mezi 15 a 20 lety) v Pardubickém kraji 4,6 %, mezi 21 a 40 lety 13 %, od 41 do 50 let 28 %, mezi 51 a 65 roky 33,8 %.⁹² V československých JZD pracovalo v roce 1957 pouze 5,2 % mladých do 20 let a nad 50 let dokonce 40 % všech pracujících v družstvech.⁹³ Situace ve stárnutí pracovníků v zemědělství se rychle zhoršovala i po X. sjezdu, průměrný věk stoupl ze 40,6 let v roce 1955 na 43,6 let v roce 1956,⁹⁴ nejednalo se ale o ojedinělý případ, např. v Maďarsku ke konci kolektivizace v roce 1961 dosáhl průměrný věk družstevníků na 51,6 let.⁹⁵ Při pokračujícím trendu stárnutí zemědělců, odchodu za lepšími výdělky a také stejné úrovně rozvoje zemědělství – doplňování mechanizací apod. by reálně hrozilo, že zemědělskou výrobu by brzo zajišťovali pouze vysloužilí zemědělci. Jednu z mála možností, jak situaci zvrátit, komunisté viděli v náboru mládeže do zemědělství, nejen jako nové pracovní síly do JZD, nebo také do STS, ČSSS, ale v polovině padesátých let stále také k samostatně hospodařícím zemědělcům.

Za úbytkem pracovníků v zemědělství lze najít jednu z dalších příčin, československé zemědělství ztratilo prestiž, a zejména mladé lidi příliš nelákala práce v zemědělství. Za nezájmem o zemědělské obory ale stáli také rodiče potencionálních pracovníků v zemědělství i politika komunistické strany na venkově. V první řadě mladí a (nebo) jejich rodiče vyhledávali práci či studium podle perspektivity oborů, mezi nimi např. v kovoprůmyslu.⁹⁶ Volili především podle možnosti uplatnění, ekonomického zajištění, ale nepochybně převládal trend z období před X. sjezdem, kdy velké množství lidí z venkova

⁹² SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 8, sign. 17a/8/117, s. 44, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 17. 11. 1954. V roce 1958 bylo mladých ještě méně, skupinu pracovníků mezi 15–21 lety v JZD tvořilo 3,8 %, mezi soukromými zemědělci v této věkové skupině hospodařilo 5 % ze všech zemědělců, v mnoha JZD v okrese Holicе nepracoval nikdo ve věku do 25 let (SOA Z, f. KNV P, kart. 3, sign. 17/4/11/5, zápis z diskuze z krajské konference KSČ ve dnech 19. – 20. dubna 1958, s. 34.). Na nízký počet mladých v zemědělství upozornil i Josef Petráň ve svých knihách o dějinách obce Ouběnice ve středních Čechách – uvádí, že v roce 1958 při založení JZD vstoupilo 58 členů, 2 z nich do 23 let (3,4 %), do 40 let potom celkově 12 (20,7 %). Srov. Josef PETRÁŇ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011, s. 678–679.

⁹³ NA Praha, f. MPS, kart. 96, sign. 10-1001-5 – Nábor dorostu, č. j. 10-1001-5/28 – Informace pro ministra: materiál pro komisi pro otázky pro řízení národních výborů o opatřeních k odstranění nedostatků v zaměstnání zemědělské mládeže (zpráva z 19. března 1957), s. 2.

⁹⁴ Tamtéž, s. 1. Stejný údaj převzali diskutující i na konferenci KSČ v Pardubicích v dubnu 1958 (SOA Z, KNV P, kart. 3, sign. 17/4/11/5, zápis z diskuze z krajské konference KSČ ve dnech 19. – 20. dubna 1958, s. 34.).

⁹⁵ N. SWAIN, *Collective farms...*, s. 84.

⁹⁶ *Pracovní síly*, 9, 1954, s. 279.

posilovalo průmysl. Na vliv rodičů poukazoval I. náměstek ministra pracovních sil Josef Bayer v periodiku *Pracovní síly*: „*Tato snaha (odchodu ze zemědělství – PB) je silně podporována i rodiči, kteří v dnešní situaci vidí jen obtíže a nedostatky zemědělské výroby a ve snaze zajistit svým dětem podle jejich názoru 'lepší budoucnost' snaží se je dostat za každou cenu pryč ze zemědělství.*“⁹⁷ Ve školním roce 1956/57 končilo v českých zemích povinnou školní docházku 156 700 žáků a pracovní místa v zemědělství mělo obsadit 22 037 z nich (z tohoto počtu bylo pro práci v zemědělství určena kvóta 13 461 dívek). Měsíc před koncem školního roku získali náboroví pracovníci národních výborů necelou polovinu – 10 710. Komunisté kritizovali zejména rodiče, kteří nechtěli nechat své potomky pracovat v zemědělství. Úřady ale neváhaly sáhnout k nátlaku na žáka i na jeho rodiče, aby mladí zůstali v zemědělství.⁹⁸

V letech 1950–1956 postupně přišlo do JZD v celém Československu 206 800 mladých lidí, ale za stejné období odešla přibližně jedna třetina – 71 000.⁹⁹ Příčinou však nebylo jen preferování finančně atraktivních oborů nebo reakce na nepřiměřený nátlak, ale komunisté přiznávali i další důvody útěku mladých. Především zemědělství nevytvářelo pracovní místa, na kterých „*by mládež měla před sebou jasnou perspektivu trvalého zaměstnání a odborného růstu*“ a JZD neposkytovala pro nové zájemce z řad městské mládeže bez zkušenosti se zemědělstvím dostatečné doplnění vzdělání v oboru.¹⁰⁰ Případ výběru budoucího zaměstnání může ilustrovat článek s názvem *Mládež tam, kde je jí zapotřebí* v krajských stranických novinách *Zář*, autor tohoto článku popsal situaci na chrudimské základní škole, kde končilo v roce 1954 celkem 87 žáků, 36 pokračovalo na střední školu, 35 odešlo pracovat do průmyslu, 2 do hornictví a 14 do zemědělství. Autor článku také poukázal, že v mnoha případech rodiče zakročili proti nástupu do zemědělství.¹⁰¹

Výběr mladých ale neodpovídal potřebám národního hospodářství, proto bylo zapotřebí zasahovat do možnosti zvolit si zaměstnání. V lepším případě mohl režim ovlivnit

⁹⁷Tamtéž, s. 165.

⁹⁸NA Praha, f. MPS, kart. 96, sign. 10-1001-5 – Nábor dorostu, č. j. 10-1001-5/32 – Informace pro s. náměstka Bayera o situaci v rozmístění dorostu vycházejícího v letošním roce ze základních škol, s. 1–2.

⁹⁹Tamtéž, č. j. 10-1001-5/28 – Informace pro ministra: materiál pro komisi pro otázky pro řízení národních výborů o opatřeních k odstranění nedostatků v zaměstnání zemědělské mládeže (zpráva z 19. března 1957), s. 1.

¹⁰⁰NA Praha, f. MPS, kart. 96, sign. 10-1001-7 – Nábor do zemědělství a pohraničí, Zpráva o výsledcích náboru pracovníků do zemědělství a pro dosídlení pohraničí v roce 1956 a o úkolech náboru v roce 1957, s.4.

¹⁰¹*Zář*, 6. 7. 1954, s. 3. *Mládež tam, kde je jí zapotřebí.*

mladé propagací. V dlouhodobém horizontu plánoval cílenou výchovu mládeže pro zemědělské obory.¹⁰² Mladí lidé měli na výběr po dokončení povinné školní docházky dvě zemědělské technické školy v Pardubickém kraji, konkrétně v Čáslavi a Litomyšli, účetní školu v Ústí nad Orlicí a další zemědělské učňovské školy. Pro zemědělce, především pro družstevníky, existovaly nejrůznější podoby dalšího zemědělského vzdělávání. Patřily mezi ně např. družstevní školy práce, zimní zemědělské školy nebo mistrovské školy. Studenti projevíli zájem o zemědělské technické školy, s počtem 92 překročili o pět míst plán KNV pro školní rok 1954/55. Účetnická škola v Ústí nad Orlicí přijala 35 žáků z plánovaných 40. Učňovské obory lákaly méně. Z chystaného počtu 600 žáků na ně nastoupilo pouze 471. Zimní zemědělské školy pro mládež pracující v zemědělství měly přijmout 1 000 žáků, plán ale s 899 nesplnily. Zdaleka nejhorší situace panovala v mistrovských školách, kam se místo naplánované kvóty 206 studentů přihlásilo pouze 17.¹⁰³ Úspěšněji proběhla práce s mládeží při akci na získání mladých lidí s ukončenou povinnou školní docházkou do zemědělství. Z celkového plánu 1 100 se jich přihlásilo 1 097.¹⁰⁴ U mladých lidí i u jejich rodičů ale stále převažoval názor, že – s ohledem na výdělky – spočívala jejich budoucnost v průmyslové výrobě. Přesto se podařilo po X. sjezdu zvednout plnění náboru do zemědělského školství. Při výběru škol platilo, že čím menší dosažená úroveň vzdělání škola nabízela, tím měla menší počet zájemců.

V období kolektivizace hráli rodiče velkou roli, objevily se i některé případy, kdy lze do určité míry mluvit i o snaze rodičů vykoupit své děti ze zemědělství vstupem do JZD, aby ušetřili dítě stejného utrpení.¹⁰⁵ Při diskuzi rady KNV došlo i na výrok, který poukazoval na nedostatek mladých v zemědělství: „špatná výchova mládeže přímo v rodinách“.¹⁰⁶ Situaci pomohly i MNV, jejich členové měli moc doporučit žáka pro práci v jiném odvětví než zemědělství nebo pro další studium v jiných oborech. V okrese Polička MNV na konci

¹⁰²Na propagaci zemědělského školství se podílelo i ministerstvo kultury. Jeho úkol spočíval v seznamování občanů s potřebami jednotlivých povolání za pomoci osvětových zařízení, mělo také objasňovat uplatněním žáků a „bojovat proti předsudkům při volbě povolání“. Srov. NA Praha, MPS, kart. 85, sign. 10-1001-4 – Nábor dorostu, zpráva o rozmístění mládeže v roce 1954 a návrh některých opatření k rozmístování mládeže a zajištění její výuky v příštích letech, s. 2.

¹⁰³SOA Z, f. KNV P, kn. 50, s. 718. Ministerstvo zemědělství zrušilo výnosem technickou školu v Chrudimi k 1. 9. 1954, její studenty přesunulo do zemědělských technických škol v Čáslavi, Litomyšli, ale i v Táboře nebo Moravské Třebové. Srov. SOA Z, f. KV KSC P, kart. 49, sign. 17b/59/502, s. 125, zápis ze schůze předsednictva KV KSC ze 4. 10. 1954.

¹⁰⁴SOA Z, f. KNV P, kn. 50, s. 718, zpráva zemědělské správy pro radu KNV 28. 9. 1954 – Plnění plánu na úseku zemědělství.

¹⁰⁵SOA Z, f. KNV P, kn. 113, s. 192, zpráva plánovací komise rady KNV – Pracovní síly v zemědělství, s. 5.

¹⁰⁶Tamtéž, s. 154, projednávání zprávy Pracovní síly v zemědělství na schůzi rady 24. června 1958.

školního roku 1957/58 pustily 47 dětí zemědělců do jiných výrobních odvětví, obdobný problém nastal v obci Tis (okr. Chotěboř), na konci školního roku vycházelo základní školu 9 dětí ze zemědělských rodin, MNV společně s JZD doporučilo pro práci v zemědělství pouze jednu dívku.¹⁰⁷ V některých případech MNV sice povolovaly rodičům, že jejich děti mohou opustit zemědělství a pracovat v průmyslu, pod podmínkou že budou plnit dodávky apod., v opačném případě hrozil dítěti návrat do zemědělství k rodičům, takový případ nastal např. v obci Oldřiš (o. Polička).¹⁰⁸

V období po kolektivizační krizi a nedostatku pracovních sil a mládeže v zemědělství používali komunisté nejrůznější praktiky, jak udržet mladého člověka v zemědělství, jednalo se o náznaky různých motivačních prostředků. JZD Načešice (okr. Chrudim) povolovalo svým 16 mladým družstevníkům práci na směny, navíc volné soboty i neděle kromě špičkových prací na jaře, při žních a na podzim. V JZD České Heřmanice a Horuky (obě okr. Litomyšl) obdrželi mladí při nástupu jednorázový náborový příspěvek 500 Kčs a vedení JZD jim snížilo pracovní normy o 15–20 % při stejné hodnotě pracovní jednotky jako u starších družstevníků.¹⁰⁹ Motivovat mladé ke vstupu do JZD skrze snížení pracovních norem bylo rozšířené, např. členové rady KNV Pardubice navrhovali snížení až o 30 %.¹¹⁰

Movitější JZD s dobře zásobeným sociálním fondem platila dětem svých družstevníků stipendia na studium na středních zemědělských školách. Např. JZD Dolní Újezd (o. Litomyšl) poskytovalo dětem svých družstevníků na středních školách stipendium 150 Kčs měsíčně, ovšem s podmínkou, že po ukončení školy začne student pracovat v JZD, které ho podporovalo. V opačném případě musel vrátit celý příspěvek.¹¹¹ Svoji mládež nehlídali jen v zemědělství, stejná praxe existovala i v druhé polovině padesátých let ve větších průmyslových podnicích, jenže tyto podniky za tímto účelem zřizovaly vlastní školy či kurzy, aby vchovaly kvalifikované pracovní síly.¹¹²

¹⁰⁷Tamtéž, s. 191–192, zpráva plánovací komise rady KNV – Pracovní síly v zemědělství, s. 4–5.

¹⁰⁸Marie JÍLKOVÁ, *Průběh a metody násilné kolektivizace na Poličsku* (diplomová práce), Univerzita Pardubice, 2015, s. 135.

¹⁰⁹SOA Z, f. KNV P, kn. 113, s. 86. Zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství pro schůzi rady KNV 10. června 1958 - Nábor mládeže do zemědělství a vyhlášení učebního oboru pěstitelstvo-chovatelského, s. 1.

¹¹⁰Tamtéž, s. 154. Projednávání zprávy Pracovní síly v zemědělství na schůzi rady KNV 24. června 1958.

¹¹¹Pavel BOŠTÍK, *Vývoj JZD Dolní Újezd u Litomyšle 1950–1958 - ekonomické, kulturní a společenské okolnosti*, in: Tomáš Hradecký, Pavel Horák, Pavel Boštík (eds.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století IX.*, Hradec Králové 2014, s. 83.

¹¹²Anna BEINHAUEROVÁ – Karel SOMMER, *K problematice pracovních sil a jejich zdrojů ve vybraných průmyslových odvětvích Českých zemí v letech 1949–1960*, Slezský sborník 89, 1991, s. 26.

Mladí lidé a jejich rodiče z venkova sice mohli podlehnout administrativnímu nátlaku ze strany úřadů nebo se nechat zlákat příspěvkem na studium, ale i přesto měli možnost, jak nakonec ze zemědělství utéct k perspektivnějším průmyslovým oborům. Taktikou mnoha mladých bylo podle zprávy ministerstva pracovních sil z roku 1957 setrvat alespoň na krátkou dobu v zemědělství a posléze ještě v průběhu prvního roku odejít do průmyslu.¹¹³ Podobnou strategii měli i mladí v Maďarsku, výzkum sice vychází z pokolektivizační doby, ale ukazuje, že mladí vydrželi v zemědělství čtyři až pět let a poté zvolili zaměstnání v jiném výrobním oboru, dokonce 50 % studentů zemědělských oborů přiznalo, že nechce nastoupit kariéru v zemědělství (dívek 60 %).¹¹⁴

Největší úbytek mezi mladými, co se týče sociální vrstvy, nastal mezi zemědělci s vyšší výměrou pole, tj. mezi „kulackými“ dětmi. Někteří z nich ihned od počátku svého pronásledování opouštěli venkov a odcházeli, většinou nuceně, do průmyslových odvětví. Příkladem může být „kulacká“ rodina Hrubých z Opatovic nad Labem (okr. Pardubice), jejíž členové dostali na začátku prosince 1952 v rámci akce „K“ příkaz k vystěhování na ČSSS Velké Losiny (Olomoucký kraj), spolu s rodiči se museli vystěhovat i synové ve věku od 29 do 40 let. Všichni pracovali v průmyslu, nejstarší František u MKZ Chvaletice, Václav u Komunálního podniku Pardubice a Bohuslav v Tesle Pardubice. Jejich pracovní poměr měl zaniknout a museli odejít s rodiči.¹¹⁵ Nuceným nástupem do průmyslu mladých lidí se často oslabovala „kulacká“ hospodářství, aby práci zastávali pouze starší rodiče, kteří na začátku padesátých let už nevladli mechanizaci „vykoupnou“ komunistickým režimem. Postrádání pracovních sil (včetně námezdních) a mechanizace uvrhla „kulaky“ do obtížů vrcholících soudním procesem, vystěhování, uvězněním nebo pokutou. Na stejný případ vzpomínal „kulacký“ syn František Havran z obce Dolní Újezd (okr. Litomyšl), když v roce 1951 jeho 20 letý bratr nuceně nastoupil ze statku rodičů do průmyslu, sám František byl povolán na vojenskou službu k Pomocným technickým praporům (dále jen PTP).¹¹⁶ Záměr režimu byl, aby mladí nepřevzali rodinný statek a jejich rodiče sami těžko zvládali práci na polích o velké výměře. Na přestárlé „kulacké“ hospodáře a nepřímo i absenci mladých poukázala Kontrolně inspekční skupina Ministerstva zemědělství při průzkumu u

¹¹³NA Praha, f. MPS, kart. 96, sign. 10-1001-5 – Nábor dorostu, č. j. 10-1001-5/32 – Informace pro s. náměstka Bayera o situaci v rozmístění dorostu vycházejícího v letošním roce ze základních škol, s. 1–2.

¹¹⁴N. SWAIN, *Collective Farms...*, s. 89.

¹¹⁵Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Pardubicku po roce 1948*, Chrudim 2015, s. 92.

¹¹⁶TÝŽ, *Osudy sedláků na Litomyšlsku po roce 1948*, Chrudim 2015, s. 88–89.

„kulaka“ Josefa Šimka v obci Osík (o. Litomyšl), v obci bylo na začátku roku 1954 celkem 25 přestárých hospodářů dohromady s výměrou nad 500 ha a starali se o další nucené nájmy.¹¹⁷

Na otázku mladých a jejich návrat či setrvání na venkově nenašli komunisté do konce kolektivizace uspokojivou odpověď. Spíše se točili kolem zaběhnutých frází o zvyšování životní a kulturní úrovně nebo zatraktivnění života na venkově.¹¹⁸ Na krajské stranické konferenci v dubnu 1958 např. zaznělo v hlavním referátu v reakci na odchod mládeže do průmyslu: „*Jde nejen o zavádění mechanisace, ale i o rozvíjení kulturní činnosti na vesnici.*“¹¹⁹ Josef Frič z OV KSČ Litomyšl přímo poukázal, co by mohlo mladé na venkově udržet: „...*na tuto mládež silně zapůsobilo i to, že si někteří kteří již v JZD pracují, koupili motoped nebo pionýra, i pěkně se ošatili...*“¹²⁰ Pokud srovnáme tyto sliby s předchozí kapitolou, dojdeme k závěru, že ani podobné sliby, plány či ukázky zvýšené životní úrovně na venkově na mladé lidi nezapůsobily, do roku 1960 se spíše jejich počet v zemědělství, ať už mezi družstevníky nebo zbytky soukromých zemědělců, stále snižoval.

1.3. Ze zemědělství do průmyslu – velké plány

Zemědělství zaujímalo v padesátých letech v ekonomice podřadnou roli. Od roku 1949 přicházely z centra požadavky na rychlé zvýšení pracovních sil v průmyslové výrobě, velkou roli mělo hrát uvolňování pracovníků ze zemědělství na základě předpokladu rychlého zakládání JZD. Ovšem tento předpoklad se nedařilo naplnit v prvních letech kolektivizace. Ještě v úvodní fázi kolektivizace, v lednu 1951, členové rady KNV Pardubice projednávali zprávu s označením „tajné“ *Změna hospodářské struktury našeho kraje jako výsledek budování v pětiletém plánu. Zástupce IX. referátu (zemědělského) Josef Cink*

¹¹⁷SOA Z, f. KNV P, kart. 1871, Stížnosti – nucené pachtý – nájmy – 1954. Stížnost Josefa Šimka z Osíka. Šimek byl 39 letý „kulak“ bez manželky se značnými zdravotními problémy, jeho rodiče ve věku okolo 60 let nemohli vzhledem ke zdravotnímu stavu pracovat.

¹¹⁸Podobné výroky vyslovovali zástupci politických stran v předvolebních slibech v roce 1946 – zvýšení životní i kulturní úrovně na venkově za pomoci výstavby vodovodů a kanalizace, kulturních domů, knihoven, biografů apod. Srov. Jana BLAŽKOVÁ, *Venkov v programech politických stran v roce 1946*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 88–90.

¹¹⁹SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/3, s. 35. Zápis z krajské konference KSČ ve dnech 19. – 20. dubna 1958, hlavní referát.

¹²⁰SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/5, s. 12. Zápis z krajské konference KSČ ve dnech 19. – 20. dubna 1958, diskuzní příspěvky.

upozorňoval, že zakládání družstev nepostupovalo natolik, aby ze zemědělství mohlo odejít dostatečný počet pracovníků. Tempo zakládání označoval za průměrné, z čehož lze usuzovat, že spíše myslel pomalé nebo nedostatečné. Na schůzi zazněla také myšlenka, že do konce prvního pětiletého plánu budou komunisté na venkově zakládat podle sovětského vzoru tzv. zemědělské újezdy (spojení více obcí ve velký zemědělský celek se střediskovou obcí, známý fenomén v československém prostředí spíše z postkolektivizační doby), ale několik členů rady tento plán označilo za nesmyslný vzhledem k tempu kolektivizace a teprve nedávnému zavedení újezdů v Sovětském svazu.¹²¹ Vzletné plány svědčily o nezbytné potřebě rychlého uvolnění pracovníků ze zemědělství pro průmyslová odvětví na jedné straně, na druhé straně také o nereálných představách vedení KSČ o tempu kolektivizace, které se promítaly i na nižší úrovni.

Zvýšení tempa průmyslové výroby, a to zejména těžkého průmyslu, o 35 % proti původnímu plánu, představené na únorovém zasedání ÚV KSČ v roce 1951, znamenalo také zvýšenou mobilizaci pracovních sil. Mezinárodní situace směřovala podle předpokladů Sovětského svazu k dalšímu velkému konfliktu a tato očekávání a přípravy na střet způsobily mnohem větší zatížení československého průmyslu, především v odvětví strategického těžkého průmyslu. Československo se pod sovětským tlakem nepodílelo pouze na industrializaci méně vyspělých států Rady vzájemné hospodářské pomoci (dále jen RVHP), ale rychle zde rostla i zbrojní výroba, objem investic vystoupal z původních 67,2 miliard Kčs téměř na dvojnásobek 111,6 miliard Kčs. Investice do lehkého průmyslu či do zemědělství komunistická strana výrazně omezila. Zrychlená industrializace způsobila všeobecné odčerpávání pracovních sil, jen mezi lety 1948–1953 odešlo ze zemědělství v Československu 300 000 osob, za celé období kolektivizace celkem 471 000.¹²² Zemědělství mělo být podle plánů největší zásobárnou nových pracovníků, komunisté plánovali odchod 283 000 lidí vlivem združstevňování a doplnění o 250 000 žen z domácnosti a 50 000 důchodců. Do těžkého průmyslu a stavebnictví mělo v důsledku opatření směřovat 410 000 lidí.¹²³ V porovnání s ostatními zeměmi východního bloku a odlivem lidí ze zemědělství do průmyslu můžeme poukázat na Polsko, pracovníci odcházeli ze zemědělství do průmyslu také, ale v menší míře. Pokles výdělečně činných v zemědělství

¹²¹SOA Z, f. KNV P, kn. 26, s. 8, projednávání zpráv na schůzi rady KNV 9. ledna 1951.

¹²²L. KALINOVÁ, *Společenské proměny...*, s. 125. Více o úbytích zemědělců nejen v padesátých letech: A. ANDRLE – V. SRB, *Industrializace a deagrarizace Československa...*, s. 6–23.

¹²³L. KALINOVÁ, *Společenské proměny...*, s. 152–153.

klesl mezi lety 1950 a 1960 ze 7,09 milionu na 6,64 milionu, v procentuálním vyjádření mezi všemi ekonomicky aktivními klesl poměr z 57,2 na 47,7 %. Naopak v průmyslu, dolech a stavebnictví vzrostl ve stejném období počet pracujících z 2,85 na 4,03 milionu (z 22,9 na 28,9 %). I Polsko v padesátých letech ztrácelo svůj agrární charakter, když klesl počet pracujících v zemědělství pod 50 %, a posílila průmyslová výroba včetně zaměstnaných v průmyslu.¹²⁴

Plánování a potřeby pracovních sil se staly běžnou agendou většiny národních výborů především na okresní a krajské úrovni, kde existovaly odbory pracovních sil, do roku 1954 byly označovány jako V. referáty. Zvýšené nároky na příliv lidí do těžkého průmyslu odčerpávaly pracovní síly z ostatních odvětví, především ze zemědělství, v lehkém průmyslu měly ženy nahradit muže uvolněné pro prioritní odvětví těžkého průmyslu. Na konci roku 1951 podávaly všechny kraje na nově vzniklé ministerstvo pracovních sil své plány na přesuny a potřeby pracovních sil v roce 1952, vypovídají o tom údaje z následující tabulky:

¹²⁴ Hanna JEDRUSZCZAK, *The Employment in Poland in 1930–1960. Dynamics and Structure*. Acta Poloniae Historica 18, 1968, 262–263.

Tabulka 4: přesuny pracovníků mezi odvětvími v Pardubickém kraji v roce 1952¹²⁵

Odvětví		stav konec 1951	předpokládaný stav konec 1952	Přírůstek /úbytek pracovníků	Nárůst/ úbytek
těžký průmysl	Celkem	20 136	23 856	3 720	18,5 %
	z toho ženy	5 018	6 348	1 330	26,5 %
lehký průmysl	celkem	17 723	18 905	1 182	6,7 %
	z toho ženy	11 042	12 391	1 349	12,2 %
stavebnictví	celkem	4 712	5 840	1 128	23,9 %
	z toho ženy	478	592	114	23,8 %
Doprava	celkem	8 770	9 662	892	10,2 %
	z toho ženy	990	2 111	1 121	113,2 %
Obchod	celkem	12 852	12 560	-292	-2,3 %
	z toho ženy	6 341	7 386	1 045	16,5 %
zemědělství	celkem	77 252	75 505	-1 747	-2,3 %
	z toho ženy	41 852	40 506	-1 346	-3,2 %
z toho JZD a soukromí zem.	celkem	72 560	69 560	-3 000	-4,1 %
	z toho ženy	40 656	38 956	-1 700	-4,2 %
Ostatní	celkem	38 664	42 171	3 507	9,1 %
	z toho ženy	14 464	17 044	2 580	17,8 %
Celkem	celkem	180 109	188 499	8 390	4,7 %
	z toho ženy	80 185	86 378	6 193	7,7 %

¹²⁵NA Praha, f. MPS, kart. 290, sign. 6/1 (1951), č. j. 6/1-6231/7 – Návrh krajského plánu práce na rok 1952, Příloha č. 4 – Přehled zaměstnanosti a potřeby pracovních sil, s. 1–5. V pramenech se uvádí potřeby za jednotlivá ministerstva, např. ministerstvo lehkého průmyslu, ministerstvo zemědělství. Do těžkého průmyslu jsou zahrnuty obory – paliva a energetika, hutní průmysl a rudné doly, těžké a všeobecné strojírenství a chemický průmysl. Do všech oborů se započítávají nejen pracující ve výrobě, ale také administrativa, odborníci, manažeři apod. Celkem mělo být zaměstnáno (nebo lépe řečeno ekonomicky aktivních) v roce 1952 podle plánu 188 499 obyvatel, ve stejném roce žilo v Pardubickém kraji podle statistických údajů 439 964 obyvatel (*Demografické ročenky (pramenná díla). 1952. Tabulka A.01. Přehled pohybu obyvatelstva podle velikostních skupin obcí, krajů, okresů a v městech s 10 000 a více obyvateli – absolutní údaje.* Dostupné z https://www.czso.cz/csu/czso/casova_rada_demografie_1969_1950 [citováno 15. 6. 2018].

Z tabulky vyplývá několik důležitých faktů týkajících se přesunu pracovních sil plánovaném na rok 1952. *Rozdíly* – v roce 1951 i 1952 se i přes připravované plány velká část pracovníků v Pardubickém kraji měla žít zemědělstvím, ovšem v roce 1951 tvořili zemědělství družstevníci a soukromí zemědělci 40,3 % všech pracujících, o rok později měl klesnout na 36,9 %, jednalo se o poměrně velký rozdíl 3,4 %. Pracující v průmyslu a stavebnictví měli posílit o 2,2 % (1951: 23,6 %; 1952: 25,8 %). *Zdroje* – nejpodstatnější problém se objevil s otázkou, kde brát nové pracovní síly: značnou část nových pracovních sil měly tvořit ženy, převážně z domácností, ovšem plány představené pro rok 1952 musely počítat s jednou zásadní skutečností, do produktivního věku se dostával již výše zmíněný nejslabší ročník 1937 s počtem 5 049, přičemž tento počet se samozřejmě dále snižoval po odečtení mladých lidí pokračujících ve studiu, neschopných práce apod. *Zaměstnanost žen* měla v roce 1952 stoupnout o 7,7 % (celkem o 6 193 žen), nejvyšší procentuální nárůst plánovali komunisté sice v dopravě, ale z tabulky vyplývá trend posilování lehkého průmyslu ženami – výrazné množství žen vydělávalo na živobytí v lehkém průmyslu (1951 – 13,7 %), po zastoupení v zemědělství (1951 – 52,2 %) podniky lehkého průmyslu poskytovaly práci nejvíce ženám, v roce 1952 se měly počty přiblížit – ženy v zemědělství 46,9 % (pokles o 5,3 %), v lehkém průmyslu 14,3 % (vzestup o 0,9 %). Zaměstnanost žen patřila k hlavním tématům v rámci obsazení pracovních sil, ženy ovšem převážně zastupovaly muže, kteří odcházeli do prioritních odvětví průmyslu. *Z Tabulky 4* je patrné, že v lehkém průmyslu se počítalo s odchodem mužů, jejichž úbytek ve velké míře nahrazovaly ženy. *Zdroje* ženské pracovní síly komunisté nacházeli mezi ženami v domácnostech. V roce 1951 KNV Pardubice vypočítal, že počet nepracujících žen v produktivním věku (pro ženy stanoven na 18–55 let) byl v kraji 76 000, z toho 40 000 pracovalo v zemědělství, do práce mohlo být zařazeno 36 000 žen.¹²⁶ Důvody nástupu žen

¹²⁶SOA Z, f. KNV P, kn. 27, Zpráva V. referátu – Návrh na zajištění plánované potřeby pracovníků v roce 1951 v kraji Pardubickém, s. 10.

Čísla jsou pouze odhadem V. referátu KNV Pardubice, označení „*nepracující ženy*“ také není přesným, spíše je přesnější označení „*bez uvedení pracovního poměru v občanském průkazu*“. Zemědělcům se do občanského průkazu pracovní poměr neuváděl. Proto tvůrci zprávy zmiňovali nepracující ženy, přestože pracovali v zemědělství. Problém zápisu pracovního poměru v občanských průkazech řešili vedoucí pracovníci v průmyslových podnicích v padesátých letech, protože jim ze zemědělství přicházeli noví zaměstnanci bez jakéhokoli zápisu, a to nebylo podle platné legislativy možné. Jako jediný vydával potvrzení o dosavadní práci v zemědělství MNV. „...v rámci organizovaného náboru jsou jim posíláni pracovníci, kteří dosud nebyli v pracovní poměru v socialistickém sektoru, kteří se však nemohou prokázat potvrzením příslušného MNV o své dosavadní činnosti...“ *Pracovní síly*, 1, 1953, s. 22.

do zaměstnání uvedl ve své demografické analýze československé populace ve 20. století Milan Kučera, když tvrdil, že extenzivní využívání zdrojů zapříčinilo vysokou zaměstnanost žen, neschopnost zvýšit intenzitu pracovního výkonu mužů komunisté zaobalili hesly, že ženy potřebují vlastní seberealizaci v zaměstnání nebo ekonomickou nezávislost. Skutečný důvod podle Kučery byl ale naprosto jiný: nástup žen do zaměstnání poskytl druhý příjem do domácností, jehož potřebu vyvolal především pomalý růst mezd a mzdová nivelizace,¹²⁷ nelze však podceňovat touhu po seberealizaci žen.

Komunisté venkov do období X. sjezdu víceméně využívali jako zásobárnu pracovních sil. Mezi nejvýznamnější akce náboru patřil tzv. organizovaný nábor (na základě vládního nařízení č. 128/1951¹²⁸), ten měl za úkol získat převážně mladé lidi pro prioritní odvětví těžkého průmyslu, kde nastal nárůstem výroby nedostatek pracovních sil – hlavně v uhelných a rudných dolech a hutnictví. Významnou akcí první poloviny padesátých let byla např. tzv. Lánská akce s úkolem získat každoročně 10 000 mladých mužů do dolů a 2 000 pro hutnictví.¹²⁹ O podřadném místu venkova v národním hospodářství svědčí diskuze na plénu KV KSČ Pardubice v listopadu 1950, kde se členové KV zmohli pouze na obecná prohlášení bez hlubší analýzy potřeby pracovních sil na venkově i ve městech: „...*dokážeme vesnici, že je tam 20 – 30 % pracovních sil již dnes zbytečných...*“, příslibem do budoucna mělo být zvýšení příjmů obyvatel venkova, kteří zůstali pracovat v zemědělství.¹³⁰ Velké plány KSČ na zvýšení výroby těžkého průmyslu měli pochopit hlavně obyvatelé venkova. V roce 1952 došlo k určité regulaci odchodu z JZD do průmyslu. Tempo těchto odchodů, ať už nucených nebo dobrovolných, nabralo vysokých obrátek a alespoň JZD měla udržet své pracovníky. Na samém konci roku 1952 jednalo ministerstvo pracovních sil na ministerstvu zemědělství se zástupci *Hlavní správy JZD*. Z jednání vyplynuly hlavní zásady pro

Zápis o dosavadním zaměstnání úřady psaly od roku 1951, předtím fungovaly pro záznamy zaměstnání tzv. pracovní knížky. Více viz Jakub RÁKOSNÍK, Igor TOMEŠ a kol., *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012, s. 230–231.

¹²⁷Milan KUČERA, *Populace České republiky 1918–1991*, Acta Demographica 12, 1994, s. 64.

¹²⁸*Tamtéž*, s. 235.

¹²⁹*Pracovní síly*, 3–4, 1952, s. 55. Lánská akce se nazývala podle každoročního setkání mladých „branců“ do těžkého průmyslu s prezidentem na zámku v Lánech. Srov. *Zemědělské noviny*, 11. 7. 1950, s. 1. *Každoročně 10.000 mladých do hrdinného a čestného povolání horníka a hutníka*.

Celkově organizovaný nábor v letech 1952–1956 podle ministerstva pracovních sil dosáhl 148 673 lidí (z plánu 129 754), toto číslo bylo zavádějící, protože roční fluktuace v uhelných dolech překonala 60 000 osob. (NA Praha, f. MPS, kart. 412, sign. 1212, Pracovní porady pracovníků MPS v oboru pracovních sil (1953–1957), č. j. 01-140-13/6-57, Referát ministra pracovních sil Tesly na poradě vedoucích odborů pracovních sil rad KNV a ONV dne 19.6.1957 v Praze, s. 17–18.)

¹³⁰SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/3/59 – zápis ze schůze pléna z 11. a 12. listopadu 1950, s. 69.

odčerpání pracovníků z JZD. V nich zástupci obou stran vymezili základní podmínky jako např. provádět nábor jen v JZD, kde je přebytek pracovních sil a ekonomicky ho nepoškodí, a konzultovat vytipované jedince s MNV a JZD. Pokud odchod posvětilo představenstvo JZD, mohli družstevníci odejít na dočasnou brigádu v době vegetačního klidu v zimě, odchod se připouštěl jen za předpokladu, že družstevník nastoupí opět na jarní práce. Ale nejednalo se pouze o restrikcích na straně náboru do průmyslu, ale také na straně družstevníků, především v oblasti vymezení pracovní povinnosti ostatních členů rodiny družstevníka, resp. průmyslového dělníka. Nejspíše totiž docházelo ke snaze o lepší postavení členů rodiny v rámci JZD, když manžel/manželka, popř. otec/matka pracovali v průmyslu: „*Není proveditelné přednostní zaměstnávání rodinných příslušníků výhodnějšími pracemi, když hlava rodiny odešla pracovat do průmyslu. Činilo by to nepřekonatelné potíže, zejména při zajišťování všech druhů prací v družstvu. Již dnes je všeobecný tlak pracovat v teple při živočišné výrobě.*“¹³¹ Podobné regulace ale nijak nezabránilly odlivům pracovníků ze zemědělství, spíše napomohly k hlubšímu definování skupiny kovozezemědělců a jejich úlohy na pomezí práce v zemědělství a průmyslu.

Prozatímní konec hromadného odchodu ze zemědělství do průmyslu přišel s počátkem krize režimu v roce 1953. Pracovní síly začaly směřovat zpět do zemědělství na základě směrnic X. sjezdu KSČ v červnu 1954, přičemž určité závěry o omezení výroby těžkého průmyslu a obrat k lehkému průmyslu a výrobě spotřebního zboží představili komunisté v čele s Antonínem Zápotockým v tzv. srpnových tezích v roce 1953. Ale o několik týdnů dříve 8. června 1953 přišel na ministerstvo pracovních sil z Ústředního národního výboru Bratislava dotaz ohledně návratu pracovníků z průmyslu do zemědělství a tehdy ještě ministerstvo nekompromisně odpovědělo: „*V zásadě nesouhlasíme, aby docházelo k návratům zemědělců.*“¹³² Následující korekce v ekonomice a odklon od těžkého průmyslu způsobily jen dočasné zastavení odlivu pracujících ze zemědělství.¹³³ Opětovný nábor ze zemědělství na sebe nenechal dlouho čekat a nepochybně souvisel i s úspěšným

¹³¹NA Praha, f. MPS, kart. 420, sign. 1236 - Úprava náboru pracovních sil ze zemědělství do průmyslu, č. j. 1236/8-1953. Záznam o jednání na ministerstvu zemědělství se zástupci hlavní správy JZD o náboru zemědělců do průmyslu, s. 1–2.

¹³² Tamtéž, č. j. 121-1236/4-53, Úprava náboru pracovních sil ze zemědělství do průmyslu ze dne 8. 6. 1953.

¹³³Pád pracujících v zemědělství se podařilo zastavit jen v roce 1954, v následujících letech opět došlo k pozvolnému odchodu pracovních sil ze zemědělství do jiných oborů. V roce 1953 pracovalo podle statistiky v Československu v zemědělství 1,122 milionu lidí, o rok později o 3 tisíce více, v roce 1955 to bylo opět o 14 tisíc méně, o další rok později o 64 tisíc méně. (Dana SÁLUSOVÁ, *České zemědělství očima statistiky 1918–2017*, Praha 2018, s. 25. Uvedená čísla udávají počty pouze v českých zemích.)

postupem kolektivizace v letech 1957 a 1958, kdy komunisté položili základ pro dokončení kolektivizace. V Pardubickém kraji se návrat k náboru pracovníků do průmyslu týkal např. chemického závodu *Synthesia*.¹³⁴

1.4. Návraty do zemědělství

Doplnění pracovních sil v zemědělství bylo jedním z důležitých bodů X. sjezdu pro zvýšení zemědělské výroby mezi lety 1955–1957. V zemědělství se projevil nedostatek pracovníků především kvůli výše zmíněnému značnému množství odchodů zemědělců do průmyslových závodů.¹³⁵ Původní plán na zvýšení mechanizace v zemědělství nevyšel, stroje lidskou pracovní sílu nenahradily kvůli nedostatečné výrobě zemědělské techniky na začátku padesátých let. Naopak v zemědělství nastal všeobecný nedostatek pracovníků. Situace vyžadovala nutné posílení zemědělství pracovními silami. Hlavní zdroje tvořili průmysloví dělníci, kteří přišli do závodů ze zemědělství v předchozích letech, pracovníci z venkova nebo venkovské ženy v domácnostech. Jednou z cílových skupin náboru byla také školní mládež, která měla přinést v budoucnu do zemědělství zejména odbornost.¹³⁶ Podle směrnic X. sjezdu potřebovalo zemědělství posílit, KSČ počítala podle plánu do konce roku 1955 s 190 000 pracovníky, do roku 1957 potom s dalšími 130 000, celkem tedy se zvýšením počtu pracovníků v zemědělství o 320 000.¹³⁷

Kromě náboru pracovníků z průmyslu a žen z venkova do zemědělství pokračovaly i další akce, např. tzv. organizovaný nábor do dolů nebo nábor na doplnění problémových

¹³⁴SOA Z, f. KNV P, kn. 127, s. 38, projednávání zprávy Průběh organizovaného náboru na schůzi rady KNV 4. srpna 1959.

¹³⁵Účastníci konference KV KSČ Pardubice mezi 25. a 27. 3. 1955 důrazně upozornili na odliv pracovních sil. Zazněly názory, že odčerpávání zdrojů do průmyslu ze zemědělství v předchozích letech se vedlo „lehčí cestou odporu“. Nejvýrazněji odčerpával pracovní síly rychle rostoucí průmysl (hlavně chemický) v okolí krajského města, v roce 1954 vycházelo v JZD okr. Pardubice 6 ha na jednoho zemědělce, což následně mimo jiné způsobilo zvýšené náklady na zemědělskou výrobu. SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/8/4, s. 17, Krajská konference KV KSČ 25. – 27. 3. 1955, diskuzní příspěvky.

¹³⁶Byl např. nedostatek agronomů, na jednoho agronoma vycházelo v průměru až sedm JZD, mnohem horší situace panovala v pohraničních oblastech. NA Praha, f. MZ – kolegium, kart. 48, sign. 409, 386. schůze kolegia dne 29. 7. 1954, O opatřeních k dalšímu rozvoji STS, s. 1

¹³⁷K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 277. Později byl náborový úkol snížen na 10 556. Přesto tvořilo 320 000 tisíc obyvatel obrovské číslo, v roce 1950 po prvním poválečném sčítání pracovalo v zemědělství celkem 1 996 000 obyvatel. V průběhu kolektivizace ubylo podle sčítání lidu v roce 1961 celkem 423 290 lidí ze zemědělství. Srov. A. ANDRLE – V. SRB, *Industrializace a deagrarizace Československa...*, s. 8–9.

pohraničních oblastí novými osídlenci a brigádami.¹³⁸ Vzhledem k úkolům vytyčeným sjezdovými směrnicemi nabyly na důležitosti zejména nábor do zemědělství a pohraničí, a proto národní výbory prováděly organizovaný nábor do dolů v čím dál menším měřítku. Nábor do pohraničí narážel v Pardubickém kraji na podstatný problém. Zahájená spolupráce s Českobudějovickým krajem na dosídlení jihočeských pohraničních okresů vázla na nevyhovujících bytových podmínkách pro nové osídlence. V tom spočívala jedna z hlavních příčin, proč se nábor do pohraničí nedařilo plnit podle plánu. Národní výbory v Pardubickém kraji splnily na konci června 1955 29,6 % ročního plánu nábory, přičemž do STS a ČSSS mělo zájem přijít 41 osob (48,8 %) a do JZD nebo do soukromého hospodaření na půdě jen 33 (19,9 %).¹³⁹ Mnohem větší počet pracovníků projevil zájem o práci v ČSSS než v JZD. K 30. červnu 1955 plnění do státních statků dosáhlo 319 nových pracovníků (162,8 %).¹⁴⁰ Důvody velké úspěšnosti nábory by se daly najít ve snaze zemědělců zajistit si jistotu finančního příjmu ve státních statcích. Nábor do ČSSS však představoval jen zdánlivé úspěchy, ve státních statcích se velmi často střídali zaměstnanci a zvyšovali tím úspěšnost celé akce.¹⁴¹ Nábor do STS nepřinesl tolik úspěchů. Práce traktoristy nebo opraváře ve stanicích příliš nelákala. Výsledek v polovině roku 1955 dosáhl na 56,8 % plánu se 167 novými zaměstnanci. Podobná čísla jako u nábory do STS vykazoval nábor z průmyslu a venkova do JZD. Za první pololetí roku 1955 dosáhl nábor z průmyslu s 351 novými pracovníky 55,5 % a s 599 z venkova 58,9 % plánu.¹⁴²

Náborová kampaň do zemědělství prošla v první polovině roku 1955 značnými výkyvy způsobenými politickými rozhodnutími z centra. V lednu a únoru nábor v celostátním měřítku zdaleka nedosáhl očekávaných výsledků. Po kritice Viliama Širokého kvůli plnění směrnic X. sjezdu na zasedání ÚV KSČ 10. a 11. února 1955 národní výbory všech úrovní zvýšily produktivitu, ale v květnu a červnu nábor opět poklesl.¹⁴³ Stejný vývoj

¹³⁸Více o problémech osídlování, odchodech a doosídlování pohraničí píše berounský historik Jiří Topinka: Jiří TOPINKA, *Zapomenutý kraj. České pohraničí 1948–1960...*, s. 534–586. TÝŽ, *Specifika kolektivizace v českém pohraničí...*, s. 229–234.

¹³⁹SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 52, sign. 17b/68/551, s. 51, zápis ze schůze předsednictva KV 15. 7. 1955.

¹⁴⁰Tamtéž. V celorepublikovém výsledku náborová akce do ČSSS získala 8 405 pracovníků. NA Praha, f. MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Zápis z IX. schůze vládní komise pro řízení nábory do zemědělství dne 9. 7. 1955, s. 1.

¹⁴¹Tamtéž, s. 2.

¹⁴²SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 52, sign. 17b/68/551, s. 51, zápis ze schůze předsednictva KV 15. 7. 1955. V celém Československu nábor dosáhl 40 % plánu z průmyslu a 28 % z venkovského obyvatelstva. K. KAPLAN, *Proměny české společnosti*, s. 389.

¹⁴³NA Praha, f. MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Zápis z IX. schůze vládní komise pro řízení nábory do zemědělství dne 9. 7. 1955, s. 1

nastal podle statistik i v Pardubickém kraji mezi březnem a červnem 1955. Od začátku března do konce dubna nábor pracovních sil do ČSSS, STS i JZD stoupl ze 443 na 1 061 nových pracovníků (o 25,9 % plánu), mezi začátkem května a koncem června zaznamenal s počtem 441 pokles (18,8 %).¹⁴⁴

Vzhledem k velkým plánům a přesunům náborová akce vyžadovala značné finanční prostředky. Mezi lety 1954–1956 narostla suma potřebná na nábor na 150 milionů Kčs v celém Československu. Finance směřovaly různými směry, např. k financování propagace, k náhradě původních platů pro nové zemědělce nebo na úpravu potřebných bytů v pohraničí. Důležitou součástí financování akce a jednou z možných variant, jak průmyslové pracovníky do zemědělství nalákat, byla přislíbená finanční náhrada za rozdílné příjmy v průmyslu a zemědělství. Proto se v případě přechodu vyplácela jednorázová částka v hodnotě tří měsíčních platů, které dostával nový zemědělec za svou dosavadní práci v průmyslu.¹⁴⁵ Finanční stránka patřila při návratu k rozhodujícímu faktoru. O snaze zemědělců zachovat si standard příjmů svědčí volba zejména těch JZD, která vykazovala vysokou hodnotu pracovní jednotky.¹⁴⁶

Značné finanční prostředky spotřebovala další důležitá složka náborové akce – propagace. Především při náboru pracovních sil z průmyslu do zemědělství nebo náboru mládeže do zemědělských škol měli dostat zaměstnanci národních výborů, stranických organizací nebo složek Národní fronty kvalitní oporu v dobře připravených informacích o pracovních příležitostech v zemědělství. Noviny, letáky nebo brožury obsahovaly propagandistické texty a články. Svůj úkol plnil film a rozhlas. Jedním z prostředků cílené propagace při náboru měly být příklady přechodů pracovníků ze zemědělství do průmyslu v krajském tisku. Během období mezi červnem 1954 a červnem 1955 se v něm ale objevily pouze tři krátké články s příklady přechodů.¹⁴⁷ Noviny využívaly ve větší míře propagaci náboru pracovních sil do pohraničí. V krajském stranickém tisku *Zář* bylo otištěno mnoho článků o odchodu členů Československého svazu mládeže (dále jen ČSM) do pohraničí na

¹⁴⁴Zatímco nábor do STS mezi začátkem března a koncem června stoupal pozvolna z 22,1 na 56,8 % plnění plánu úkolu, v ČSSS došlo k odlišnému vývoji; na začátku března nábor dosáhl 59,2 a na konci června 162,8 % plnění. V ostatních směrech plnění – do JZD z venkova a z průmyslu bylo plnění obdobné jako u státních statků. Nejhůře NV plnily náborový plán do pohraničí, kde od března do konce června vystoupal z 9,6 na 29,6 % plánu.

¹⁴⁵NA Praha, f. MZ – kolegium, kart. 48, signatura 409, 386. schůze kolegia dne 29. 7. 1954, O opatřeních k dalšímu rozvoji STS, s. 1.

¹⁴⁶SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 52, sign. 17b/65/536, s. 17, zápis ze schůze předsednictva KV 12. 4. 1955.

¹⁴⁷*Dělník Martinek se rozhodl pro zemědělství*, in: *Zář*, 23. 6. 1954, s. 3; *Nová družstevnice v JZD Parník*, in: *Zář*, 18. 1. 1955, s. 1; *Znovu do zemědělství*, in: *Zář*, 4. 2. 1955, s. 5.

půlroční nebo roční brigády.¹⁴⁸ Slabé výsledky propagace dokonce donutily členy rady KNV uvažovat o umístění velkého poutače na nábor pracovníků z průmyslu na jednom z náměstí v Pardubicích.¹⁴⁹

V prvním roce po X. sjezdu se náborová akce pracovníků do zemědělství potýkala s celou řadou problémů. Velkou nesnáz představovalo přerozdělení úkolů náboru, když jím ministerstvo zemědělství pověřilo odbory pracovních sil společně se zemědělskými správami a odbory národních výborů. Spolupráce narážela na nepřesně vymezené úkoly a kompetence, situaci navíc napomohlo ani zřízení náborové komise v čele s vedoucími odborů pracovních sil a zemědělství na základě vládního usnesení z 2. prosince 1954.¹⁵⁰ Ministerstvo pracovních sil si na začátku roku 1955 stěžovalo na nízkou aktivitu odborů pracovních sil, zemědělské správy, odbory dokonce nevyvíjely podle stížnosti téměř žádnou činnost. Nejhorší situace z pohledu ministerstva nastala na zemědělské správě rady KNV v Pardubicích. Ta k zajištění náborů vyslala do okresů nedostatečný počet pouhých dvou zaměstnanců z celkového počtu 63.¹⁵¹ KNV poté kritizoval přístup nižších úrovní národních výborů v kraji, mnohé ONV neposkytly potřebné množství nových pracovníků pro JZD, vypracování seznamů skončilo v mnohých případech u neochoty MNV vyhledávat vhodné kandidáty pro nábor z průmyslu do zemědělství.¹⁵²

Obtíže poněkud jiného rázu přišly ihned po vydání směrnic X. sjezdu. Funkcionáři národních výborů si s nimi nevěděli zpočátku rady. Nebylo úplně jasné, zda by měl nábor provádět odbor pracovních sil, nebo zemědělský odbor při ONV.¹⁵³ Další problém v náborové akci způsobili funkcionáři ze závodů ve spolupráci s funkcionáři z ONV tím, že často porušovali svou pravomoc a společně nutili průmyslové pracovníky k návratu do zemědělství. Používali jednoduchých postupů, např. rozvázali s dělníkem pracovní poměr,

¹⁴⁸Mezi mnohými např. *Z našeho kraje se hlásí 375 chlapců a děvčat do pohraničí*, in: *Zář*, 11. 3. 1955, s. 1; *První brigády mládežníků odjely na Kaplicko*, in: *Zář*, 25. 3. 1955, s. 3.

¹⁴⁹SOA Z, f. KNV P, kn. 59, s. 15, zápis ze schůze rady KNV 15. 3. 1955.

¹⁵⁰NA Praha, f. MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Zápis z II. schůze vládní komise pro řízení náboru do zemědělství ze dne 17. 1. 1955. Návrh statutu okresních a krajských komisí pro řízení náboru pracovníků do zemědělství, s. 1.

¹⁵¹Tamtéž, Odbor organizovaného náboru – informace pro ministra PS ve věci: Nábor do zemědělství (za měsíc leden) ze dne 23. 2. 1955, s. 6.

¹⁵²SOA Z, f. KNV P, kn. 59, s. 41, zpráva odboru pracovních sil z 15. 3. 1955 – Zpráva o plnění úkolů organizovaného náboru a náboru do zemědělství.

¹⁵³SOA Z, f. KNV P, kn. 51, s. 140, zpráva zemědělské správy z 26. 10. 1954 – Agrotechnické otázky – pracovní síly.

nebo vedoucí podniků zdůvodnili propuštění snížením výrobního úkolu.¹⁵⁴ V Pardubickém kraji přibývaly případy stížností proti „*násilnému převodu pracovníků do zemědělství*“ hlavně v okrese Lanškroun, první obvinění se objevila na samotném počátku náboru v červenci 1954.¹⁵⁵ Stížností proti násilným převodům se na základě upozornění komise pro všeobecné řízení národních výborů při Úřadu předsednictva vlády (dále jen ÚPV) zabýval náměstek ministra pracovních sil. Docházelo podle ní k administrativnímu nátlaku. Hlavní iniciativa při nátlaku nejčastěji přicházela z předsednictev ONV.¹⁵⁶ Jedním z hlavních motivů při převodu pracovních sil do zemědělství bez přesvědčování nebo pod nátlakem mohla být pouhá snaha naplnit plánovaný počet, funkcionáře na ONV zajímalo pouze splnění plánu, méně už potřeby zemědělství. Podle šetření z února 1955 bylo celkem 97 pracovníků z průmyslu vystaveno administrativnímu tlaku.¹⁵⁷

Některé podniky se snažily být v průběhu akce aktivní, např. na počínání Tesly Lanškroun přišla stížnost: „*Nyní probíhá v našem nár. podniku akce rozvazování pracovních poměrů s těmi zaměstnanci, kteří mají – neb jejich rodiče – hospodářství ať již soukromé [...] nebo v JZD.*“¹⁵⁸ V Tesle Pardubice vypracovalo vedení závodu na základě požadavků MNV okresu Pardubice seznam možných adeptů z řad pracovníků pro nábor, kteří přišli do závodu v letech 1950 a 1951 ze zemědělství.¹⁵⁹ Mnoho závodů však odmítlo své zaměstnance propustit. Jejich odpor proti rozhodnutí převodu pracovníků plynul především z celkového nedostatku pracovních sil v padesátých letech. Motiv nepouštět pracovníky zpět spočíval také ve snaze udržet osvědčené pracovní síly. Mnoho lidí přišlo do průmyslu už na začátku padesátých let, během několika let nabrali zkušenosti a závod se jich nechtěl zbavovat.¹⁶⁰ Závody se nestavěly na odpor pouze proti trvalému uvolňování pracovních sil

¹⁵⁴Stížnost na propuštění ze závodu v Lanškrouně kvůli snižování výrobního úkolu podala Dana Gottwaldová z nedalekých Rudoltic (okr. Lanškroun). Tamtéž.

¹⁵⁵Tamtéž. Na násilný převod si u prezidenta stěžovali už v červenci 1954 převedení pracovníci Jaroslav Mrázek a Marie Urbanová. V obou případech ale kancelář prezidenta republiky požadovala po KNV pouze vysvětlení, proč převod řešila zemědělská správa, a nikoliv odbor pracovních sil. Na žádost pracovního odboru KNV se případem konkrétněji zabývala rada ONV Lanškroun, v obou případech se shodla, že se nejednalo o administrativní nátlak a oba byli přesvědčováni. SOA Z, f. KNV P, kart. 703, sign. 048.3, Stížnosti všeobecného rázu s replikami z okresů Lanškroun, Litomyšl, Pardubice město, s. 354–356.

¹⁵⁶NA Praha, f. MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství, Dopis Josefa Dubského, sekretáře komise pro otázky všeobecného řízení NV při ÚPV, pro MPS z 9. 2. 1955

¹⁵⁷SOA Z, f. KNV P, kn. 56, s. 174, zpráva zemědělské správy a odboru pracovních sil ze schůze 15. 2. 1955 – Návrh akčního plánu náboru pracovníků do zemědělství v roce 1955.

¹⁵⁸SOA Z, f. KNV P, kart. 703, sign. 048.3, Stížnosti všeobecného rázu s replikami z okresů Lanškroun, Litomyšl, Pardubice město, s. 366.

¹⁵⁹SOA Z, f. KNV P, kn. 51, s. 116, zápis z diskuze na schůzi rady 26. 10. 1954.

¹⁶⁰Objevily se stížnosti obecnějšího rázu, např. na zasedání pléna KNV Pardubice 25. 9. 1954 se člen pléna zmínil, že ředitelé továren odmítají pouštět své zaměstnance do zemědělství (SOA Z, f. KNV P, kn. 4, zápis ze schůze 25.

do zemědělství, ale také proti dočasnému uvolnění na brigády. Na podzim 1954 odmítl podnik KOVO Chotěboř poskytnout STS pět pracovníků na tříměsíční brigádu, na brigádu do STS nechtělo pustit své pracovníky celkem jedenáct chrudimských podniků.¹⁶¹ Vedení některých podniků nepouštělo své zaměstnance ani na víkendovou brigádu sběru brambor.¹⁶²

Podniky musely v mnohých případech i přes nesouhlas svých vedoucích ustoupit potřebám národního hospodářství vyplývajících ze sjezdových směrnic, podřídit se musely i větší průmyslové závody jako např. zmíněná Tesla Pardubice. K dalšímu konkrétnímu případu konfrontace mezi podnikem a KNV Pardubice kvůli zamítnutí pustit pracovníka došlo v první polovině roku 1955. Vlastník zemědělské usedlosti včetně pole o výměře 7,81 ha v Nové Lhotě (okr. Čáslav) a v té době zaměstnanec cukrovaru v Ovčárech (okr. Kolín, Pražský kraj) Alois Dvořák pronajal už v roce 1945 své pozemky, ale po deseti letech nájem vypršel a KNV Pardubice nutil Dvořáka k návratu na svá pole, aby zajistil výrobu. Cukrovar se zastal svého zaměstnance, nechtěl přijít o pracovníka. Dvořák si sehnal lékařské osvědčení, že nemůže pracovat na poli.¹⁶³

Objevil se však i případ, kdy se funkcionáři KNV obávali konfrontace kvůli uvolnění pracovní síly. Zemědělská správa KNV v roce 1955 přiznala, že důležité a výsadní postavení, jaké měly mezi ostatními Československé dráhy (dále jen ČSD), vedly k opatrnému zasahování do vztahu zaměstnavatel zaměstnanec právě u ČSD. Jednalo se konkrétně o případ pracovníka z obce Horušice (okr. Přelouč), který pracoval jako výpravčí v Kolíně (Pražský kraj). MNV Horušice žádal, aby se výpravčí vrátil do zemědělství na pole své matky o výměře 10 ha, matka hospodařila jen na 0,3 ha a zbytek pronajímala. MNV s odvoláním na vládní usnesení z 2. prosince 1954 na posílení zemědělství pracovními silami a odborníky přitom upozorňoval: *„Je jejím zákonným dědicem a proto také musí mít o obdělávání zmíněné půdy prvořadý zájem.“* V dubnu 1955 přišla z KNV odpověď s netypickým odůvodněním, že nelze nikoho násilně donucovat k návratu do zemědělství

9. 1954, s. 3). Podobná zmínka se objevila na radě KNV už v červenci 1954 (SOA Z, f. KNV P, kn. 50, s. 6). Stejně tak padla zmínka o odmítání podpory ze strany ředitelů podniků ještě 14. 6. 1955 (SOA Z, f. KNV P, kn. 63, s. 92).

¹⁶¹SOA Z, f. KNV P, kn. 50, s. 742 – zpráva zemědělské správy o průběhu podzimních polních prací na radu KNV ze dne 28. 9. 1954.

¹⁶²SOA Z, f. KNV P, kn. 51, s. 15, diskuze na schůzi rady 12. 10. 1954.

¹⁶³SOA Z, f. KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, stížnost a její vyřízení případu Aloise Dvořáka, zaměstnanec cukrovaru v Ovčárech.

navzdory vlastnictví nebo zákonného dědictví: „Žádné takové zákony ani směrnice neexistují.“ Jen zástupci KNV mohli ve spolupráci s podnikem „přesvědčovat“ dědice, v případě ČSD to odmítli vzhledem k zmíněnému prominentnímu postavení.¹⁶⁴ Opačný případ zažil Josef Hrabáček, člen Sboru národní bezpečnosti (dále jen SNB) z České Třebové, podle ONV Lanškroun se měl postarat o pole v obci Výprachtice podle vládního nařízení č. 50/1955 Sb., o některých opatřeních k zajištění zemědělské výroby. Hrabáček v případě pole poukazoval na fakt, že podle stejného zákona nabídl půdu státu zadarmo, přesto na něho ONV tlačil, aby půdu zajistil.¹⁶⁵

Svou roli hrál i návrat „kulaků“ zpět do zemědělství na základě směrnic X. sjezdu. Častokrát záleželo na výkladu směrnic, na jejich základě na podzim 1954 přijalo JZD Zehuby (okr. Čáslav) čtyři „kulaky“, kterým na základě zákona č. 55/1947 Sb., o pomoci rolníkům při uskutečňování zemědělského výrobního plánu, odebrali komunisté na začátku padesátých let půdu. „Kulaci“, smíření se ztrátou půdy, odešli pracovat do průmyslových odvětví. Při návratu do JZD pracovali se souhlasem ONV i OV KSČ Čáslav při podzimních pracích a poté měli opustit JZD a pracovat jako zaměstnanci ČSSS. Ale JZD protestovalo, „kulaky“ nechtělo pustit, vedoucí JZD poukazovali na nedostatek pracovních sil, dokonce přijali tři „kulaky“ za členy. Vše se projednávalo až u vedení zemědělské správy KNV Pardubice. JZD podleho tlaku, „kulaci“ odešli pracovat do státních statků a MNV Zehuby byl donucen vytvořit komisi pro nábor pracovních sil.¹⁶⁶

Při zvyšovaném tempu kolektivizace docházelo k nuceným návratům do zemědělství, aby pracovníci z jiných oborů nuceně posílili nově vznikající JZD ve své obci. Pro mnohé znamenal přestup do zemědělství zhoršení životní úrovně. Někteří se dokázali se situací smířit. Rezignovaný dopis své příbuzné poslala v létě 1958 Marie Šimová z Vojnova Městce (okr. Chotěboř), v němž napsala: „...podepsali jsme přihlášku do JZD. Mne nechají do jara dělat v nynějším zaměstnání, ale zjara musím dělat v zemědělství.“¹⁶⁷ Zákazy odchodů nebo nucené odchody provázely po X. sjezdu posilování zemědělství pracovními silami. Důvodem k nuceným návratům z průmyslu bylo vlastnictví půdy, které

¹⁶⁴SOA Z, f. KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, Vyřízení případu stížnosti k navrácení zaměstnance československých drah Stárka z Horušíc zpět do zemědělství z dubna 1955.

¹⁶⁵SOA Z, f. KNV P, kart. 1980, sign. zem/6, stížnost Josefa Hrabáčka (zaměstnanec MV-O-VB) z České Třebové (ÚO) proti rozhodnutí ONV v LA z 10. května 1956.

¹⁶⁶SOA Z, f. KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, přešetření stížnosti JZD Zehuby na postup ONV Čáslav ve věci odebírání pracovních sil z 14. listopadu 1955.

¹⁶⁷K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 113.

kdysi zemědělec opustil nebo zdědil po rodičích či příbuzných. V takovém případě dostali komunisté pádný argument pro zahájení převodu průmyslového dělníka, bývalého zemědělce, zpět do průmyslu.

O dalším postupu nábory pracovních sil do zemědělství, především do JZD, podobně jako o vývoji kolektivizace v Československu rozhodlo zasedání ÚV KSČ na konci června 1955. Nejenže zvrátilo po dvou letech postup v kolektivizaci, ale také upravilo dosavadní podobu nábory pracovních sil. Na základě červnového zasedání uložilo ministerstvo pracovních sil získat kromě probíhajícího nábory 10 000 nových pracovníků mimo plán, další náborový úkol se týkal brigádnické pomoci pohraničí ze strany ČSM, a to také v počtu 10 000. ÚV KSČ dále chystal nábor „2 000 nejuvědomělejších členů strany, stranických funkcionářů a předních pracovníků na závodech, kteří zaujmou vedoucí místa v JZD, STS a na státních statcích“.¹⁶⁸ Účelem nábory dvou tisíců funkcionářů nebo pracovníků nebylo zvýšení zemědělské výroby, ale mělo to vést ke stabilizaci JZD, STS nebo ČSSS po politické stránce. ÚV určil k přerozdělení pro Pardubický kraj 151 zkušených dělníků nebo stranických funkcionářů, členů strany – 69 pro JZD, 41 pro STS, 37 pro ČSSS a 4 zemědělství odborníci pro ONV.¹⁶⁹ Podobné akce nebyly ničím výjimečným, zčásti se komunisté inspirovali i Sovětským svazem a velkými akcemi na posílení kolchozů. Jedna z nejrozsáhlejších akcí svého druhu probíhala v zimě na přelomu let 1929 a 1930 při vrcholu sovětské kolektivizace, kdy sovětské komunisty ve velkém projektu na ideologické posílení venkova a kolchozů vyslala okolo 25 000 zkušených dělníků ze závodů z velkých měst. Tito dělníci prožívali na venkově nejrůznější přivítání a následný pobyt. V mnohých případech můžeme mluvit o paralelách s československou snahou poslat dělníky na venkov – od odmítání až k nezájmu podniků uvolňovat své zkušené dělníky z výroby. Příběh 25 000 zkušených dělníků zpracoval do románové podoby spisovatel a nositel Nobelovy ceny za literaturu Michail Šolochov v románu *Rozrušená země*.¹⁷⁰

Situace s odborníky v Pardubickém kraji byla tristní. Pouze čtyři z celkového počtu 292 zaměstnanců ONV v kraji dosáhli vysokoškolského vzdělání v zemědělských. Střední zemědělskou školu jich dokončilo 30 a dalších 36 mělo dvouletou zemědělskou školu, tedy

¹⁶⁸NA Praha, f. MPS, kart. 86, sign. 10-1001-5 – Nábor do zemědělství. Návrh na opatření splnění usnesení ÚV KSČ z 29. a 30. 6. o posílení zemědělství pracovními silami z 12. 7. 1955, s. 1.

¹⁶⁹SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/126, s. 15, zápis ze schůze pléna KV 10. a 11. 9. 1955.

¹⁷⁰ Akce na posílení kolchozů dělníky z měst probíhala i v rámci sovětské kolektivizace: více L. VIOLA, *The Best Sons*.

pouze čtvrtina zaměstnanců ONV absolvovala alespoň některý stupeň zemědělského vzdělání. V zemědělských oborech pracovalo nebo studovalo celkově 59,2 % zaměstnanců ONV (173).¹⁷¹ Zemědělství tedy nutně potřebovalo odborné posílení. V roce 1954 mohl být za kvalifikovanou sílu považován kdokoli s dokončeným středoškolským zemědělským vzděláním. Ve stejném roce stoupla aktivita v rámci získávání odborníků do zemědělství. V kraji se podařilo získat 220 nových odborníků, z čehož 195 absolvovalo vysokou školu a 20 vyšší odbornou zemědělského směru.¹⁷² Čtyři odborníci v roce 1955 znamenali spíše splnění předepsaného úkolu, ale snaha o zvýšení kvalifikace zemědělců, družstevníků, funkcionářů národních výborů mohla být jednou z cest z krizového nedostatku pracovních sil, jinými slovy řečeno – aplikace intenzivní metody v otázce pracovních sil před dosud raženou extenzivní.

V následujících letech však po zahájení nové vlny kolektivizace v červnu 1955 nastal nový odliv pracovníků ze zemědělství, a tak náborová akce na posílení nakonec svůj plán splnila ziskem okolo 80 000 pracovníků úkol pouze ze čtvrtiny.¹⁷³ Nábor tedy svým výsledkem nedopadl podle plánů a očekávání. Na venkově nenastal potřebný zájem a ani zaměstnanci v závodech z náboru nejevili nadšení, navíc je vedení podniků odmítalo propustit. Svou roli hrála také uvadající prestiž zaměstnání v zemědělství v očích společnosti. Obraz JZD, STS, ČSSS nebo i soukromého hospodaření pošramotily předchozí kolektivizační léta a hlavně špatné ekonomické výsledky v zemědělství. Při volbě budoucnosti byla pro lidi důležitým kritériem dosažitelná výše výdělků, což se odráželo jak v nízkém zájmu zaměstnanců v průmyslu o případnou práci v zemědělství, tak u školní mládeže, která preferovala obory v průmyslové výrobě.

- - -

Problém pracovních sil dobře ilustruje problémy komunistického režimu v řízení ekonomiky. Kolektivizace zemědělství měla odčerpat pracovní síly ze zemědělství za

¹⁷¹SOA Z, f. KNV P, kn. 3, Zápis schůze pléna z 9. 1. 1954, zpráva Za další rozvoj zemědělské výroby – o opatřeních k úspěšnému plnění výkupu zemědělských výrobků v roce 1954, s. 13.

¹⁷²NA Praha, f. MPS, kart. 85, sign. 10-1001-4 – Nábor dorostu, zpráva o rozmístění mládeže v roce 1954 a návrh některých opatření k rozmístování mládeže a zajištění její výuky v příštích letech, příloha – odborníci do zemědělství. V českých krajích se podařilo získat víc odborníků do zemědělství pouze v Ústeckém kraji (238), náborové akce získaly celkem 1 302 odborníků (16,9 %), v celém Československu 2 479 odborníků.

¹⁷³V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 428.

pomocí zakládání JZD, scelování půdy a efektivnějšího využití mechanizace. Při zvýšené industrializaci na počátku padesátých let bylo zapotřebí přesunout velké množství pracovníků do těžkého průmyslu. Po krizi režimu a zahájení tzv. nového kurzu museli komunisté změnit pohled na zemědělství a v rámci X. sjezdu vyhlásili návrat pracovníků z průmyslu do zemědělství, kde jen to bylo možné. Od překotné kolektivizační vlny v letech 1957 a 1958 docházelo jak k náborům do průmyslu, tak k nuceným návratům pracovníků do zemědělství, resp. do nově vzniklých JZD. Přesuny zpět do zemědělství často provázely perzekuce a výhrůžky. Komunisté často měnili politiku pracovních sil. Důležitější ovšem bylo, že zemědělství ztratilo prestiž, převážně mladé už netáhlo, proto hrozilo, že zemědělství bude pouze odvětví postarších pracovníků.

Odčerpání pracovních sil ze zemědělství bylo všeobecným projevem zvýšené industrializace, ovšem v rámci kolektivizace pracovníci odcházeli v masovém měřítku, jejich odchod mohl ohrozit zemědělskou výrobu. Podobně na tom byly i ostatní státy východního bloku, např. Polsko. Vzhledem k blízkosti města většina dělníků z venkova za prací dojížděla. Pokud ale vezmeme v potaz Sovětský svaz, zde vlivem kolektivizace odešlo ze zemědělství mnohem větší část obyvatelstva, ve městech se noví dělníci usazovali a venkou hrozilo vylidnění.

2. Jednotná zemědělská družstva

V únoru 1949 přijalo Národní shromáždění zákon č. 69/1949, o jednotných zemědělských družstvech, přijetím vyvrcholily dlouhodobé přípravy komunistického režimu k zahájení kolektivizace. Diskuze o podobě kolektivizace probíhaly v rámci ÚV KSČ již od léta 1948, nejvýznamnější jednání proběhlo 14. října 1948.¹⁷⁴ Komunisté položili zákonem o JZD právní základ pro budování JZD, ale v první fázi kolektivizace do roku 1953 schvalovali a přijímali další dokumenty upravující chod JZD nebo jeho vnitřní podobu. Ihned po vydání zákona se objevil v *Zemědělských novinách* otisk prvních vzorových stanov JZD.¹⁷⁵ Trvalo však další čtyři roky, než vzorové stanovy oficiálně přijali a schválili ve finální podobě delegáti I. celostátního sjezdu JZD v Praze 15. února 1953, následně je potvrdila i vláda 17. února.¹⁷⁶ Ve stanovách došlo k dotvoření konečné podoby JZD.¹⁷⁷ Člen družstva v nich mohl najít ustanovení od struktury JZD, způsobu odměňování až po organizaci. V prvních letech kolektivizace, jak si později ukážeme, provázely chod JZD různé nesrovnalosti, takže svůj vývoj doznaly např. způsob odměňování i definice členství měla svůj vývoj. Podobu JZD komunisté, ale i zčásti družstevníci, neustále dotvářeli a upravovali, a tak po celou dobu kolektivizace postupně nabírala různé podoby.

V následující kapitole mimo vývojové tendence bude soustředěna pozornost na postupné utváření a změny podoby JZD. Můžeme ji tak pojmut jako určitý úvod do problematiky JZD, přičemž z našeho pohledu se již není nutné zaobírat definicemi základních pojmů ve vztahu k jejich pravému významu jako např. družstvo, družstevník apod., ale spíše nám půjde o snahu nabídnout základní přehled o JZD z hlediska jejich činnosti, vnitřní struktury a způsobu odměňování. V nabízených podkapitolách představíme základní věci, které bezprostředně ovlivňovaly chod JZD, nebo se staly každodenní součástí života družstevníků.

¹⁷⁴ O diskuzích uvnitř ÚV KSČ více srov. J. JUNĚCOVÁ – J. PŠENIČKOVÁ (eds.) *Zemědělské družstevnictví...1948–1949*, s. 31–49. *Zápis ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ ze dne 14. října 1948 zabývající se zemědělskou politikou KSČ po únoru 1948 s usnesením*. K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 137–153, kapitola *Hledání cesty*. K. JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků...*, s. 56–58. O vizi družstev a podobě návrhů a jejich genezi píše více Pavel Novák: Pavel NOVÁK, *Cesta k JZD*, *Prameny a studie* 48, 2012, s. 76–91.

¹⁷⁵ *Zemědělské noviny*, 27. 3. 1949, s. 3–5.

¹⁷⁶ J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1953*, s. 49–60. *Vzorové stanovy jednotných zemědělských družstev, přijaté na I. celostátním sjezdu jednotných zemědělských družstev a schválených vládou Československé republiky*.

¹⁷⁷ Jana BUREŠOVÁ, *Združstevňování nebo kolektivizace...*, s. 224.

2.1. Výrobní typ

V drtivé většině studií s tematikou JZD lze nalézt zmínky o výrobních typech, ani v této studii je nemůžeme opomenout jako jeden z výchozích bodů. Výrobní typy určovaly stupeň zapojení družstevníků do systému JZD, jejich podíl na odměně, podíl na společné práci, rozorání mezí atp. Typy byly v československé kolektivizaci celkem čtyři a „měly přispět k tomu, aby rolníci překonali mentalitu individuálních výrobců a adaptovali se na kolektivní způsob práce.“¹⁷⁸ Podle zákona o JZD zájemci o společné hospodaření v počtu 5–10 nejdříve založili v obci tzv. přípravný výbor a ze svého středu zvolili předsedu,¹⁷⁹ jejich další kroky zpravidla vedly k výrobním typům. Finální podobu jednotlivých typů představil v únoru 1950 generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský,¹⁸⁰ ale jejich představování uvnitř strany a vlády probíhalo již delší dobu a např. na začátku roku 1950 přišly na program schůze kolegia ministra zemědělství.¹⁸¹

V I. typu měla probíhat sklizeň společně, člen z ní obdržel podíl ze své parcely. Společná sklizeň, ale především společná rostlinná výroba probíhala v II. typu na scelených lánech, v tomto typu provedli družstevníci rozorání mezí, tzv. hospodářsko-technickou úpravu půdy (dále jen HTÚP), a sklizeň rozdělili podle vložené výměry. Ve III. typu měli družstevníci společnou rostlinnou i živočišnou výrobu, produkci družstevníci dělili mezi sebe podle vykonané práce, ale částečně také podle vkladu, mohli však také vlastnit malé individuální hospodářství, tzv. záhumenek. Později některá JZD přestupovala výše i na IV. typ, kde družstevníci obdrželi odměnu pouze na základě vykonané práce bez ohledu na vklad.¹⁸²

Pokud porovnáme situaci se zahraničím, tak i v Sovětském svazu rozlišovali obdobu výrobních typů – TOZ, artěl a komuna. V TOZu bylo společné obdělávání půdy, artěl se nacházel v socializaci na půli cesty od TOZu ke komuně a nakonec v komuně kolchozníci měli společné vlastnictví, výrobu a produkci.¹⁸³ Přičemž I. a II. typy v Československu

¹⁷⁸ V. PRŮCHA a kol. *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 358.

¹⁷⁹ Srov. §5, odst. 1, zákona 69/1949 Sb. *O jednotných zemědělských družstvech*. Dostupné z <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-69#p5> [citováno dne 12. 10. 2018].

¹⁸⁰ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 178.

¹⁸¹ NA Praha, MZ – kolegium, kart. 5, inv. č. 70, 71. schůze kolegia 6. ledna 1950, *Zásady finančního plánování v JZD – Finanční plánování u vzorných JZD*, s. 3–8.

¹⁸² K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, 178–179. Václav PRŮCHA a kol. *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 358–360. J. BUREŠOVÁ, *Združstevňování nebo kolektivizace...*, s. 224.

¹⁸³ L. VIOLA, *The Best Sons...*, s. 257–258.

odpovídaly spíše TOZu a III. artělu.¹⁸⁴ Vzhledem k charakteristice můžeme mluvit o IV. typu spíše stále jako o artělu na vyšší úrovni než o komuně. Stejný postup u družstev I. – III. typů využívali komunisté při uplatňování kolektivizace i v Maďarsku, Polsku a NDR, jen v Československu šli komunisté ještě dále a omezili vlastnictví členů IV. typem, „*jenž legálně umožnil, že právo na užívání družstvem bylo nadřazeno vlastníkům půdy*“.¹⁸⁵ V Maďarsku družstevníci rozlišovali také typy podle vkladu a výtěžky rozdělovali na stupnici od vkladu vlastnictví směrem k vykonané práci podobně jako v Československu. Odlišnosti v NDR a Polsku nebyly výrazné, jen v Polsku si družstevníci rozdělovali odměny ve II. typu podle vzorce, kde cca dvě třetiny odměny záležely na odvedené práci a zbytek na vkladu půdy a inventáře.¹⁸⁶

Přechodné výrobní typy ovšem v průběhu kolektivizace podléhaly momentálnímu vývoji a také potřebám komunistů na venkově. Využívání typů bylo odlišné v roce 1950 po uvedení do praxe a jiné ve druhé polovině padesátých let v závěrečných letech kolektivizace. Nelze pominout, že v prvních letech kolektivizace, tj. do roku 1953, komunisté při zakládání využívali všechny čtyři typy, navíc existovaly tzv. přípravné výbory a nakonec i blíže neurčená JZD bez typu. Na začátku padesátých let, před krizí komunistického režimu a zároveň velkou krizí kolektivizace, docházelo v Pardubickém kraji k zakládání všech typů JZD včetně přípravných výborů a JZD bez typů, např. v dubnu 1951 KV KSČ Pardubice napočítal 81 JZD I. typu, 97 JZD II. typu, 75 JZD III. typu, 5 JZD IV. typu, 83 PV a JZD bez typu.¹⁸⁷

Není ovšem podstatné dělat výpis, v jakém roce bylo v kraji kolik provozních typů, jako spíše popsat praxi při jejich užívání. Změnu nepochybně přinesla krize kolektivizace mezi lety 1953–55, kdy docházelo k rozpadům JZD (více včetně statistik viz kapitola 3.2. *Velká krize kolektivizace*). Vlivem rozpadů převážně II. typů nebo jejich přechodů na nižší typy došlo ke změně praxe zakládání podle typů v dalších letech. Po rozkladu mnoha JZD přežilo po roce 1954 v Pardubickém kraji pouze jediné JZD II. typu, společně s přeživšími JZD I. typu ale existovala pouze pro účel statistiky. Co se týče plánování a výhledů KNV

¹⁸⁴ NA Praha, MZ – kolegium, kart. 5, inv. č. 70, 71. schůze kolegia 6. ledna 1950, Zásady finančního plánování v JZD – Finanční plánování u vzorných JZD, s. 3–8.

¹⁸⁵ Nigel SWAIN, *Typologie východoevropských podob...*, s. 46.

¹⁸⁶ *Tamtéž*.

¹⁸⁷ SOA Z, KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/4/65 – zápis ze schůze pléna z 14. a 15. dubna 1951, referát, s. 30. JZD bez typu jsou v pramenech také uváděna jako „bez provozního řádu“ (SOA Z, KNV P, kn., s. 176, Zpráva o činnosti IX. referátu, s. 3).

Pardubice, rada počítala pouze s JZD III. a IV. typů, kterých na dlouhou dobu zůstalo 289. I. a II. typy zůstaly stranou bez povšimnutí, jejich existenci zemědělská správa KNV opomíjela. Z hlediska zakládání JZD po obratu kolektivizace v roce 1955 se tento trend nezměnil. JZD II. typu družstevníci nezakládali a spíše hospodařili přímo v JZD vyšších typů. Při hodnocení třetího čtvrtletí roku 1955 ministerstvo zemědělství počítalo ve statistice jen se dvěma variantami: na jedné straně s III. a IV. typy JZD a na druhé s přípravnými výbory¹⁸⁸ a zemědělci je částečně využívali – ve třetím čtvrtletí jich bylo založeno celkem deset, JZD devět.¹⁸⁹ Z pravidelně vydávané statistiky o počtu JZD v roce 1956–1959 pro zemědělskou správu (či později správy zemědělství a lesního hospodářství, popř. odboru zemědělství a lesního hospodářství) KNV Pardubického kraje už nevyplývá, jaký typ JZD byl založen, z toho lze usuzovat, že družstevníci museli zakládat JZD vyšších typů. O zakládání JZD na konci padesátých let Jiří Pernes tvrdí: „JZD, která vznikala v té době, byla družstvy IV. typu; jiný typ již zakládán být nemohl...jejich členové byli odměňováni pouze podle vykonané práce; velikost majetku, vloženého do družstva, nehrála žádnou roli.“¹⁹⁰ Tento obecný trend vedle Pardubického potvrzuje i sousední Jihlavský kraj, konkrétně v okr. Jihlava, vznikala JZD všech typů do roku 1953, v krizi se rozpadla převážně JZD II. typu a po roce 1955 a zahájení rozhodujícího tažení KSČ za dokončení kolektivizace dochází už jen k zakládání III. a IV. typu.¹⁹¹ Potom jistě byla na místě obava mnoha nových družstevníků vstupujících v roce 1957, 1958, že vstupem přijdou o svá pole i majetek. V druhé polovině nevznikala v Československu už téměř žádné JZD v podobě TOZ, spíše se přecházelo k sovětské podobě tzv. artělu.

2.2. Předseda JZD

Vnitřní uspořádání JZD vycházelo ze vzorových stanov, komunisté se snažili zakotvit alespoň ve vzorových stanovách základní princip tradičního družstevnictví, ve kterém nechybí

¹⁸⁸ NA Praha, MZ – kolegium, kart. 60, inv. č. 486, Schůze kolegia ze dne 5. ledna 1956. Zpráva o výsledcích hospodaření JZD za III. čtvrtletí, příloha tabulka Kontrola celoročního výrobního plánu v JZD.

¹⁸⁹ Tamtéž.

¹⁹⁰ J. PERNES, *Kolektivizace zemědělství...*, s. 30.

¹⁹¹ Jaromír KARPÍŠEK, *Vývoj půdní rozlohy zemědělských závodů na Jihlavsku v období kolektivizace 1949–1959*, *Východočeské listy historické* 35, 2016, s. 77–78.

podmínka: „Členská schůze je nejvyšším orgánem družstva.“¹⁹² Členská schůze měla schvalovat velkou řadu záležitostí a chod JZD, ovšem praxe řízení byla jiná (více o členských schůzích, valných hromadách apod. v následující kapitole 2.3. *Schůze a setkávání*), rozhodující slovo připadlo hlavně předsedovi JZD, jehož funkce a moc z ní vyplývající zastínily členskou schůzi i představenstvo a dokonce v některých případech mohl předseda aspirovat i na nejvlivnějšího muže v obci. Vyskytly se i případy, kdy předseda JZD zároveň zastával funkci předsedy MNV, tento případ řešil ONV Vysoké Mýto v obci Hrušová.¹⁹³ Někteří předsedové kumulovali i další funkce, např. v obci Vlčnov (okr. Chrudim) František Hrdý vykonával současně funkci předsedy JZD a MNV a navíc vyživovacího referenta ONV.¹⁹⁴ V některých případech muselo dojít ke sloučení funkce předsedy JZD a MNV.¹⁹⁵ Na narůstající vliv předsedů JZD v obcích, a v tomto případě částečně i představenstva, poukazyval KNV v Pardubicích v obcích Dolní Újezd a Čistá v okr. Litomyšl: „...mocensky – řídí veškerou činnost v obci tak, aby to vyhovovalo JZD...“.¹⁹⁶

Předseda JZD patřil k lidem s poměrně velkou mírou moci na venkově, v první fázi kolektivizace pocházel ve většině případů z řad zemědělců zakládajících JZD nebo přípravný výbor, což vyplývalo i ze zákona o JZD. Ale v Československu nebyla obvyklá situace, že by předseda byl z řad dělníků z měst jako v případě sovětské kolektivizace.¹⁹⁷ V rámci stabilizace a posílení některých JZD odborníky přišel předseda např. z jiné části kraje jako v případě Františka Štěrbý, který se v červnu 1953 stěhoval jako předseda JZD z Kasalic (okr. Přelouč) do jednoho z ekonomicky nejslabších JZD v kraji – Janova (okr. Litomyšl),¹⁹⁸ nebo v JZD Herálec (okr. Hlinsko), kde před rozpadem působil externí organizátor s platem od KNV.¹⁹⁹ S. Fitzpatricková dělí předsedy pocházející na zvenčí a zevnitř dané obce v sovětském prostředí,²⁰⁰ v Československu byla praxe, že předseda pocházel z dané obce, k

¹⁹² J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1953*, s. 58. Ve vzorových stanovách kolchozů v Sovětském svazu z roku 1930 byla zmínka o kolektivním vedení několika funkcionářů, funkci předsedy autoři nijak neřešili, až v revizi v roce 1935 stanovy upravili tak, aby vznikla přesně vymezená funkce. S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 184–185.

¹⁹³ SOA Z, KNV P, kn. 35, s. 337, zpráva IX. referátu Průzkum JZD Hrušová, s. 4.

¹⁹⁴ SOA Z, KNV P, kn. 26, s. 292, zpráva IX. referátu – Průzkum JZD vyšších typů, kde byly provedeny agrotechnické úpravy, s. 2.

¹⁹⁵ SOA Z, KNV P, kn. 24, (nečíslováno), zpráva IX. referátu Průběh podzimních prací – Organizační upevnění JZD, s. 5.

¹⁹⁶ SOA Z, KNV P, kn. 117, s. 4, projednávání Informativní zprávy o průběhu výkupu obilí na okrese Litomyšl.

¹⁹⁷ Více viz příběhy 25 000 dělníků v rámci sovětské kolektivizace – L. Viola, *The Best Sons*.

¹⁹⁸ SOA Z, KNV P, kn. 39, s. 443, zpráva IX. referátu – Zpráva o plnění posjezdové kampaně, s. 2.

¹⁹⁹ NA, ÚV KSČ – odd. zem., sv. 52, a. j. 701, s. 13. Zpráva k usnesení ÚV KSČ ke zvýšení péče strany o řešení otázek rozvoje a upevňování JZD.

²⁰⁰ S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 186.

případům podobným zmíněnému Štěrbovi nebo organizátorovi v JZD Herálec docházelo jen vzácně.

Výjimkou ve vedení JZD byly ženy, v čele JZD se předsedkyně objevovaly sporadicky. Žena působila např. v čele JZD Vinařice (okr. Přelouč). Bohužel se jednalo o poměrně smutný případ, kdy předsedkyně, manželka dělníka pracujícího ve městě, spolupracovala ve vedení s další ženou, po její smrti vedla JZD sama a pod tíhou tlaku ze strany nespolupracujících družstevníků zkolabovala. Družstevníci, popř. družstevnice si na ni stěžovali u redakce časopisu *Beseda venkovské rodiny*, protože je při stížnostech na ONV nikdo nebral vážně a naopak se zastávali předsedkyně.²⁰¹ Tento časopis občas ve svých článcích představoval i další předsedkyně JZD, v březnu 1957 redaktoři uvedli článek s názvem *Rychle, moudře a s úsměvem* o předsedkyni JZD Újezd (okr. Přelouč) Bohumile Janouchové, cílem článku bylo představit ženu ve vedení JZD a vyzdvihnout její úspěchy.²⁰² Necelé dva roky před vydáním článku v květnu 1955 hlásil KV KSČ na zemědělské oddělení ÚV KSČ, že Janouchová svůj úkol v čele nezvládá a kvůli ekonomickým problémům podalo 12 družstevníků odhlášky (5 jich po pohovoru stáhlo), KV neobviňoval Janouchovou, ale ONV Přelouč z neochoty pomoci předsedkyni a JZD Újezd.²⁰³

Zemědělci psali velké množství stížností na předsedy JZD,²⁰⁴ především na jejich hrubé chování, špatné a netransparentní hospodaření s prostředky JZD. Jednalo se o jednu z možností, jak se případně vypořádat s nespravedlností uvnitř družstva. Zemědělci převážně poukazovali na nevhodné chování předsedů. Na despotické zacházení předsedy JZD Krchleby (okr. Čáslav) Karla Crkala upozornil anonym, navíc přidal stížnost, že předseda záhadným způsobem přišel k finančním prostředkům a koupil v roce 1954 auto východoněmecké značky *Ifa* za cca 22 000 Kčs. Šetřením zástupci KNV přišli na neúměrně velké množství vyplacených pracovních jednotek pro předsedu i jeho manželku.²⁰⁵ Na podzim 1955 provedli zaměstnanci zemědělské správy KNV Pardubice prověrky v JZD okr. Ústí nad Orlicí kvůli

²⁰¹ SOA Z, KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, vypořádání stížnosti redakce časopisu *Beseda venkovské rodiny* na poměry v JZD Vinařice z 22. října 1955.

²⁰² *Beseda venkovské rodiny*, 13, 17. 3. 1957, s. 3. Zde můžeme zmínit i článek z jiného kraje – konkrétně *Kublovská předsedkyně* o Marii Kratochvílové z Kublova v Pražském kraji, *Beseda venkovské rodiny*, 46, 18. listopadu 1955, s. 5–6.

²⁰³ NA, ÚV KSČ – odd. zem., sv. 52, a. j. 701, s. 14. *Zpráva k usnesení ÚV KSČ ke zvýšení péče strany o řešení otázek rozvoje a upevňování JZD.*

²⁰⁴ Stížnosti proti předsedům kolchozů hojně využívali zemědělci v SSSR. S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasant...*, s. 184.

²⁰⁵ SOA Z, KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, stížnost anonyma na poměry v JZD Krchleby z 23. dubna 1955.

nelichotivým ekonomickým výsledkům. V JZD Dolní Libchavy (okr. Ústí nad Orlicí) hovořili s družstevníky o organizaci, ti si stěžovali především na předsedu, jeho autokratické chování, spolupráci se zootechnikem při černém obchodu s koňmi a častou návštěvu místního hostince. Družstevníci dokonce doporučovali prověřit, zda nedluží hostinskému.²⁰⁶ Družstevníci citlivěji reagovali na případy, kdy se předseda obohacoval na úkor JZD, např. v JZD Dřevíkov (okr. Hlinsko) působil dočasně na postu předsedy družstevní účetní Oldřich Kořen, stížnost na jeho osobu poukazovala na nesrovnalosti v účetnictví. Kořen nepochybně prováděl účetní machinace, ale spojení funkcí předsedy a účetního mu umožňovala vyhýbat se kontrolám nejrůznějšími způsoby. V roce 1954 jako předseda JZD pořádal v místním hostinci vepřové hody, podle stížnosti použil 25 kg masa z hodů na úplatky pracovníkům zemědělského odboru ONV Hlinsko a také pro úředníky Státní banky, kteří kontrolovali účetnictví. Pozdější prověrka zemědělské správy KNV Pardubice ovšem účetní nesrovnalosti nepotvrdila.²⁰⁷ Vepřové maso bylo často využíváno pro nejrůznější spekulace mezi předsedy, podle zpráv zemědělské správy KNV choval předseda JZD v okr. Chotěboř na záhumenku pět prasat místo maximálně dvou kusů povolených ve vzorových stanovách JZD.²⁰⁸

Nevhodné a despotické chování předsedů JZD zaznamenal v roce 1951 i IX. referát KNV Pardubice, ale takové počínání reflektoval kvůli zájmu potencionálních družstevníků, kteří by kvůli takovému přístupu předsedy nevstoupili do JZD.²⁰⁹ Z hlediska komunistů bylo ale mnohem větším proviněním než hrubé a autokratické chování nebo zvyšování osobních zisků se na úkor JZD, pokud předseda či představenstvo byl pod vlivem „kulaků“. V JZD Hrušová měli mít výrazný vliv na chod JZD „kulaci“, protože jich pět usedlo v představenstvu a předseda JZD (zároveň předseda MNV) podléhal jejich tlaku.²¹⁰ Ve výše zmíněném JZD Dolní Libchavy měli mít podle prověrky zemědělské správy KNV vliv na předsedu místní učitel a katolický kněz.²¹¹

²⁰⁶ Tamtéž, stížnost Františka Kašpara proti nesprávnému nařčení v průzkumu, prováděném pracovníky zemědělské správy rady KNV v Pardubicích.

²⁰⁷ Tamtéž, odpověď zemědělské správy KNV *Rudému právu*, které dostalo stížnost zemědělce Boušky na poměry v JZD Dřevíkov z 8. června 1955.

²⁰⁸ SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 438, referát pro plénum KNV, s. 1.

²⁰⁹ SOA Z, KNV P, kn. 26, s. 292, zpráva IX. referátu – Průzkum JZD vyšších typů, kde byly provedeny agrotechnické úpravy, s. 2.

²¹⁰ SOA Z, KNV P, kn. 35, s. 335, zpráva IX. referátu Průzkum JZD Hrušová, s. 2.

²¹¹ SOA Z, KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, stížnost Františka Kašpara proti nesprávnému nařčení v průzkumu, prováděném pracovníky zemědělské správy rady KNV v Pardubicích.

Někteří předsedové naráželi mezi ostatními zemědělci v obci na nespokojenost, protože původem pocházeli ze skupiny zemědělců s malou výměrou zemědělské půdy a chyběly jim zkušenosti s řízením zemědělských podniků. Na okolnost nezkušeného managementu u velkého počtu JZD upozorňovalo ministerstvo zemědělství ÚV KSČ už v roce 1950, když poukazovalo na rozdíl organizace práce při řízení malého hospodářství a mnohonásobně větších JZD, což by následně mohlo vést k ekonomickým problémům.²¹² V první polovině padesátých let byla naprostá většina předsedů JZD z vrstvy malých zemědělců nebo bezzemků, patřily k „*nadšencům pro společné hospodaření, a tomu odpovídala i jejich politická příslušnost*“.²¹³ Tito předsedové bez větších zkušeností a manažerských předpokladů k řízení velkého zemědělského závodu postrádali i zemědělské vzdělání. To také přispělo k ekonomickým problémům JZD a všeobecně špatnému stavu zemědělství na začátku padesátých let.²¹⁴ Pochybnosti o schopnostech předsedy vzhledem k jeho zkušenostem a sociálnímu postavení vyjádřil pamětník z obce Telecí (okr. Polička), když tvrdil o prvním předsedovi JZD: „...*sám živořil na svých asi 5 ha a nebyl schopen se řádně starat o to své hospodářství a po založení JZD se dobral na předsedu JZD a podle toho také družstvo špatně prosperovalo.*“²¹⁵ Slabé odborné znalosti a nezkušenost předsedů vedly nejen ke špatnému hospodaření JZD, ale také k malému respektu mezi ostatními zemědělci v obci.²¹⁶ Určité zlepšení v odborné a personální otázce předsedů přišlo s nástupem do druhé poloviny padesátých let a hromadným vstupem středních zemědělců do JZD, z nich se poté rekrutovali noví, zkušenější a odborně kvalitnější předsedové. Průměr velikosti výměry zemědělské půdy u předsedů JZD stoupl v okr. Kutná Hora (Pražský kraj) v bezprostředním

²¹² NA Praha, MZ – kolegium, kart. 10, inv. č. 110, schůze kolegia 24. srpna 1950. Zpráva pro předsednictvo ÚV KSČ o dnešním stavu JZD a dalších úkolech v podzimních pracích, s. 18.

²¹³ Pavel NOVÁK, *Předseda jednotného zemědělského družstva. Příběh Petra Lexy*, in: Lukáš Fasora, Jirí Hanuš, Jirí Malíř a Denisa Nečasová (eds.), *Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století*, s. 158.

²¹⁴ *Tamtéž*.

²¹⁵ M. JÍLKOVÁ, *Průběh a metody...*, s. 115.

²¹⁶ Předseda JZD měl patřit na venkově mezi elitu, společně s učitelem nebo knězem, ovšem v první polovině padesátých let se mezi venkovskou elitu předseda JZD dostal zřídka. Mohla za to hlavně neúcta spoluobčanů. Naproti tomu učitel a kněz začali mít v době budování JZD jiné postavení, KSČ s nimi začala počítat jako s agitátory nebo propagátory JZD, komunisté věděli o jejich vlivu na občany. Mnoho učitelů také vstoupilo do JZD (srov. kapitola 3.1. *Zásobovací krize*), později jich mnoho odmítlo agitovat za JZD kvůli situaci na v zimě 1951/52. Katoličtí kněží měli být využíváni také k agitaci a propagaci JZD, jejich vliv na venkovské obyvatelstvo byl nepochybně velký. V okr. Litomyšl dokonce katolické kněze kategorizovali podle ochoty spolupracovat s režimem. Církevní referát ONV Litomyšl na konci roku 1949 rozdělil kněze do čtyř kategorií, od kněžích spolupracujících s režimem a neloajálních vůči církevním představeným, hlavně k biskupovi Mořici Píchovi až po poslední kategorii tzv. reakčních kněží. Srov. Josef NĚMEČEK, *Akce StB Pardubice „Požár“ v Dolním Újezdě. Obvinění manžela ze zhárství Marie Kabrhelové odvolala*, Chrudim 2016, s. 97–99. Více o oběti akce *Požár* dolnoújezdském faráři Josefu Čihákovi viz Milan ROMPOTL, *Kněz Josef Čihák*, Hradec Králové 2011.

sousedství okr. Čáslav z 2–5 ha v první polovině padesátých let na 5–10 ha ve druhé polovině.²¹⁷ Vliv středních rolníků na zlepšení stavu JZD nelze přeceňovat vzhledem k ekonomicky hubeným letům 1958 a 1959, co se týče objemu zemědělské výroby a vyplácené pracovní jednotce (více o poklesu výroby a příjmech JZD v kapitole 3.3. *(Ne)udržitelný rozvoj?*). Na chod JZD a všeobecné zlepšení situace během jednoho dvou let nemohli noví předsedové mít vliv, pouze v několika málo JZD.

Předsedové JZD mnohdy drželi v rukou poměrně velkou moc a měli nesporný podíl na dění v obci, ale přesto podléhali vlivu z okresu – ze zemědělských odborů ONV (nebo IX. referátů či odboru zemědělství a lesního hospodářství) a OV KSČ. Předsedové JZD měli po ruce dva základní orgány – představenstvo a členské schůze. Představenstvo předseda často ani nerespektoval, v roce 1951 KNV Pardubice přiznal, že představenstva často nefungují a JZD buď řídí předseda sám, nebo úzká skupina funkcionářů.²¹⁸ Členské schůze využívali zřídka. Ministerstvo zemědělství na problém slabého respektu vůči družstevníkům a členským schůzím upozornilo v roce 1955.²¹⁹ Funkce předsedy byla dočasná, životnost předsedů v „sousedním“ Kutnohorsku byla jen dva až tři roky a předsedové v JZD zůstávali na pozicích nižších funkcionářů – agronom apod. „*Odchod z funkce byl považován za běžnou součást života, a nikoliv společenskou degradaci.*“²²⁰

2.3. Schůze a setkávání

„*Schůze byly jádrem nové sovětské kultury na venkově...a součástí každodenního života kolchozníků – povinné, časté, rituálně prováděné...*“²²¹ Sheila Fitzpatricková tvrdí, že sovětská zemědělcům při schůzích zakoušeli nový druh života v kolchozu, dokonce jim schůzování bralo tolik času, že neměli ani čas na krátkou modlitbu.²²² Nové zvyky pro československé a potažmo i družstevníky z Pardubického kraje nastaly častým schůzováním také, ale v odkazu

²¹⁷ Drahomíra NOVÁKOVÁ – Pavel NOVÁK, *Předsedové jednotných zemědělských družstev na Kutnohorsku – pokus o kolektivní biografii*, Prameny a studie 48, 2008, s. 65.

²¹⁸ SOA Z, KNV P, kn. 26, s. 292, zpráva IX. referátu – Průzkum JZD vyšších typů, kde byly provedeny agrotechnické úpravy, s. 2.

²¹⁹ NA Praha, MZ – kolegium, kart. 60, inv. č. 486, Schůze kolegia ze dne 5. ledna 1956. Zpráva o výsledcích hospodaření JZD za III. čtvrtletí, s. 9.

²²⁰ P. NOVÁK, *Předseda jednotného zemědělského družstva...*, s. 163.

²²¹ S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 268.

²²² *Tamtéž*, s. 269.

na předchozí kapitulu o předsedech JZD je nutné poznamenat, že na základě jejich aktivity a ochotě projednávat některé body chodu JZD či výroby s družstevníky docházelo na schůze poměrně zřídka. I přesto v průběhu každého roku absolvovali družstevníci několik povinných schůzí nebo setkání.

Družstevníci se měli scházet na členských schůzích nesčetněkrát během roku, pokud se naskytla příležitost či povinnost, nepočítáme-li možnosti každodenní porady před zahájením práce. Členská schůze byla podle vzorových stanov „nejvyšším orgánem družstva“ a měla rozhodovat o všech podstatných záležitostech chodu JZD – volení představenstva a předsedy, přijímání nebo vylučování členů, schvalování rozpočtu atp.²²³ Ovšem členské schůze představovaly v chodu JZD poměrně výjimečný moment v průběhu celého roku a rozhodování o důležitých otázkách záviselo na předsedovi. Frekvenci členských schůzí prověřovali zaměstnanci zemědělské správy KNV Pardubice při již výše zmiňované prověrce v JZD Dolní Libchavy, kde zjistili, že v roce 1955 (k 15. listopadu) se členové JZD sešli k pouhým třem schůzím, představenstvo k 11.²²⁴ V pramenech v době krize 1953–1955, např. ve stížnostech, je spojení členská schůze uváděno převážně v souvislosti s vylučováním členů, které museli členové na schůzi posvětit.²²⁵ V roce 1953 šetřila krajská prokuratura ve spolupráci se Státní bezpečností (dále jen StB) docela jiný případ členské schůze, kde družstevníci schvalovali přijetí nových členů do JZD. Schůze se odehrála v Dolním Újezdu 23. července 1953 a 70 přihlášených ale ještě nepřijatých členů nakonec do JZD vůbec nevstoupilo, na schůzi totiž oznámili po konfliktu s funkcionáři MNV svůj odchod.²²⁶ Celá situace ovšem zapadla spíše do kontextu doby a začínající krize kolektivizace, kdy zemědělci družstva ve velkém počtu opouštěli. Lze ale konstatovat, že KNV příliš členské schůze nereflektoval, ovšem v období po X. sjezdu je často monitoroval, aby družstevníci nuceně projednali závazky na zvýšení výroby nebo tříleté plány rozvoje JZD.²²⁷

²²³ J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1953*, s. 58–59. *Vzorové stanovy jednotných zemědělských družstev, přijaté na I. celostátním sjezdu jednotných zemědělských družstev a schválené vládou Československé republiky*.

²²⁴ SOA Z, KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, stížnost Františka Kašpara proti nesprávnému nařčení v průzkumu, prováděném pracovníky zemědělské správy rady KNV v Pardubicích.

²²⁵ Tamtéž. Stížnost Čeňka Krále z Lipce (okr. Holice) z 4. října 1955 na postup při vyloučení z JZD.

²²⁶ Pavel BOŠTÍK, Jarmila KLUSOŇOVÁ, *Dolní Újezd v letech 1948–1989*, in: Josef Klouda (ed.), *Dolní Újezd 1167–2017*. Dolní Újezd 2017, s. 186.

²²⁷ SOA Z, KNV P, kn. 53, s. 139. Informativní zpráva pro radu ONV Průběh zimní kampaně v JZD, MNV a STS: tříleté plány rozvoje, s. 1.

S větším zájmem komunisté přistupovali k valným hromadám, které byly později označovány jako výroční členské schůze. Družstevníci se na nich scházeli pouze jednou za rok vždy v lednu nebo únoru, výjimečně až v březnu,²²⁸ aby zhodnotili uplynulý rok a naplánovali nový v rámci tzv. celoročních výrobních plánů (dále jen CVP). Úředníci státní správy tyto schůze více kontrolovali, chystali z nich výstupy pro vyšší orgány, přípravu programu a organizaci dostal na starost ONV.²²⁹ Přidělení zástupci z ONV měli v roce 1952 za úkol prověřit, zda družstevníci společně hovořili o pracovních normách, pracovních skupinách, záhumenkách, bilanci výroby za uplynulý rok a výrobním plánu na další rok. Zástupci měli ale také důležitější pověření, jelikož při valných hromadách probíhaly také volby do představenstev či revizních komisí, a tak měli za úkol sestavit kandidátky a „*provést politickou přípravu k řádnému průběhu valné hromady.*“²³⁰

Problémy s valnými hromadami reflektovali funkcionáři ONV a následně i KNV už na začátku roku 1951, kdy hodnotili první celý hospodářský rok některých JZD. V tomto roce proběhly hromady v 155 JZD Pardubického kraje, ale zástupci KNV je kritizovali, označili je za velmi nepodařené, až katastrofální. V mnohých případech nefungovala organizace a s družstvy nespolupracovaly ani tzv. patronátní závody. Členové družstev měli na valných hromadách také schvalovat CVP, jejich vypracování leželo na bedrech zaměstnanců IX. referátu ONV ve spolupráci s členy daného JZD, mělo se jednat o živou diskuzi mezi ONV, představenstvem a členy JZD na přelomu roku a valné hromady měly předložený výsledek diskuze schválit. CVP ale pro JZD vypracovali zaměstnanci ONV a nedošlo k žádné spolupráci či diskuzi s JZD a jeho členy. Naopak před družstevníky předložili CVP, ti plánu vůbec nerozuměli, přestože podle se podle něj v průběhu roku řídili a zajímala je pouze navrhovaná hodnota pracovní jednotky. V mnohých případech nedošlo ke schválení, protože CVP plán nestihli zaměstnanci ONV vypracovat.²³¹

Komunisté při valných hromadách kladli důraz na důležitost akce nejen pro družstvo, ale i demonstraci družstevního kolektivu pro celou obec, ale samotní družstevní zemědělci se o účast příliš nezajímali. Neochota zúčastnit se týkala i dalších dotčených organizací. Valné hromady vynechávali nejen zástupci z patronátních závodů, ale také z Národní fronty (dále

²²⁸ NA, ÚV KSČ – odd. zem., sv. 52, a. j. 701, s. 3. Zpráva o situaci v JZD ku dni 28. 2. 1951.

²²⁹ NA Praha, MZ – kol., kart. 30, inv. č. 220, 208. schůze konaná 25. ledna 1952, Zpráva o JZD, s. 8.

²³⁰ NA Praha, MZ – kol., kart. 30, inv. č. 222, 210. schůze konaná 1. února 1952, Zpráva o JZD, s. 9.

²³¹ SOA Z, KNV P, kn. 27, s. 208–210. Zpráva IX. referátu: Opatření pro zpevnění JZD.

jen NF), nebo místních stranických organizací a MNV. Tento problém dobře vyjadřuje organizace valné hromady v JZD Prostřední Libchavy (okr. Ústí nad Orlicí). Valnou hromadu organizovali zástupci ONV a OV KSČ, ale účast členů dosáhla sotva poloviny a nezúčastnila se ani jedna žena, patronátní závod poslal jen několik málo svých zaměstnanců a nepřijeli podle požadavků organizátorů dělníci s nejlepšími výsledky, nýbrž řadoví pracovníci.²³² Objevily se případy, kdy družstevníci bojkotovali valné hromady a nepřišel ani jeden, např. v obci Kámen (okr. Chotěboř).²³³ Zástupci ONV rušili schůze v okr. Litomyšl, odvolali hromadu v obci Sedliště, protože zde po první krizi kolektivizace a zásobovacích opatřeních zůstal pouze jeden stálý družstevník, v obci Janov zrušili vrcholné setkání družstevníků z důvodů ekonomických potíží JZD. Podobné situace jako v Sedlištích nebyly ovšem neobvyklé, mnohá JZD se ocitla po zásobovacích opatřeních v prosinci 1951 na pokraji zániku a družstevníci, pokud ještě nějakí v JZD zbyli, se tak nemohli na ničem usnést, protože schůze byla zrušena, tato situace se přímo týkala podle zpráv družstev Dříteč (okr. Pardubice) a Horka (okr. Chrudim).²³⁴ Podoba hromad nedosahovala požadované úrovně, spíše je družstevníci vnímali jako nutné zlo, někteří vůbec nepřišli. O jejich podobě vypověděl člen rady KNV v únoru 1952: „Valné hromady jsou půlhodinovým čtením čísel, zatím by to měla být živá zpráva o celé činnosti družstva.“²³⁵ V následujících letech nahradily valné hromady tzv. výroční schůze, podstata i načasování zůstaly stejné – v zimním období, ale pro družstevníky měla mít schůze „pracovní ráz“, projednávali na nich výsledky uplynulého roku, CVP na další rok a volili delegáty na okresní konferenci družstevníků.²³⁶

Funkcionáři KNV a ONV kladli na průběh valných hromad velký důraz, především z hlediska správného průběhu a propagace družstevního života v první fázi kolektivizace. Později uváděné výroční schůze probíhaly ve více formálním charakteru. Komunisté očekávali od valných hromad i výročních schůzí mnohem více, mělo se jednat o propagaci družstevního života a jejich výsledků. Ale po prvních pokusech přestali funkcionáři z okresů a kraje valné hromady reflektovat a ty se staly spíše jen pouhým krátkým shrnutím roku s představením CVP na rok další za formální účasti družstevníků.

²³² SOA Z, KNV P, kn. 29, s. 367. Zpráva IX. referátu – Zajištění akce valných hromad v JZD, s. 4.

²³³ SOA Z, KNV P, kn. 30, s. 341. Zpráva IX. referátu – Průběh valných hromad, CVP, provádění HTÚP, staveb a adaptací v JZD, s. 2.

²³⁴ SOA Z, KNV P, kn. 30, s. 34. Zpráva IX. referátu – Situace v JZD, s. 1–2.

²³⁵ SOA Z, KNV P, kn. 30, s. 199.

²³⁶ SOA Z, KNV P, kn. 105, s. 69. Zpráva Správy zemědělství a lesního hospodářství a Odboru kontrolního a organizačního – Zimní kampaň v JZD, STS a ČSSS 1957/1958.

Valné hromady či výroční schůze sice nezískaly pozornost družstevníků, ale komunisté snažili aktivizovat členy JZD v zimním období i jinými způsoby. Jednou z příležitostí byly tzv. konference pořádané především na okresní a celostátní úrovni. Komunisté zamýšleli okresní konference družstevníků jako fórum pro předávání zkušeností mezi jednotlivými družstevníky a JZD. Tento typ konferencí byl prosazovaný hlavně v zimních obdobích ve fázi velké krize kolektivizace před a po X. sjezdu KSČ, v té době kladli důraz na správnou organizaci i vrcholní funkcionáři z KNV. Mezi hlavní témata okresních konferencí družstevníků na začátku roku 1955 patřilo zejména zvýšení zemědělské výroby podle sjezdových směrnic. Konference probíhaly od počátku ledna ve všech okresech Pardubického kraje, zúčastnili se družstevníci společně s vybranými malými a středními zemědělci v průměrném počtu mezi 200–250 na jednu konferenci. Pro zdárný průběh KNV přichystal vzorovou konferenci v Pardubicích v prosinci 1954. Vše směřovalo k II. celostátnímu sjezdu JZD ve dnech 18. – 20. února 1955, kde sjezdové směrnice a rozvoj JZD představovaly hlavní témata.²³⁷ Sjezd ovšem proběhl až po kritice plnění směrnic X. sjezdu z úst předsedy vlády Viliama Širokého na zasedání ÚV KSČ 10. a 11. února.²³⁸

Komunisté pořádali okresní konference družstevníků a celostátní sjezd JZD podle stejného vzoru, na valných hromadách družstevníci pod dohledem zástupce ONV zvolili své delegáty („nejlepší družstevníky“) na okresní konferenci družstevníků, zde zvolení delegáti společně s pozvanými soukromě hospodařícími zemědělci zvolili opět své delegáty na celostátní sjezd JZD. Z Pardubického kraje ihned při I. sjezdu²³⁹ pořádaném 14. a 15. února 1953 vystoupila s příspěvkem družstevnice, ošetřovatelka zvířat z JZD Raná (okr. Hlinsko) Marie Váchová, která spíše hovořila před sjezdovým plénem o problémech s „kulaky“ ve svém JZD.²⁴⁰ Proč ale právě JZD Raná? Bez pochyby Váchovou nezvolili delegáti v domácím JZD nebo při okresní konferenci z obdivu k její dosavadní práci. Své vystoupení dostala

²³⁷ SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 135, zpráva zemědělské správy Zimní kampaň JZD a STS.

²³⁸ Z kritického vystoupení Širokého vzešla opatření na důslednější plnění směrnic v oblastech zvýšení zemědělské výroby, rozšíření zemědělské půdy, získávání pracovních sil do zemědělství nebo opatření týkající se STS a ČSSS. *Od X. do XI. sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ*, Praha 1958, s. 68–75: O plnění směrnic X. sjezdu Komunistické strany Československa pro podstatné zvýšení zemědělské výroby v nejbližších dvou až třech letech. Usnesení plenárního zasedání ÚV KSČ z 11. 2. 1955.

²³⁹ V období kolektivizace komunisté přichystali celkem čtyři sjezdy (data prvních již známe, III. proběhl ve dnech 22.–24. března 1957 a IV. 19.–21. března 1959). I. sjezd byl významný schválením vzorových stanov JZD (J. PŠENÍČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1953*, s. 49–60.), důvodem bylo přijetí stanov ze strany samotných družstevníků, i přesto, že tu existovaly stanovy od roku 1949. Sovětští delegáti II. Sjezdu nejlepších kolchozníků v roce 1935 také přijali nové vzorové stanovy, které už byly více jak čtyři roky staré a především neodpovídali vývoji kolchozů od přijetí v roce 1930 (S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 117.).

²⁴⁰ *Zemědělské noviny*, 16.2.1953, s. 5, Diskuzní příspěvek M. Váchové, ošetřovatelky z JZD Raná.

zásluhou výsledků svého JZD. Nadprůměrné ekonomické výsledky JZD Raná nenechali komunisté na začátku roku 1953 bez povšimnutí a dobrou praxi v JZD Raná dal v hlavním referátu sjezdu ministr zemědělství Josef Nepomucký do protikladu s JZD Stráž nad Nisou (Liberecký kraj).²⁴¹

Komunisté pořádali sjezdy JZD po vzoru sovětských „*Sjezdů nejlepších kolchozníků*“. V sovětském (stejně jako v potom československém) prostředí měli možnost zvolit své delegáty jen družstevníci z předem vybraných JZD. „*Sjezd měl být setkáním nejlepších kolchozníků, bylo tím myšleno spíše zemědělce loajální k režimu než respektované zemědělce na venkově.*“²⁴² Takovýmto případem může být i účast a vystoupení Marie Váchové. S. Fitzpatricková hodnotí sjezdy kolchozníků jako předstíranou politickou participaci, kterou nazvala fenoménem „*Potěmkinových vesnic*“.²⁴³ Sjezdy takového rozsahu vždy představovaly spíše formální akce plné vzletných prohlášení, kde všichni delegáti jednomyslně schvalovali či přijímali sjezdová usnesení. Komunisté dali důraz na slavnostní atmosféru sjezdu, např. celkem 157 družstevníků z Pardubického kraje odjíždělo na I. celostátní sjezd JZD v únoru 1953 po uvítání v hotelu Grand v Pardubicích vyzdobenou ulicí na vlakové nádraží a odtud do Prahy.²⁴⁴

Schůze a setkávání na platformě JZD družstevníky nezajímaly, jen na nich docházelo ke schvalování nesrozumitelných CVP nebo k předem dohodnuté volbě na posty představenstva a předsedy. Schůze považovali za nutnou součást nového života v JZD. Ale ještě před podepsáním přihlášky do JZD museli budoucí družstevníci absolvovat jiný druh schůzí, tzv. agitačních při zakládání JZD, na které mnoho zemědělců hořce vzpomínalo. V paměti zemědělců zanechaly tyto schůze mnohem větší stopu než členské schůze v JZD apod.

První schůze spojené s kolektivizací probíhaly již od dubna 1949 a mnohdy při nich došlo k nejrůznějším hádkám či konfliktům. Tyto agitační schůze za účelem založit JZD probíhaly v každé vesnici, zemědělci byli pozváni či nahnáni do velkého sálu v hostinci či kulturním domě a zde jim agitátoři představovali výhody společného hospodaření. Na prvních schůzích agitátoři povětšinou naráželi na nejrůznější překážky, v okr. Litomyšl docházelo od samého počátku k mnoha formám odporu zemědělců, kteří nepustili agitátory ke slovu a

²⁴¹ Tamtéž, s. 3.

²⁴² S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 117.

²⁴³ Tamtéž.

²⁴⁴ *Zemědělské noviny*, 16.2.1953, s. 3 – *Pardubický kraj se slavnostně rozloučil se sjezdovými delegáty*.

dokonce jim měli vyhrožovat i oběšením.²⁴⁵ V okr. Lanškroun zvolili zemědělci z obcí Horní a Dolní Čermná naprosto jinou taktiku, na schůze nepřišli v Horní Čermné a v Dolní pouze zvědavě nahlíželi okny do prázdného sálu.²⁴⁶ Na agitační schůze později barvitě vzpomínal i Jan Boštík z Mladočova (okr. Litomyšl). Od dubna 1949 dojížděli do Mladočova agitátoři a na společných schůzích představovali projekt společného hospodaření v JZD, ovšem bez úspěchu. Každý měsíc, někdy i víckrát do měsíce přijížděli agitátoři. „*Zošklivit a znechutit zemědělcům dosavadní způsob zemědělské výroby a nadchnout je pro tzv. zemědělskou velkovýrobu. Zpočátku používají různých naivních strašidel.*“ Agitátoři používali nejrůznější výhrůžky nebo fráze: „*Libujete si život v zastaralém, zatuchlém farmářství, jste spoutáni okovy pověr a zvyků. Rozlomte konečně ta potupná pouta lidského ponižení a nechte si provětrat svá nitra jarním vánkem marxismu leninismu.*“ Po agitačních přednáškách chtěli agitátoři diskuzi zemědělců, podle Boštíka měl v tu chvíli přijít slovní útok agitátorů na zemědělce, ukázat na jejich slabé stránky, „zastaralé“ smýšlení či veřejně ponížit před ostatními.²⁴⁷ Boštík vzpomínal, jak při schůzích na začátku kolektivizace měnili komunisté taktiku, např. pozvali na schůzi pouze ženy, o kolektivizaci a JZD jim přednášela členka ONV. Na jiné schůzi komunisté kontrolovali i účast, na této schůzi zemědělský referent z ONV Litomyšl celý večer vyhrožoval, ale vystrašení zemědělci mlčeli, referent boj o půlnoci vzdal a odjel.²⁴⁸

Jan Boštík zmínil další schůzi o několik let později, na konci roku 1956 projednávali zástupci ONV na schůzi *Dopis vlády rolníkům* a při něm došlo na diskuzi mezi mladočovskými zemědělci a zástupci ONV. Zajímavé je, že o 6–7 let později zemědělci prokázali více odvahy a otevřenosti při veřejné diskuzi. Boštík část diskuze, která se točila ohledně otázky ztráty majetku při vstupu do JZD, zaznamenal.²⁴⁹

Soukromý zemědělec 1: „Já jsem sloužil celý mládí a měl jsem se stokrát lepší než dnes. Za vysloužené peníze jsem si postavil chalupu. Dnes nemůžu dát dohromady ani záchod. Tak je to. A tu chalupu, kterou jsem si s láskou postavil, měl bych vám teď strčit do JZD? Toť, hoši, co je moje, to je moje.“

Zástupce ONV 1: „Nikdo vám nic nebere, všechno bude vaše.“

²⁴⁵ P. BOŠTÍK, *Kolektivizace venkova v okrese Litomyšl...*, s. 26.

²⁴⁶ J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 17.

²⁴⁷ J. BOŠTÍK – J. VÁCHOVÁ (ed.), *Kronika kolektivizace malé vesnice...*, s. 13.

²⁴⁸ *Tamtéž*, s. 17.

²⁴⁹ *Tamtéž*, s. 13., s. 88–89.

Soukromá zemědělkyně: „Jo pěkně vaše, jezeďácký to bude, honit do práce nás budete jako je to v Nové Vsi. Panečku, nás tak lehko nevošoupnete. Já mám svou lysku a těch pár měřiček si lehko obdělám. Do jezeďáckýho chomoutu vám nevlezu. Pole si zořu jedna radost. Včera jsem si všimla, jak mají zoraná chotěnovští jezeďáci. Jako když od toho odleze divoká svině.“

Zástupce ONV 2: „Ale Aničko, nebuď hubatá, víc přece, že ta služba nestála nic.“

Zástupce ONV 1: „Kdybychom mohli vzbudit naše mrtvé předky, aby se šli podívat k autobusu na pěkně ustrojené dělníky.“

Soukromý zemědělec 2: „Jo a večer by vás zmlátili, proč jste je ráno vzbudil. S brečením by vás prosili, abyste je dvakrát hluboko zaházel.“

Zástupce ONV 2: „Dopis vládě nutno projednat a JZD založit, je to přece příkaz od vlády.“

Předseda MNV: „Jojo, čím dřív, tím líp. Dostanete subvenci na kravín. Musí se přece k socialismu.“

Soukromý zemědělec 3: „Co byste nás nutili do JZD. Prezident Zápotocký přece prohlásil, že vstup do JZD je přísně dobrovolný a že nikdo se nesmí nutit. Vy to víte všichni, že to lidé nechťejí, a pořád nás do toho ženete.“

Zástupce ONV 1: „Ale copak vás do toho někdo nutí?“

Zástupce ONV 2: „My vás jenom přesvědčujeme.“

Z diskuze je patrné, že vystupující soukromí zemědělci dokázali již poměrně dobře argumentovat proti agitátorům z ONV Litomyšl, odporovali jednak klasickým argumentem o dobrovolnosti, ale také příklady špatné práce JZD z nedaleké obcí Chotěnov a Nové Vsi u Jarošova (okr. Litomyšl). Podobné agitační schůze zanechaly v paměti mnoha lidí z venkova silný dojem, nešlo ale pouze o vzpomínky či záznamy přímo z venkova.

Agitační schůze v plných sálech, kde komunisté především vyhrožovali či diskutovali, jsou znázorněny i v uměleckých zpracováních. Asi nejznámější zpracování agitační schůze ve filmu natočil režisér Vojtěch Jasný ve snímku *Všichni dobří rodáci* z roku 1968,²⁵⁰ kdy hlavní postava František vyjadřuje v zaplněném sále postoj zemědělců po přesvědčování o prosperitě JZD: „*Za mě a všechny přítomné rozhodně ne!*“ V literární tvorbě zachytili agitační schůzi např. Eva Kantůrková a Aleš Palán. Kantůrková ve *Smuteční slavnosti* popsala průběh schůze a konflikt mezi „kulakem“ Janem Chladilem a agitátorem. Také zajímavě vylíčila chování zemědělců ze Svažova při schůzi: „*Na schůze ale chodili a setrvali na nich až do konce, protože se báli, že by tam mohlo dojít k nepředvídaným*

²⁵⁰ O filmech *Všichni dobří rodáci* a *Smuteční slavnost* více viz Petr SLINTÁK, *Na smuteční slavnosti všech dobrých rodáků*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (edd.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 271–281. Více k filmům s tematikou kolektivizace a venkova viz Petr SLINTÁK, Hana ROTTOVÁ, *Venkov v českém filmu 1945–1969: filmová tvář kolektivizace*, Praha 2013.

rozhodnutím, hlídali jeden druhého, aby snad někdo nepovolil...“²⁵¹ Palán popsal hrůzu agitační schůze z roku 1952 v knize *Ratajský les*. V příběhu z Kutnohorska inspirovaného skutečnými událostmi komunisté využili vraždy místní agitátorky a v sále hospody pod výhružkami nutili zemědělce k podpisu přihlášky do JZD: „*Přihlášku do kolchozu nakonec podepsali všichni, ti největší sedláci nad ránem...Kdo podepsal, moh na záchod, jistě že pod dozorem, a pak šupem zpátky.*“²⁵² Schůze s podobným průběhem se udály snad v každé obci bez výjimky a bez výjimky také zanechali hlubokou stopu v paměti všech zemědělců, kteří nuceně tyto agitační schůze podstoupili.

Agitátoři využívali nejrůznější metody k představení výhod společného hospodaření soukromě hospodařícím zemědělcům. Nemuselo se jednat pouze o nátlakové akce, ale i vzdělávací. Určitým pokusem, jak představit sovětskou kolektivizaci československým zemědělcům, bylo čtení knih nebo přednášky o sovětských metodách práce v kolchozech. Určité naděje k dalšímu postupu kolektivizace si zástupci KNV slibovali od propagace JZD formou čtení knihy na společném setkání se zemědělci při celostátní akci pod názvem *Rozrušená země* v roce 1950. Komunisté k zpropagování kolektivizace využili výrazné dílo socialistického realismu *Rozrušená země* od Michaila Šolochova.²⁵³ Jedná se o příběh Davydova, jednoho ze 25 000 dělníků, přicházejícího na sovětský venkov v době vrcholné kolektivizace. KNV plánoval okolo knihy rozvinout celou akci, vydal brožuru se zkušenostmi československých komunistických funkcionářů ze Sovětského svazu, nechal promítat filmy atd. Na setkání se zemědělci nešlo jen o přečtení úryvků z knihy, ale „*vznikla celá nová pásma, nastudovaná výhradně pro tuto akci a práci pro vesnici vůbec. Soubor ČSM pardubického pedagogického gymnázia ‚Mír‘ předváděl skoro denně na vesnicích své pásmo o rozorání mezí...Soubor školské skupiny ČSM z Chocně nastudoval dramatisaci scény z knihy ‚Rozrušená země‘, kterou pod názvem ‚Zrození kolchozu‘ napsal profesor V.*

²⁵¹ Eva KANTŮRKOVÁ, *Smuteční slavnost*, Praha 1967, s. 76. Kniha se dočkala nedlouho po svém vydání filmového zpracování v režii Zdenka Sirového, film mohl být ovšem promítán až 20 let po svém natočení v roce 1989. Postoj a knihu Kantůrkové charakterizoval literární historik Martin C. Putna: „...v románu *Smuteční slavnost* reflektuje násilné okolnosti kolektivizace zemědělství. Kantůrková samozřejmě není „ruralistkou“ ve smyslu tradice Křelinovy a Knapovy. Je ve vztahu ke zbožnému venkovu vpravdě „příchozí od daleka“.“ Martin C. PUTNA, *Česká katolická literatura 1945–1989*, Praha 2017, s. 705.

²⁵² Aleš PALÁN, *Ratajský les*, Příbram 2016, s. 120–121.

²⁵³ Michail ŠOLOCHOV, *Rozrušená země*, Praha 1952. Šolochovův román komunisté využívali při agitacích a často zmiňovali. Člen OV KSČ Litomyšl měl poradit agitátorovi postup při agitaci v obci Jarošov (okr. Litomyšl): „...přečtěte si od Šolochova knihu *Rozrušená země* a vy tam budete dělat toho Davidova.“ Miloš CHARUBSKÝ, Josef KMONÍČEK, Jaromír NEPRAŠ, *Naše družstvo*, Dolní Újezd 1989, s. 44. Román také často cituje ve své studii o 25 000 dělnících v sovětském venkově L. Violová. Více srov. L. VIOLA, *The Best Sons*.

Trávníček.²⁵⁴ Funkcionáře KNV zajímal výsledek akce a také reakce účastníků. V 18 vybraných obcích proběhla anketa mezi účastníky, lístky odevzdalo pouze 129 dotazovaných, z nichž bylo jen 32 zemědělců (zbytek tvořili dělníci, učitelé, studenti, úředníci, ženy v domácnosti a další) a co pro KNV bylo ještě překvapivější, pouze sedm dotazovaných vztáhlo celou akci přímo k zakládání JZD. V anketní otázce *Co nového kniha přináší?* většina dotazovaných své odpovědi směřovala spíše k ukázce života v sovětském venkově v době kolektivizace než k zakládání JZD v Československu. Pořadatelé také zajímalo, zda by uvítali opakování podobné akce se sovětskou literaturou, mnozí dotazovaní žádali opět knihy od Šolochova, ale objevil se i požadavek na dílo Julia Fučíka, Klementa Gottwalda, Antonína Zápotockého, Aloise Jiráska, *Babičku* od Boženy Němcové nebo dokonce *Hrozny hněvu* od Johna Steinbecka. Anketa proběhla i mezi pořadateli a ti kritizovali zejména malou účast mezi zemědělci, podle statistiky přišlo na všech 1 641 setkání („besídky“) s Šolochovým románem 32 933 lidí (podle odhadů z toho bylo 55,2 % zemědělců). Akci zpětně KNV hodnotil za nezdařenou, protože měla velmi malý dopad na zakládání JZD.²⁵⁵ Milan Staněk uvádí jiný dopad akce s pozitivnějším výsledkem pro komunisty, lidé knihu úplně vyprodali, protože „pro mnohé venkovské čtenáře měla specifický význam. Snažili se v ní nalézt odpovědi na nejpálčivější otázku: co jim přinese nejbližší budoucnost a jaký je smysl všech nových opatření.“²⁵⁶

Zemědělci se často scházeli na nejrůznějších setkáních, která měla spíše informační nebo kulturní charakter. Příkladem informačního setkání může být probírání *Dopisu vlády rolníkům* z konce roku 1956. Kulturní akce podobné rozboru Šolochovy *Rozrušené země* komunisté také často pořádali, ale spíše využívali např. film, filmové ukázky či dokumenty o zemědělství a výrobních metodách v Sovětském svazu.

²⁵⁴ SOA Z, KNV P, kn. 29, s. 74–88, zpráva z akce na seznámení se s knihou „Rozrušená země“, s. 2–29.

²⁵⁵ Tamtéž.

²⁵⁶ Milan STANĚK, *Počátky kolektivizace zemědělství na Litomyšlsku a její metody (1949–1953)*, Pomezí Čech, Moravy a Slezka 16, 2015, s. 33.

2.4. Odměna za práci

Družstevníci po vstupu do JZD zažili mnoho změn, které se bezprostředně týkaly jejich života. Jednou z nejvýraznějších bylo vyplácení odměn, tzv. pracovní jednotky. Před vstupem do JZD zemědělec dodával svou produkci na povinnou dodávku s minimální odměnou, zbytek produkce nepotřebné k živobytí rodiny nebo k nakrmení svých hospodářských zvířat prodal na volný trh, později na státní nákup. Příjem zemědělce tvořil právě zejména prodej na volný trh, státní nákup. Na druhé straně barikády v JZD musel družstevník přijmout jiný typ odměny, tzv. pracovní jednotku. Pracovní jednotka byl československý název pro sovětské označení „trudoden“, neboli pracovní den. Komunisté nahradili pracovní jednotkou hodinovou mzdu, protože z jejich hlediska práce podle zavedených norem, nikoli podle odpracovaných hodin, měla být spravedlivější, protože: „*Před ní [pracovní jednotkou – PB] jsou si všichni rovni, muži i ženy.*“, nebo „*od každého podle jeho schopností, každému podle jeho práce*“.²⁵⁷ „Trudoden“ podle legendy z periodika *Za socialistické zemědělství* sice objevil Josif Stalin,²⁵⁸ celý systém, který se později uchytil v Československu i např. v Maďarsku pod názvem pracovní jednotka, vznikl na začátku sovětské kolektivizace po sérii usnesení mezi dubnem a červem 1930, v roce 1933 sovětsí komunisté dotvořili celý systém odměny podle pracovních norem do finální podoby.²⁵⁹

Z teoretického hlediska odměny se podíval na pracovní jednotku N. Swain a upozornil na několik úskalí odměn na základě pracovních jednotek pro družstevníky. Především si všímá spojitosti mezi provedenou prací a výslednou odměnou. Soukromý zemědělec věděl, kolik úsilí do práce vložil a za jak velkou dřinu potom dostal odměnu, na rozdíl od družstevníka, který mohl vložit do práce velké úsilí, ale neviděl přímou spojitost mezi svou prací a obdrženu odměnou, protože od setí po sklizeň pracovalo na konečném produktu mnoho družstevníků či brigádníků. Swain také poznamenává, že pracovní jednotka nemohla působit jako dostatečná motivace, protože administrativně stanovené nižší ceny zemědělských produktů znemožňovaly dosažení vyšších výdělků, které by si družstevníci mohli rozdělit mezi sebe. „*Kde není přímá*

²⁵⁷ *Za socialistické zemědělství*, 9, 1952, s. 1075–1077. *Pracovní jednotka a její úkol v kolchozní výrobě* – převzatý článek A. V. Bolgova.

²⁵⁸ Tamtéž, s. 1075. „*Pracovní jednotku – trudoden – jako zvláštní míru práce pro kolchozy objevil soudruh Stalin....*“

²⁵⁹ N. SWAIN, *Collective Farms*, s. 42.

*spojitost mezi vynaloženým úsilím a odměnou, a kde je odměna nevyhnutelně nízká, je jasné, že členové nejsou motivováni k společné práci.*²⁶⁰

Pracovní jednotka byla ovšem problematická hned i z dalších důvodů, komunisté sice tvrdili, že je spravedlivá, ovšem S. Fitzpatricková popisuje dopad trudodnů na sovětské kolchozníky a to zejména, že v poměrně rovnostářském prostředí, jaké měly kolchozy vytvářet, se na základě vyplácení pracovních jednotek etablovaly různě ohodnocené skupiny kolchozníků podle druhu práce. Fitzpatricková rozlišuje podle sociologické terminologie „bílé a modré límečky“ v kolchozech. Bílé límečky patřily k administrativním zaměstnancům JZD a modré k pracovníkům využívající k práci mechanizaci, ve třetí skupině se nacházeli pracovníci na polích a ve stájích.²⁶¹ Na pracovní jednotky v československých JZD by platilo odlišné dělení, ale určité vrstvy podle druhu práce se vytvořily i v JZD.

Především lze souhlasit s tvrzením o vytvoření skupiny „bílých límečků“ s vyššími odměnami pro management JZD, zejména pro předsedu, ale také pro účetního či skladníka. Zde se můžeme vrátit k předsedovi JZD Krchleby Karlu Crkalovi, který za výkon své funkce připsal 718 pracovních jednotek, celkem 899, společně obdrželi v roce 1954 s manželkou za 1 777 odpracovaných (spíše evidovaných) pracovních jednotek 25 776 Kčs.²⁶² Úředníci KNV zaznamenali i další případy, např. v JZD Sezemice (okr. Pardubice), kde předseda bral i přes špatné ekonomické výsledky 70 pracovních jednotek měsíčně,²⁶³ jednalo se nejspíš o poměrně častou praxi, protože KNV vytýkal mnoha předsedům, že berou větší počet pracovních jednotek za účelem „*docílit co nejvyšších příjmů pro svou rodinu*“.²⁶⁴ Další zprávy o vysokých příjmech přišly na KNV z JZD Zvěstovice (okr. Čáslav), kde předseda obdržel za rok 1957 okolo 49 000 Kčs včetně odměn v naturáliích za 1 240 pracovních jednotek.²⁶⁵ Jelikož administrativní síla nebyla placena podle skutečně odpracovaných pracovních jednotek, ale pracovní jednotky dostal management JZD automaticky za každý den, tak jejich odměna více narůstala.²⁶⁶ Těchto dnů mělo být podle vzorového příkladu z Poběžovic (okr. Domažlice, Plzeňský kraj) celkem 300 a mezi placený management podle pevné odměny za den patřil předseda s dvěma

²⁶⁰ *Tamtéž*, s. 42–43.

²⁶¹ S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 139–141.

²⁶² SOA Z, KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, stížnost anonyma na poměry v JZD Krchleby z 23. dubna 1955.

²⁶³ SOA Z, KNV P, kn. 34, s. 201, zpráva IX. referátu – Plnění úkolů v zemědělství, s. 21.

²⁶⁴ SOA Z, KNV P, kn. 111, s. 62, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v Pardubickém kraji, s. 28.

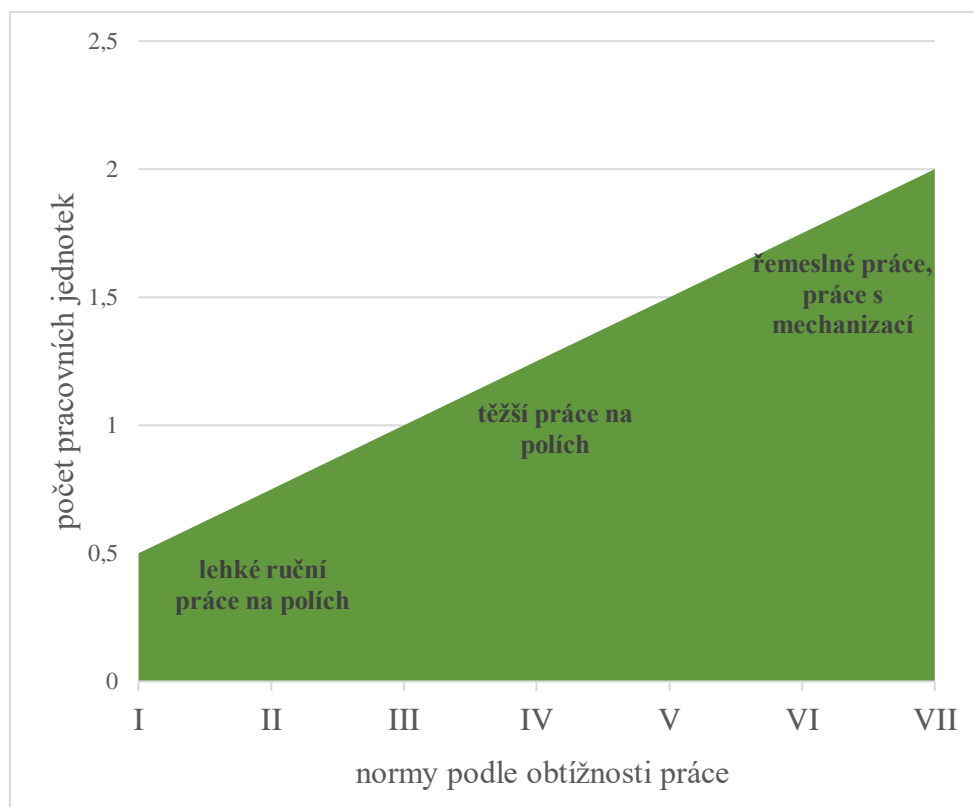
²⁶⁵ *Tamtéž*.

²⁶⁶ S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 145.

pracovními jednotkami a měl obdržet fixní odměnu 600 pracovních jednotek ročně, dále účetní dostal pevně stanovenou odměnu 1,5 pracovní jednotky denně a skladník 1,25.²⁶⁷

„Modré límečky“ dostávaly vyšší odměnu za práci s mechanizací podle pracovních norem, ale vzhledem k existenci STS a smluvním dohodám o provádění mechanizačních prací se v JZD nevytvořila silná skupina pracovníků s mechanizací, která by brala vyšší odměny než ostatní. Na druhé straně zaměstnanci STS a zejména traktoristé patřili k nejhůře placeným lidem na venkově a panovala zde vysoká fluktuace zaměstnanců. Spíše můžeme mluvit o odlišných odměnách pracovníků v živočišné a rostlinné výrobě. Družstevníci v rostlinné výrobě dostávali odlišné ohodnocení práce od družstevníků v živočišné výrobě. Jak vypadal způsob odměňování v rostlinné výrobě včetně mechanizace, ukazuje ve zjednodušené podobě následující graf, ve kterém je rozlišeno sedm skupin norem práce a ohodnocení pracovními jednotkami:²⁶⁸

Graf 1 Přehled závislosti druhu práce na přepočtu na pracovní jednotky²⁶⁹

²⁶⁷ NA Praha, ÚV KSČ – zem. Odd., sv. 52, a. j. 701, s. 76, *Celoroční výrobní plán JZD Poběžovice na rok 1951*, s. 39.

²⁶⁸ V Sovětském svazu bylo těchto skupin devět, v roce 1948 přibyly VIII za 2,25 a IX za 2,5 pracovní jednotky, aby „správně odměnili nejdůležitější a nejsložitější práce.“ N. NAZARCEV a P. MOROZOV, *Zlepšení organizace práce a odměn za práci v kolchozech*, Praha 1951, s. 42. Seznam prací rozdělených do devíti skupin byl v Sovětském svazu neuvěřitelně rozsáhlý, sovětsští kolchozníci rozlišovali celkem 1 100 druhů prací.

²⁶⁹ SOA Z, KNV P, kn. 26, s. 223, návrh IX. referátu – Zásady a stav vypracování celoročních výrobních plánů v JZD, s. 1–2.

Jedná se sice o zobecňující graf sloužící k základní orientaci, ale vypovídá o vytváření určitých struktur uvnitř JZD podle druhu práce a odměn. Družstevníci pro živočišnou výrobu dostávali odlišné odměny. Jejich vyšší hodnota oproti rostlinné výrobě vyplývala z menší potřeby pracovních sil na ošetřování zvířat. Rostlinná i živočišná výroba spotřebovaly přibližně stejný počet jednotek ročně, takže na jednoho družstevníka v živočišné výrobě zpravidla vycházelo více pracovních jednotek. Rostlinná výroba byla na ústupu a naopak živočišná na vzestupu, což se týkalo hlavně celkové orientace zemědělství. Navíc prestiž práce v živočišné výrobě zvyšovalo utváření stálých pracovních skupin podle vzorových stanov, v živočišné skupině měly pracovat společně po dobu tří let.²⁷⁰ Ve vzorovém případě CVP JZD Poběžovice v Plzeňském kraji pracovalo v rostlinné výrobě 30 družstevníků ve dvou skupinách a v živočišné 12 družstevníků v jedné skupině, za rok měli spotřebovat v obou typech výroby přibližně stejný počet pracovních jednotek, ale družstevník ve skupině rostlinné výroby ročně odpracoval v průměru 239 pracovních jednotek, naproti tomu družstevník v živočišné výrobě dokonce 511.²⁷¹

Co se týká pracovní jednotky, můžeme pozorovat i více ukazatelů, které bezprostředně souvisí s životní úrovní zemědělců, např. průměrný počet odpracovaných jednotek za rok. Průměrně sovětský kolchozník odpracoval 197 trudodnů v roce 1937,²⁷² ovšem československá JZD a potažmo i JZD Pardubického kraje umožňovala započítat i více pracovních jednotek během roku. Vypovídající nejsou tolik odměny pro předsedy JZD, ale spíše pro řadové družstevníky. Družstevníci ze vzorového JZD Poběžovice měli obdržet v průměru 385 pracovních jednotek ročně.²⁷³ V JZD Dolní Újezd (okr. Litomyšl) byla průměrná spotřeba pracovní jednotky v roce 1951 na družstevníka 370.²⁷⁴ Komunisté často a velmi rádi zmiňovali nejlepší družstevníky s vysokým počtem odpracovaných jednotek. Mezi velmi aktivní družstevníky patřila Růžena Kubešová právě z JZD Dolní Újezd, která v roce 1953 odpracovala 547 pracovních jednotek jako ošetřovatelka v živočišné výrobě.²⁷⁵ Jaroslav Plecháček z JZD

²⁷⁰ Otakar HAVLIČ, František KRUMPHOLC, *Vzorové stanovy JZD. Základní zákon hospodaření a života družstev*, Praha 1957, s. 28.

²⁷¹ NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 76, *Celoroční výrobní plán JZD Poběžovice na rok 1951*, s. 39.

²⁷² S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 145.

²⁷³ NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 76, *Celoroční výrobní plán JZD Poběžovice na rok 1951*, s. 39.

²⁷⁴ SOA Z, KV KSČ P, kart. 6, sign. 17a/5/76 – zápis ze schůze pléna z 10. ledna 1952, s. 13.

²⁷⁵ Pavel BOŠTÍK, *Vývoj JZD Dolní Újezd u Litomyšle v letech 1950–1958 – ekonomické, kulturní a společenské okolnosti*, in: Tomáš Hradecký, Pavel Horák a Pavel Boštík (eds.), *České, slovenské a československé dějiny IX.*, s. 82.

Lány u Dašic (okr. Pardubice) měl odpracovat v roce 1955 celkem 743 pracovních jednotek, jeho manželka 914 a dcera 108.²⁷⁶

Vliv na odměny mělo také tzv. změkčování norem. JZD mohla přeradit jednoduchou práci o jednu či dvě skupiny norem výš a udělat z práce za 0,75 jednotky práci za 1 jednotku apod. Praxe změkčování normy nebyla výjimečná, v okrese Vysoké Mýto někteří družstevníci denně odpracovali až 3 jednotky.²⁷⁷ Nepochybně se jednalo o jeden ze způsobů družstevníků, jak zlepšit nelichotivý stav, tato taktika měla částečně vliv na spotřebu pracovních jednotek na 1 ha, která postupně narůstala. Za problémem ovšem nestálo pouze změkčování norem.

V roce 1954 hodnotila zemědělská správa KNV Pardubice hospodaření JZD za předchozí rok a v krajském průměru narostla spotřeba pracovních jednotek z 60 v roce 1952 na 73 na 1 ha v roce 1953, družstevníci měli vyšší spotřebu způsobit hlavně změkčováním normy, ale také větším využíváním služeb STS nebo intenzivnější prací.²⁷⁸ Ovšem spotřeba pracovních jednotek na 1 ha stále stoupala a v roce 1957 dosáhla více jak dvojnásobku roku 1951 (1951 – 44,1 pracovní jednotky/ ha, 1957 – 91,5,²⁷⁹ 1958 – 95,1, 1959 – 103,1²⁸⁰). Konstantní růst spotřeby napovídá, že nesouvisela s rozpadem JZD při krizi, ani se stagnací výroby v roce 1951, ale spíše s poklesem průměru ha na jednoho člena JZD, v roce 1951 dosáhl tento průměr hodnoty 7,6 ha na jednoho družstevníka²⁸¹ a v roce 1957 už pouze 4,3 ha.²⁸² Pokles na nižší hodnotu způsobil příliv malých a částečně i středních zemědělců v letech 1952 a 1953 a také v letech 1957 a 1958. Na začátku kolektivizace také více JZD přebíralo půdu opuštěnou půdu, nebo půdu z konfiskátu, což způsobilo vyšší počet ha na jednoho družstevníka. Odporovalo to snaze komunistů o extenzivní zemědělství, odliv pracovních sil na začátku padesátých let ukázal, že cesta nevede pouze přes velké lány, společné stáje a mechanizaci zemědělství.

Vyplácení pracovních jednotek pro družstevníky probíhalo v průběhu roku ve výši 50 % její aktuální výše, pro sociální případy mezi družstevníky byla možnost zažádat v krajním

²⁷⁶ SOA Z, KV KSČ P, kart. 10, sign. 17a/10/130, s. 12 – zápis ze schůze pléna z 18. února 1956.

²⁷⁷ SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 10, projednávání plnění směrnic X. sjezdu.

²⁷⁸ SOA Z, KNV P, kn. 48, s. 932, zpráva zemědělské správy KNV Hospodaření Jednotných zemědělských družstev za rok 1953, s. 1.

²⁷⁹ SOA Z, KNV P, kn. 111, s. 61, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v kraji Pardubice, s. 25.

²⁸⁰ SOA Z, KNV P, kn. 138, s. 55, zpráva Odboru zemědělství – Zpráva o hospodaření JZD, ČSSS, ŠS a ostatních organizací řízených odborem zemědělství rady KNV za rok 1959, s. 23.

²⁸¹ SOA Z, KNV P, kn. 48, s. 932, zpráva zemědělské správy KNV Hospodaření Jednotných zemědělských družstev za rok 1953, s. 1.

²⁸² SOA Z, KNV P, kn. 111, s. 45, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v kraji Pardubice, s. 2.

případě o 70 %. Na konci roku došlo ke zúčtování a podle aktuálního stavu pracovní jednotky družstevníci obdrželi tzv. dobírky,²⁸³ které mimochodem v lépe fungujících JZD byly pro družstevníky spíše tím příjemnějším setkáním v roce. Často ale družstevníci odcházeli z dobírek s malou odměnou anebo se vůbec nekonalý. V roce 1952 překročilo svůj plán a družstevníci měli příjemné dobírky 29 % JZD, 55 % JZD mělo alespoň nějaké dobírky a zbylých 16 % skončilo bez dobírek na konci roku a tato JZD zanechala dluh ve výši 10,76 milionu Kčs ve staré měně, jednalo se o JZD z okr. Lanškroun, Rybník (okr. Ústí nad Orlicí) a tři z okr. Litomyšl – Čistá, Janov a Karle.²⁸⁴ Ovšem 50 % zálohy na pracovní jednotku vedení družstev a družstevníci nejrůzněji obcházeli, nebo hledali důvod, jak vyplácet vyšší poměr než 50 %, nebo jednoduše odmítali pracovní jednotku. V JZD Dvakačovice (okr. Chrudim) předseda zdůvodnil v roce 1950 100 % vyplácení pracovní jednotky z hlediska nutné adaptace budovy na kravín, aby se nezastavily práce. Stavební úpravy jako důvod vyplácení pracovní jednotky nad povolený rámec zdůvodňovala i JZD v okrese Litomyšl. V JZD Poběžovice (okr. Přelouč) požadovali družstevníci vyplácení alespoň 70 %, to ale musel schválit ONV. Největší problémy nastaly ovšem s úplným odmítáním přijmout pracovní jednotku a v mnohých případech požadovali družstevníci hodinovou mzdu, např. v okr. Lanškroun chtěli družstevníci vyplácení za odpracované hodiny, protože ONV s pracovní jednotkou „naráží na značný odpor“. Problematické při vyplácení byly zmíněné adaptace a stavby, panovala obava, že by se stavba nemusela dokončit, proto družstevníci pracující na adaptaci dostávali buď 100 % pracovní jednotky, nebo dostávali denní mzdu stejně jako externí pracovníci – zedníci – 80 Kčs.²⁸⁵ Družstevníci sahalí po zvyšování jednotky často proto, aby navýšili svůj příjem, mnohým jistě bylo naprosto lhostejné, že když měli vyšší příjem, výrazně zadlužili JZD, které na konci roku vykazovalo ztrátu a muselo požádat o provozní úvěr. Do roku 1953 se často JZD výrazně zadlužila, protože JZD vyplácela družstevníkům pracovní jednotku nad stanovených 50 % a na konci roku zjistila, že i kdyby vyplácela stanovených 50 % v průběhu roku, bylo by to příliš. V roce 1951 takto dopadla mnohá JZD z průmyslového okr. Ústí nad Orlicí, jak ukazuje následující tabulka s částkami ve staré měně:

²⁸³ J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1953*, s. 57. *Vzorové stanovy jednotných...*, Čl. 19.

²⁸⁴ SOA Z, KV KSČ P, kart. 7, sign. 17a/6/93, s. 28. Zápis ze schůze pléna KV KSČ ze dne 28. února 1953, zpráva Jak plnit úkoly posledního roku 5LP v průmyslu a zemědělství.

²⁸⁵ SOA Z, KNV P, kn. 27, s. 124–126 – zpráva VII. referátu – Finanční vývoj JZD, hodnocení bilancí za rok 1950 – úvěrová politika v JZD – jak zlepšit finanční politiku JZD, 15–19.

Tabulka 5 Přehled finančních ztrát na pracovních jednotkách ve vybraných JZD okresu Ústí nad Orlicí²⁸⁶

JZD	Plán pracovní jednotky podle CVP (Kčs)	Vypláceno na konci roku (Kčs)	Přepláceno na pracovních jednotkách (Kčs)
Černovír	86,17	0	519 000
Dolní Houžovec	45	0	165 000
Prostřední Libchavy	132,46	0	700 000
Hnátnice	82,22	0	239 000
Knapovec	101,62	0	303 000
Říčky	77,49	0	285 000
Rybník	89,11	0	698 000

Podobný propad zaznamenala povětšinou JZD na východu kraje v okr. Lanškroun a Litomyšl, kde byly osídlelecké obce a zejména JZD Čistá, Janov a Karle v okrese Litomyšl vykazovala velmi špatné hospodářské výsledky s obrovskými dluhy.²⁸⁷ Problémy s příjmy JZD a i vyplácením pracovních jednotek v JZD Janov způsobily, že družstevníci žili v roce 1952 poslední dva měsíce roku bez příjmů z JZD a KNV se obávalo špatné sociální situace, protože v JZD bylo 15 rodin s 4–6 nezaopatřenými dětmi.²⁸⁸

Družstevníci obdrželi výši pracovní jednotky odvozenou z čistých zisků JZD, v roce 1959 bylo rozděleno v kraji celkem 245,03 milionů Kčs.²⁸⁹ Přesnější vyjádření čistých příjmů na 1 ha zemědělské půdy a rozdělení na pracovní jednotku se nachází v tabulce č. 6. Z tabulky je patrné, že v letech 1955 a 1956 JZD hospodařila lépe než v roce 1957. Pokles způsobili především noví družstevníci a nově založená družstva. Po masových vstupech nastala stagnace, která se prohloubila do dalších let (více v kapitole 3.3. *Krize nových JZD – (Ne)udržitelný rozvoj?*). Ovšem největší rozdíl v pracovní jednotce byl mezi JZD okr. Přelouč a Ústí nad

²⁸⁶ SOA Z, KNV P, kn. 30, S. 217 – zpráva IX. referátu – Situace JZD v kraji, s. 8.

²⁸⁷ Pavel BOŠTÍK, *Problémy spojené s osídlováním a průběhem kolektivizace v pohraničních obcích Čistá, Janov a Karle*, in: Pavel Horák, Tomáš Hradecký a kol., *České, slovenské a československé dějiny 20. století VIII.*, s. 355–369.

²⁸⁸ SOA Z, KNV P, kn. 38, s. 239, zpráva IX. referátu – Návrh na vyřešení hospodaření s nízkou pracovní jednotkou, s. 2.

²⁸⁹ SOA Z, KNV P, kn. 138, s. 54, zpráva Odboru zemědělství – Zpráva o hospodaření JZD, ČSSS, ŠS a ostatních organizací řízených odborem zemědělství rady KNV za rok 1959, s. 22.

Orlicí, uvedení obou okresů slouží k ilustraci rozdílů mezi úrodnou řepářskou výrobní oblastí v úrodném Polabí v okr. Přelouč a kopcovitou oblastí orlického podhůří zařazenou do bramborářské výrobní oblasti v okr. Ústí nad Orlicí.

Tabulka 6 Čistý příjem na 1 ha zemědělské půdy v Kčs a použití pro pracovní jednotku²⁹⁰

Okres	Rok	Čistý příjem	Z toho rozdělení na pracovní jednotku	% čistého zisku použitého na pracovní jednotku	Průměrná pracovní jednotka
Litomyšl	1955	1 491	1 245	83,5	15,94
	1956	1 534	1 273	82,9	16,66
	1957	1 741	1 400	80,4	16,91
Pardubice	1955	1 725	1 451	84,1	19,34
	1956	1 994	1 546	77,5	18,67
	1957	1 912	1 445	75,6	16,78
Přelouč	1955	2 760	2 298	83,3	21,74
	1956	2 724	2 218	81,4	21,53
	1957	2 696	2 143	79,4	19,82
Ústí nad Orlicí	1955	945	748	79,2	10,47
	1956	1 302	986	75,7	13,42
	1957	1 349	926	68,6	11,72
Kraj celkem	1955	1 886	1 548	82,1	18,06
	1956	2 037	1 631	80,1	18,56
	1957	2 054	1 584	77,1	17,13

Družstevníci dostávali z čistých příjmů okolo 80 % na pracovní jednotku, ale jak vyplývá z tabulky, poměr vyplácený na jednotku klesl v roce 1957 stejně jako samotná jednotka a od roku 1955 klesal konstantně. Příčinou nebyla snaha omezovat příjmy družstevníků, ale spíše dávat část zisku pro společný kapitál JZD k výstavbě, nákupům apod. Tento společný základ se nazýval nedělitelný fond a podle vzorových stanov měli družstevníci obětovat každý rok minimálně 7 % ze svých hrubých příjmů do tohoto fond.²⁹¹ JZD muselo zřídit a dotovat i další fondy, např. kulturní nebo sociální, ale pouze do výše max. 2 %. Družstevníci

²⁹⁰ SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 105, zpráva zemědělské správy – Hospodaření JZD v roce 1955, s. 22.
SOA Z, KNV P, kn. 93, zpráva zemědělské správy – Hospodaření JZD za rok 1956, s. 21.

SOA Z, KNV P, kn. 109, s. 53, tabulka Zimní kampaň JZD k 1. březnu 1958.

²⁹¹ J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1953*, s. 55. *Vzorové stanovy jednotných...*

v Pardubickém kraji odvedli každým rokem více % z čistého zisku do nedělitelného fondu, v roce 1955 – 7 %, 1956 – 7,55 %, ²⁹² 1957 – 8,04 %, ²⁹³ 1958 – 8,93 % a 1959 – 10,76 %. ²⁹⁴

Pracovní jednotka nejlépe vypovídala o hospodaření JZD. Byla hlavním a nejspíš i jediným měřítkem pro hodnocení úspěchu či neúspěchu JZD. Na druhé straně způsobila benevolence režimu, že družstevníci nejrůznějšími technikami svou pracovní jednotku zvyšovali i za cenu ztráty v příštím roce, nebo dokonce na konci roku při dobírkách. Dílem režimu také docházelo k neustálému úvěrování špatně hospodařících JZD, aby zachránila alespoň minimální výši svých příjmů.

- - -

V této kapitole jsme utvořili určitý obraz života v JZD, nebo alespoň jeho část. Pokud budeme srovnávat situaci v JZD se sovětskými kolchozi, dojdeme k závěru, že československá JZD tvořila kopii sovětských kolchozů s drobnými úpravami, které odpovídaly specifikám našeho území. Především typy nepřicházely až v komunu, tedy úplné společné vlastnictví, na to byli českoslovenští komunisté opatrní. Předsedové JZD v Československu či Pardubickém kraji dokázali velmi pružně využívat svého postavení k zlepšení vlastní situace. Otázku, zda se stali novou společenskou elitou na venkově, nelze v rámci tohoto výzkumu spolehlivě odpovědět, protože nedošlo k plnému ustavení předsedy jako důležité postavy v obci kvůli probíhajícímu zakládání JZD až do konce padesátých let. Co se týče schůzí, tak v Československu se převzal model schůzí od ostatních organizací, ovšem na vrcholu okopírovali model ze sovětského prostředí a přehlídka nejlepších JZD a družstevníků se stala také slovy Fitzpatrickové „Potěmkinovou vesnicí“. Pracovní jednotky se staly jednou z novinek na venkově, byly převzaty z kolchozního systému a mnozí družstevníci nejspíš ani netušili v čem spočívá podstata pracovních norem, proto došlo k obcházení této novinky v podobě změkčování norem, předčasného vyplácení apod.

²⁹² SOA Z, KNV P, kn. 111, s. 59, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v kraji Pardubice, s. 21.

²⁹³ SOA Z, KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/3, krajská konference KSČ ve dnech 19. – 20. dubna 1958, referát, s. 28. Odvádění zisků do nedělitelných fondů se lišilo podle okresů, v roce 1957 nejvíce družstevníci odvedli nejvíce v okr. Lanškroun – 9,47 % a nejméně v okr. Ústí nad Orlicí – 7,18 %.

²⁹⁴ SOA Z, KNV P, kn. 138, s. 53, zpráva Odboru zemědělství – Zpráva o hospodaření JZD, ČSSS, ŠS a ostatních organizací řízených odborem zemědělství rady KNV za rok 1959, s. 20.

3. Krize a stagnace kolektivizace

Zakládání JZD a kolektivizace sice skončila pro československé komunisty úspěchem a nemuseli přistupovat ke kompromisním krokům se zemědělci jako v Maďarsku či k polské variantě částečné kolektivizace, ale na cestě kolektivizací k roku 1960 narazili na krize spojené s ekonomickými problémy, stagnací výroby, rozpadu JZD či výstupy družstevníků. Za dvanáct let kolektivizace nastaly v Československu a potažmo i v Pardubickém kraji celkem tři krize, kdy komunistický režim musel zhodnotit svůj dosavadní postup, strategii a kolektivizaci utlumit či zastavit úplně. Tyto tři krize se objevily v dobách, kdy samotný režim čelil určitým problémům – první krize přišla na přelomu let 1951 a 1952 a režim ji odstartoval mimořádnými zásobovacími opatřeními. Druhá krize mezi lety 1953 a 1955 úzce souvisí s krizí komunistického režimu,²⁹⁵ kdy došlo k rozpadu JZD a odchodu velkého množství družstevníků zpět do soukromého hospodaření. Poslední krize udeřila ihned po velkém náporu v roce 1957, překotný nárůst nových JZD poté vyvolal pokles zemědělské výroby a pokles zisků družstevníků, jaký v padesátých letech nezaznamenali. Poslední krizi lze charakterizovat jako úspěch komunistů, ale ztrátu pro družstevníky.

3.1. První krize kolektivizace – zásobovací opatření

Kořeny prvních závažnějších ekonomických problémů v průběhu kolektivizace, které vycházely ze širších hospodářských souvislostí, je nutné hledat v systému zásobování obyvatel potravinami a spotřebním zbožím. Z dob Protektorátu Čechy a Morava zůstal zachován lístkový systém i po celé období tzv. třetí republiky až do doby po Únoru 1948. Obyvatelům zaručoval přístup k základním potravinám i k průmyslovému zboží, lístky ale obdržely pouze určené skupiny obyvatelstva a přístup k nim postupně komunistický režim omezoval. Za pomocí lístků postupně diferenciovali obyvatelstvo na venkově, v roce 1951 lístky obdrželi už pouze družstevníci a zemědělci s vlastnictvím půdy do 2 ha, ovšem za předpokladu, že plní osevnické plány a povinné dodávky, ostatní a neplnění zemědělci museli

²⁹⁵ Souhrnně ke krizi režimu viz Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, Brno 2005. Jiří PERNES, *Zprávy z Prahy 1953*, Praha 2016. TÝŽ, *Snahy o překonání politicko-hospodářské krize v Československu v roce 1953*, Praha 2000. Ke krizi kolektivizace srov. Pavel BOŠTIK, *Velká krize kolektivizace v Pardubickém kraji*, *Theatrum historiae* 15, 2014, s. 325–349.

nakupovat na volném trhu za mnohem vyšší ceny. Systém měl pro režim pouze omezený přínos, odborníci se obávali, že v případě zrušení lístkového systému přeroste poptávka nabídku a dojde k úplnému vykoupení zásob. Případné zrušení celého systému včetně přechodu na jednotný trh bez vázaného by mělo efekt výrazného zvýšení cen, z čehož měli komunisté obavy. Odborníci na tento problém často upozorňovali až do osudové měnové reformy a přechodu na jednotný trh v červnu 1953. V průběhu roku 1951 začaly narůstat problémy se zásobováním obyvatel moučnými výrobky a masem, které způsobila především nízká zemědělská produkce. Reakcí na nedostatek potravin bylo i omezení okruhu skupin obyvatelstva s možností obdržet potravinové lístky.²⁹⁶ Cílem komunistů bylo zvýšit podíl zboží na volném trhu a naopak na vázaném ho podstatně snížit.²⁹⁷

První veřejná zmínka o opatřeních vyšla ve středu 5. prosince 1951 v *Rudém právu* v článku *Zpráva ze zasedání vlády*, autor v ní zdůraznil s odkazem na jednání vlády potřebu zvýšit zemědělskou výrobu a plnění povinných dodávek zemědělských produktů. Poté uvedl i poněkud nenápadnou informaci o schválení návrhu o úpravě lístkového systému potravin, textilu, obuvi a mýdla, směrnice vláda teprve připravovala.²⁹⁸ Konkrétněji o problému informoval opět v *Rudém právu* ministr vnitřního obchodu František Krajčír v článku s názvem *Pořádek do vázaného hospodářství*. V něm nastínil jádro problému, podle jeho slov vznikla disproporce mezi dodanými produkty ze zemědělské výroby a distribuovaným zbožím na vázaný trh, čímž bylo nutné učinit několik zásadních omezení v trhu. Vše vysvětlil „třídním“ problémem: „*Není dnes dostatečný rozdíl mezi dodávkami potravin pro aktivní budovatele socialismu a dávkami pro ty, kteří málo nebo nijak nepřispívají k dílu budování. Šatenku se stejným počtem dostával až dosud dělník, který plní normu v závodě, stejně jako vesnický boháč, který třeba vůbec neplní smluvní dodávky státu.*“ Krajčír poukazoval ve svém článku především na zemědělce, že využívali lístkový systém k zvýšení životní úrovně, proto vláda přistoupila vzhledem k velkému počtu malých zemědělců k výrazným restrikcím a zemědělci s výměrou půdy 0,5 a 2 ha neobdrželi lístky, nad 2 ha už tehdy nedostávali, protože se počítali mezi tzv. samozásobitele. Dále je nařkl

²⁹⁶ V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 278–282.

Ke konci roku 1951 komunistický režim čelil i vzpouře průmyslových dělníků v brněnských závodech kvůli nevyplácení vánočního příspěvku. Více viz Jiří PERNES, *Brno 1951. Příspěvek k dějinám protikomunistického odporu na Moravě*, Praha 1997.

²⁹⁷ Aleš PETRÁK, *Přídělový systém v Československu v letech 1954–1953* (bakalářská práce), Vysoká škola ekonomická v Praze 2012, s. 17.

²⁹⁸ *Rudé právo*, 5.12.1951, s.1, 3.

z dalších provinění proti zásobovacímu systému, kvůli kterým je komunisté odstavili od možnosti obdržet lístky – nízké dodávkové povinnosti stanovené od MNV, možnost koupit 1 kg vepřového masa za 50 Kčs na vázaném trhu a prodat ho po splnění povinných dodávek na volný trh za vyšší ceny (a tím pádem navyšovat příjmy) a také obvinění, že vzhledem k nízké zemědělské produkci bylo zapotřebí dovážet potraviny ze zahraničí.²⁹⁹ Argument nutného zvýšení dovozu potravin ze zahraničí zopakoval při novoročním projevu i prezident Klement Gottwald, částečně obhajoval i zásobovací opatření. Ekonomika vykazovala zvýšenou průmyslovou výrobu, ale stagnující zemědělskou při vyšší spotřebě potravin: „*Stoupla spotřeba potravin také na venkově, který v důsledku nezvýšené výroby dodává na trh podstatně menší množství potravin než před válkou. Rozdíl musí být hrazen dovozem.*“ Jedinou cestou ze zásobovací krize podle Gottwaldova projevu bylo zakládání JZD a přechod k zemědělské velkovýrobě.³⁰⁰ Poměrně podobný argument byl použit také na schůzi pléna KV KSČ Pardubice na začátku února 1952: „*Nedovedeme lidem říci pravdu, že na zemědělství musí vysoce doplácet náš průmysl.*“³⁰¹ Komunisté stále vyjadřovali jednu a tu samou tezi – za zásobovací krizi mohou zemědělci.

Tato mimořádná opatření příliš nezasáhla „kulaky“ nebo samostatně hospodařící zemědělce s výměrou nad 2 ha, ale především zemědělce s výměrou půdy pod 2 ha a všechny družstevníky, protože se opatření ve vydávání lístků dotkla i JZD, která nedokázala splnit předepsanou dodávku. Následně vznikla u družstevních zemědělců nejistota, nakolik se jich celá záležitost s vydáváním dotkne. V tisku probíhala v prosinci 1951 poměrně velká vysvětlovací kampaň, co vláda vůbec zamýšlí restrikcemi na vázaném trhu od následujícího roku, protože komunisté nejspíš tušili, že odběratele lístků a především odběratele na straně zemědělců uvrhli do značné nejistoty. Týden po vydání článku s vládním usnesením vyšlo ve středu 12. prosince v *Rudém právu* v rubrice *Ohlas* od Čestmíra Suchého vysvětlení, co zásobovací opatření znamenají pro družstevníky. Každý družstevník nesl podle Suchého odpovědnost za hospodaření družstva a při nedodávkách přišel trest v podobě nepřidělení lístků. „*Proto každý z nich nese odpovědnost hospodáře.*“ Povinností družstevníka nebyla

²⁹⁹ *Rudé právo*, 9.12.1951, s. 1–2. Proběhly i další restrikce ve vydávání lístků, snížila se věková hranice pro přiděl cukru pro děti a mládež z 20 na 18 let, lístky na chleba a další méně trvanlivé potraviny měly platnost pouze pět dní od vydání, aby nedocházelo ke kumulaci jídla atd. (*Tamtéž*, s. 5, *Vázaný trh s potravinami, mýdlem a textilem v roce 1952.*)

³⁰⁰ *Rudé právo*, 3.1.1952, s. 1.

³⁰¹ SOA Z, KNV P, kart. 6, sign. 17a/5/77 – zápis ze schůze pléna z 2. února 1952, s. 30 – referát.

potom pouze jeho vlastní práce, jeho vlastní plnění, ale plnění všech, družstva jako celku, proto i musela být vzájemná kontrola, zda všichni odváděli potřebnou práci.³⁰² Omezení přístupu k lístkům mělo motivovat družstevníky k lepší práci, vzájemné kontrole a následně vyšším obrátům a zvýšení hospodaření. Redukce byla zároveň trestem pro všechny zemědělce za nízké výsledky, za to, že nedokázali dostatečně vyrábět. Soubor šestnácti možných dotazů a odpovědí na otázky ohledně zásobovacích opatření vydal pro potřeby ONV a především MNV 15. ledna 1952 časopis *Národní výbory*, aby vybavil členy NV dostatečnými argumenty při konfrontaci se zemědělci i družstevníky.³⁰³

Opatření pro zemědělce s výměrou zemědělské půdy mezi 0,5 a 2 ha a značné množství družstevníků byla velmi nekompromisní. Ministerstvo vnitřního obchodu uvedlo ve směrnících pojem samozásobitel. Tato definice diskvalifikovala z příjmu lístků vzhledem k rozložení počtů zemědělců s malou výměrou a družstevníků v JZD vyšších typů obrovské množství lidí. Samozásobitelem byl samostatně hospodařící zemědělec nad 0,5 ha, ale také člen JZD, který s totožnou výměrou vstoupil do JZD I. a II. typu, dále také každý člen JZD III. a IV. typu bez ohledu na výměru, u zmíněných se opatření týkala i všech členů rodiny. Pokud zemědělec či družstevník do 0,5 ha doma zabil prase, udělal ze sebe samozásobitele masem, při vlastnictví libovolného počtu slepic či dojnice byl zemědělec samozásobitelem vejci či mlékem.³⁰⁴

Deník *Rudé právo* na konci roku ještě nabídl modelovou situaci dělníka-bezzemka, člena JZD a radu, jak si v době zásobovacích opatření poradit. Tento dělník měl nemocnou a práce neschopnou manželku a tři děti. Je popsán i podíl na JZD, poměrně běžný způsob zapojení dělníků do JZD do přelomu let 1951 a 1952: „*Když se v obci zakládalo JZD, vstoupil do něho, ačkoliv neměl žádnou půdu, pomáhal družstvu ve špičkových pracích po návratu ze zaměstnání, o dovolené při žních.*“ Jako člen JZD III. typu se stal od prosince 1951 samozásobitelem a musel vystoupit z JZD, aby pozbyl označení samozásobitele a jeho manželka a děti měly právo na lístky. V dané chvíli záleželo na každém členu družstva – dělníkovi – aby zvážil své možnosti obživy a setrvání v JZD. Ovšem autor článku tlumočil postoj režimu k problematice smyslu členství v JZD, definoval ji jako „*společnou každodenní práci*“, což naprostá většina dělníků v JZD nemohla splnit. V dané chvíli se

³⁰² *Rudé právo*, 9. 12. 1951, s. 4.

³⁰³ *Národní výbory*, 2, 15. 1. 1952, s. 7–8, rubrika *Otázky a odpovědi*.

³⁰⁴ *Tamtéž*, s. 5.

jevil lístkový systém jako demotivační, protože družstevníci dostávali lístky na potraviny místo toho, co by je sami vyprodukovali.³⁰⁵

První krize kolektivizace zasáhla JZD, všechny stupně bez rozdílů na jedné straně a na té druhé početnou skupinu zemědělců od 0,5 do 2 ha výměry zemědělské půdy vzhledem ke snížení hranice výměry obdělávané zemědělské půdy pro výdej lístků, mezi nimiž tvořili početnou skupinu tzv. kovozezemědělci a vzhledem k postihům se právě oni nejvíce ozývali proti těmto restrikcím.

Lístky mohly být vydávány pouze družstvům, která splnila povinné dodávky. JZD ale také přišla o velké množství svých členů, protože se náhle stali samozásobiteli. Jednalo se spíše o členy, kteří byli „na papíře“ a k chodu JZD přispívali velmi málo, ale při zakládání JZD režim jejich přítomnost nepochybně uvítal. Šlo především o členy KSČ bez zemědělské půdy, učitele, členy SNB apod., všichni, kdo byli bez půdy, ale ochotni svým členstvím podpořit JZD.³⁰⁶ Zástupci KV KSČ Pardubice dostávali zprávy z venkova kvůli opatřením, mnoho zpráv přišlo také od učitelů, kteří se vyjadřovali ke krizi a k výstupu družstevníků. Někteří učitelé v prvních dvou letech kolektivizace do JZD demonstrativně vstoupili na podporu JZD a ostatních zemědělců. Na plénu KV 10. ledna 1952, měsíc po vypuknutí krize, zaznělo: „*Víme, že vesnice je přímo tak masově pobouřena, že nám chodí soudruzi učitelé a říkají, že teď je škoda na vesnici být, že celá vesnice je vzhůru.*“³⁰⁷ Právě učitelé měli tvořit spojku mezi venkovem a režimem, mnohdy i zastoupit dělníky ze závodů při činnosti na venkově při kolektivizaci, konkrétně při agitacích, schůzích, propagacích atp.

Na československém venkově vznikl na přelomu let 1951 a 1952 poměrně velký zmatek v souvislosti s vydáváním lístků. Problémem mohlo být, že i přes poměrně podrobné vysvětlování v tisku mnozí zemědělci a obyvatelé venkova brali tato opatření jako nemilé překvapení a obrovskou křivdu.³⁰⁸ Zemědělci kromě tisku spoléhali na ústně předávané informace na shromážděních a schůzích. Podle Krajského výboru JSČZ v Olomouci nejvíce zemědělci diskutovali ohledně opatření na schůzích, ale o nesprávnosti kroků režimu byli

³⁰⁵ *Rudé právo*, 28. 12. 1951, s. 4.

³⁰⁶ Milada KYSILKOVÁ, *Čtyřicet let socialistické výstavby obce Dolní Újezd na Svitavsku*, Dolní Újezd 1984, s. 6. Při zakládání JZD Dolní Újezd v září 1950 vstoupilo několik učitelů i členů stanice SNB pouze jako „politická“ podpora zemědělcům.

³⁰⁷ SOA Z, KNV P, kart. 6, sign. 17a/5/76 – zápis ze schůze pléna z 10. ledna 1952, s. 23, diskuze.

³⁰⁸ J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1951*, s. 220. *Informace Krajského výboru Jednotného svazu českých zemědělců pro ústředí v Praze o situaci v zásobování.*

zprvu přesvědčení i okresní funkcionáři stranických organizací.³⁰⁹ O nešťastném naplánování zásobovacích opatření či pouze o shodě okolností svědčí, že někteří členové strany na Plzeňsku mluvili o sabotáži a „*spojovali toto opatření se Slánským a jeho činností v předsednictvu vlády.*“³¹⁰ Objevily se také případy, kdy došlo i na velmi ostrou kritiku opatření a jejich odmítání, vinu autoři zprávy pro kolegium ministra zemědělství svalovali na nejasné formulace ve směrnících, které vypracovali úředníci ministerstva vnitřního obchodu.³¹¹ Ministerstvo zemědělství také zmínilo problém ve vysvětlování a až po osobních návštěvách JZD z okresů došlo k uklidnění situace.³¹² Problém mnohých JZD způsobilo sociální složení členů, kdy většinu tvořili spíše neaktivní členové z řad dělníků, členů KSČ, učitelů atp., tato družstva vzhledem k menšímu počtu aktivních zemědělců nezajistila dostatečně zemědělskou výrobu pro zásobení trhu povinnými dodávkami, natož pro samozásobení svých členů, povinné dodávky členové JZD často zanedbávali vzhledem k jistému obdržení lístků.³¹³ Proto po opatřeních velké množství družstevníků vyjadřovalo svou nespokojenost a hlavním projevem krize bylo vystupování značného množství členů JZD, kteří v něm působili pouze jako „politická“ podpora.

Opatření pro úpravy zásobování obyvatelstva vyšla na začátku prosince 1951, ale v Pardubickém kraji už na začátku roku 1952 funkcionáři NV počítali ztráty členů JZD, podle odhadů za první měsíc od opatření vystoupilo okolo 3 000 členů.³¹⁴ Celkově členská základna poklesla ještě o něco více, v květnu 1952 dostal KNV hlášení, že celkový počet členů JZD klesl z 18 947 na 14 759 členů, celkem o 4 188 (22,1 %).³¹⁵ JZD ztratila opatřeními téměř čtvrtinu svých členů. Pro mnohé z nich to představovalo odchod jen nepatrné části členů bez vlivu na provoz JZD, avšak pro některá to znamenalo značné ohrožení jejich činnosti. Hlášení z ostatních krajů byla rozdílná, na ministerstvo zemědělství přišly za první měsíc údaje z Královéhradeckého kraje (850) a Brněnského

³⁰⁹ *Tamtéž.*

³¹⁰ NA Praha, f. MZ – kol., kart. 29, inv. č. 214, 202. schůze konaná 4. ledna 1952, Týdenní zpráva o situaci v JZD v krajích od 10. do 15. prosince 1951, s. 5.

³¹¹ NA Praha, f. MZ – kol., kart. 30, inv. č. 220, 208. schůze konaná 25. ledna 1952, Předběžná zpráva o vlivu zásobovacích opatření na JZD, s. 1,

³¹² NA Praha, f. MZ – kol., kart. 29, inv. č. 214, 202. schůze konaná 4. ledna 1952, Týdenní zpráva o situaci..., s. 6.

³¹³ *Tamtéž.*

³¹⁴ SOA Z, f. KNV P, kn. 30, s. 211. Zpráva IX. referátu – Situace JZD v krajích, s. 4.

³¹⁵ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 6, sign. 17a/5/80, s. 8. Zápis ze schůze pléna z 3. května 1952 – hlavní referát.

(7 511), společně s dělníky či bezzemky vystupovaly i jejich manželky.³¹⁶ V létě 1952 zveřejnilo ministerstvo konečná čísla k dalším dvěma krajům – v Ostravském kraji vystoupilo z JZD 2 000 členů a v Jihlavském kraji 1 700.³¹⁷ K. Kaplan poukazuje na neúplnost těchto údajů a nemožnost přesněji určit počty končících členů na přelomu let 1951 a 1952 v důsledku zásobovacích opatření. Upozorňuje však, že některým JZD hrozil rozpad.³¹⁸ Mezi taková JZD patřila především družstva složená převážně z dělníků, bezzemků, kovozezemců apod. V mnoha JZD nastala situace, že v JZD zbylo pouze několik málo činných družstevníků a hrozil tak jeho zánik. Příkladem JZD před rozpadem může být v Pardubickém kraji JZD Horka (okr. Chrudim), kde zůstali pouze tři zemědělci, zbytek tvořili dělníci a ti odešli, situaci museli řešit lidé z IX. referátu ONV a OV KSČ Chrudim, aby družstevníci svou činnost neukončili. Ve stejném okrese podobně dopadlo JZD Žumberk, kde zbylo šest družstevníků. Právě z okresu Chrudim přišlo na KNV mnoho stížností na zásobovací opatření, z okresu Litomyšl posílali zemědělci proti opatřením stížnosti na úřad vlády.³¹⁹ Navíc u JZD složených z bezzemků, dělníků, kovozezemců apod. často platilo, že nevznikala pouze na členské půdě, ale na půdě, kterou funkcionáři ONV JZD přidělili. Družstevníci poté hospodařili na minimu členské půdy, ale převážně na farské půdě, půdě z konfiskátů nebo určené k nuceným nájům. Takovým JZD byla uvedené družstvo v Horce, které vzniklo na konfiskované půdě nebo JZD Lázně Bohdaneč (okr. Pardubice), kde na 80 ha půdy nepracoval žádný činný družstevník, ale pouze ženy dělníků.³²⁰ Mnoho JZD sice odchodem nepracujících členů došlo na samou hranici zániku, ale komunisté si slibovali především „zlepšení pracovní morálky družstevníků“.³²¹

Jako mnohem problematictější se ale nakonec ukázalo opatření namířené proti samotným JZD. Vydávání lístků na boty, textil, cukr, máslo a povolení domácích porážek prasat komunisté omezili pouze pro družstevníky těch JZD, která splní povinné dodávky.

³¹⁶ J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1952*, s. 70. *Zpráva o situaci v jednotných zemědělských družstvech od 4.–9. února 1952 a průběžná zpráva o vlivu zásobovacích opatření na jednotná zemědělská družstva, které byly vypracovány hlavní správou zemědělských družstev jako podklady pro jednání kolegia ministerstva zemědělství.*

³¹⁷ Tamtéž, s. 222. *Zpráva o průběhu kampaně valných hromad v jednotných zemědělských družstvech, zpracovaná družstevním odborem ministerstva zemědělství pro Úřad předsednictva vlády.*

³¹⁸ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 195.

³¹⁹ SOA Z, KNV P, kn. 30, s. 211. *Zpráva IX. referátu – Situace JZD v kraji*, s. 4.

³²⁰ SOA Z, KNV P, kn. 31, s. 35. *Zpráva IX. referátu – Situace JZD*, s. 3.

³²¹ Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1952*, s. 222. *Zpráva o průběhu kampaně valných hromad v jednotných zemědělských družstvech, zpracovaná družstevním odborem ministerstva zemědělství pro Úřad předsednictva vlády.*

Toto opatření nemohlo splnit velké množství JZD, především v pohraničí. V mnoha JZD celá situace vyvolala velké obtíže, protože nejenže musela plnit dodávky na 100 %, ale probíhala také krize s výstupy a navíc potíže s družstevníky, kteří neměli zásoby na zimu, nedostali potravinové lístky a navíc ani družstvo mnohdy nemělo zásoby potravin pro své členy, kteří zůstali. Taková JZD potřebovala především půjčit od státu obilí, aby uklidnila situaci uvnitř JZD.³²² Vedení mnoha JZD musela řešit problémy s dodávkami, aby družstevníci obdrželi šatenky, lístky na mýdlo a cukr. Zkoušela nejrůznější nástroje k překonání hranice splnění dodávkové povinnosti. Využívané bylo náhradní plnění zemědělských produktů, např. za plnění vepřového masa se používalo krmné obilí z krmivových a zajišťovacích fondů. „*Tímto obilím se snaží plnit dodávku k získání nároku na šatunku a po Novém roce budou žádat jadrná krmiva.*“ Ministerstvo zemědělství celou záležitost hodnotilo jako oboustrannou ztrátu – jak u JZD, tak u státu.³²³

Režim dopustil zásobovacími opatřeními naprosté paralyzování některých JZD, družstevníci odmítali jakoukoli činnost a jelikož se krize odehrávala v zimním období, znamenalo to, že odřekli účast na členských schůzích a schvalovacích procesech CVP a požadovali obdržení šatek a lístků na cukr a mýdlo včetně povolení domácích porážek. Podobné zprávy pocházely z kraje Liberec.³²⁴ V Pardubickém kraji se podle hlášení během opatření propadla výrazně pracovní morálka mnohých družstevníků, jedním z důvodů byly nesplněné dodávky a nevydání lístků, vedlo to k rozladěnosti družstevníků a jejich nechuti pracovat. Družstevníci přestali v mnohých případech pracovat v JZD hlavně při podpoře brigádníky. Na podzim roku 1952 při sezónních pracích vyhlásily úřady pracovní povinnost, MNV mnohdy nehlídaly, zda přišli všichni, proto mnozí družstevníci zůstali doma.³²⁵ Svou nespokojenost s nevydáním lístků kvůli nesplněným dodávkám mléka vyjádřili družstevníci z Dolního Třešňovce (okr. Lanškroun) za pomoci oficiální stížnosti, podle Oddělení zemědělství ÚV KSČ družstevníci nepochopili nebo jim stranické organizace nižších úrovní nevysvětlily opatření dopodrobna a „*Jde jim pravděpodobně o vydání šatek a lístků na cukr.*“ Podle hlášení sekretariátu OV KSČ Lanškroun zpět na ÚV KSČ v květnu 1952 byl

³²² NA Praha, MZ – kol., kart. 29, inv. č. 214, 202. schůze konaná 4. ledna 1952, Týdenní zpráva o situaci..., s. 7.

³²³ Tamtéž, s. 6.

³²⁴ NA Praha, MZ – kol., kart. 30, inv. č. 220, 208. schůze konaná 25. ledna 1952, Předběžná zpráva o vlivu zásobovacích opatření na JZD, s. 4.

³²⁵ SOA Z, KNV P, kn. 33, s. 686, zpráva IX. referátu – Zhodnocení podzimních prací a příprava na jarní práce, s. 1.

problém rozsáhlý a zasáhl více JZD okr. Lanškroun a vysvětlování se museli ujmout i zaměstnanci ze závodů, v Dolním Třešnovci to byli dělníci z podniku Tesla Lanškroun.³²⁶ Právě v okrese Lanškroun vznikl tlak ze strany družstevníků, aby co nejdříve obdrželi lístky, protože dostali v březnu informaci, že nedostanou lístky do května, kdy měla proběhnout kontrola plnění dodávkových povinností za první čtvrtletí. Družstevníci protestovali a žádali vydávání už v březnu podle perspektivy plnění dodávek.³²⁷ Opatření s nevydáním lístků pro neplnění JZD nebyla záležitostí pouze dočasnou, ještě po prvním čtvrtletí 1953, krátce před měnovou reformou a zrušením vázaného trhu s lístkovým systémem, neobdrželo vzhledem k neplnění dodávek lístky 120 JZD z celkového počtu 449 (26,7 %).³²⁸

Na první krizi lze také nahlížet z dalších úhlů pohledů a co komunisty vždy v souvislosti s kolektivizací velmi zajímalo, byl postup v zakládání JZD. Mezi říjnem 1951 a únorem 1952 bylo založeno 9 JZD nebo přípravných výborů, což znamenalo nepochybně zmírněné tempa předchozích měsíců, ale v tomto období mnohá JZD změnila svůj dosavadní typ a přecházela na vyšší:

Tabulka 7: Vývoj počtu JZD v Pardubickém kraji v průběhu první krize³²⁹

Typ	1. říjen 1951	1. únor 1952
PV	44	43
Bez typu	38	34
I.	82	80
II.	81	72
III.	86	110
IV.	5	6
celkem	336	345

Chování zemědělců v reakci na opatření reflektovaly úřady především podle plnění povinných dodávek. Dodávka masa v první čtvrtletí 1952 byla mírně nad plán, protože

³²⁶ NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 51–57, Resoluce členů JZD v Dolním Třešnovci.

³²⁷ SOA Z, KNV P, kn. 30, s. 354. Najít zprávu.

³²⁸ SOA Z, KNV P, kn. 38, s. 268. Zpráva IX. referátu – Zpráva o plnění posjezdové kampaně, s. 2.

³²⁹ SOA Z, KNV P, kn. 38, s. 210. Zpráva IX. referátu – Situace JZD v kraji – Průběh vypracování CVP na rok 1952 v první a druhé etapě – příprava na plány ve druhých typech, s. 1.

nabídku zemědělců ovlivnily především opatření. Tento stav způsobilo nevydání lístků kvůli neplnění v roce 1951. Podle členů rady KNV to bylo typické chování plnění v závěrečných dnech plnění. V posledním týdnu čtvrtletí zemědělci dodali jatečný skot a telata při plnění nad 120 %, jatečná prasata dokonce atakovala 130 % hranici. První týden v dubnu byl značný pokles. Jatečný skot a telata byla okolo 80 %, jatečná prasata dokonce 62,9 %.³³⁰

První krizi lze považovat za specifickou hned z několika důvodů. Ten hlavní nespočívá příliš v omezení přísunu potravin na lístky obyvatelstvu, ale zejména v přímém ohrožení nejloajálnější skupiny režimu na venkově – dělníků dojíždějící za prací do městských podniků. Jednak dělníci-bezzemci, ale hlavně velká skupina kovozezemělců se ocitla před hrozbou, že se nedostanou k přídělu potravin. První krize a její průběh se neprojevil okamžitě, velká část družstevníků vystoupila, protože musela, žádná JZD se nerozpáda, i když některá se ocitla na samém okraji zániku. Zásobovací krize přinesla větší potíže, především postihla početnou skupinu kovozezemělců, kteří využívali příjmy z řádného zaměstnání v továrnách, ale dostávali i částečnou odměnu od JZD, včetně potravinových lístků. Ovšem nejen kovozezemělci v JZD, ale také kovozezemělci s výměrou mezi 0,5 a 2 ha v soukromém sektoru přišli o výhody, když se rázem stali samozásobiteli. Zásobovací krize se týkala převážně zemědělců, které režim do té doby chránil – družstevníci a malí zemědělci. Ohlas krize na venkově měla značný, ale pouze u družstevníků a kovozezemělců.

Vlivem zásobovací krize došlo k určité očistě JZD od členů, jejichž členství se vyznačovalo spíše politickou podporou, proto naprostou většinu JZD příliš nepoznamenala, kromě družstev neplnících povinné dodávky. Komunisté zásobovací krizi překonali záhy, nezvedla se proti nim žádná výrazná revolta, ale obdrželi petice a stížnosti proti odebrání potravinových lístků. Největším problémem byla ztráta důvěry ze strany jmenovaných skupin kovozezemělců a drobných držitelů půdy. Krize ustala v průběhu roku 1952, kdy se zemědělci se zásobovací opatření přijali. Tato krize kolektivizace zemědělství má úzkou spojitost s událostmi přelomu května a června 1953, kdy komunisté provedli měnovou reformu, zrušení dvojího a zavedení jednotného trhu, zásobovací opatření a tato krize byly pouze předzvěstí událostí, které odstartovaly v létě 1953.

³³⁰ SOA Z, KNV P, kn. 31, s. 129. Zpráva X. referátu – Plnění plánu zemědělských dodávek, s. 1–2.

3.2. Velká krize kolektivizace – rozpady JZD

Velká krize kolektivizace³³¹ mezi lety 1953 a 1955 měla kořeny ve změnách ve východním bloku po Stalinově smrti v březnu 1953. První výrazné změny přišly při zahájení politiky tzv. nového kurzu v NDR v polovině června 1953. Došlo k opuštění dosavadní politiky, přiznání chyb v posledních letech, zastavení zvyšování cen a propuštění politických vězňů. I přes vyhlášení této politiky se v Berlíně vzbouřili stavební dělníci proti zvyšování pracovních norem a NDR v následujících dnech zasáhla značná vlna protestů.³³² Na konci června zahájili nový kurz i maďarští komunisté.³³³ Zprávy z NDR a Maďarska začaly zneklidňovat vedení KSČ. S okamžitou nutností přijetí nové politiky poté seznámilo moskevské vedení i Antonína Zápotockého, pro kterého adaptace na novou podobu politiky neznamena výraznější problém.³³⁴ Nový kurz neměl vliv jen na úpravu politiky, ale také na průběh kolektivizace ve všech státech východního bloku, kde nastal odliv členů ze zemědělských družstev, popř. jejich rozpad. Krize a ústup z dosavadní formy násilné kolektivizace nastaly v roce 1953 kromě Československa v Maďarsku, Bulharsku, ale také v Albánii nebo Jugoslávii.³³⁵

Počátek krize kolektivizace v Československu spadá k zahájení nového kurzu v NDR a Maďarsku, kdy družstevníci pod tlakem bídných podmínek a nadějí na podobný obrat jako v sousedních státech začali opouštět JZD. Výstupy ještě více zesílily po projevu Antonína Zápotockého na Klíčavské přehradě v Lánské oboře 1. srpna 1953. Zápotocký svými výroky přispěl ke krizi kolektivizace a masovým výstupům družstevníků, ale také se díky nim ochladil prezidentův vztah s Antonínem Novotným. K nesouladu mezi oběma čelními představiteli přispělo i Zápotockého další veřejné vystoupení k zemědělské otázce ve Stěžerách u Hradce Králové.³³⁶ „V reakci na něj dal [Novotný] prý okamžitě pokyn do

³³¹ Srov. P. BOŠTÍK, *Velká krize kolektivizace...*, s. 325–349.

³³² Více o povstání v NDR srov. Hubertus KNAUBE, *Německá demokratická republika – 17. červen 1953*, *Securitas Imperii* 24, 2014, s. 144–155.

³³³ Geoffrey SWAIN – Nigel SWAIN, *Eastern Europe since 1945*, Basingstoke 2009, s. 88–93.

³³⁴ Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, Brno 2005, s. 69–73.

³³⁵ G. SWAIN – N. SWAIN, *Eastern Europe*, s. 124. V březnu 1930 podobná situace v kolektivizaci po dvouměsíčním ostrém tempu postihla i Sovětský svaz po vydání Stalinova článku *Závrať z úspěchů*, avšak ještě na podzim stejného roku se přistoupilo k nové, rozhodující kolektivizační vlně (Lynne VIOLA, *The Best Sons...*, s. 121–151; Lynne VIOLA – Viktor Petrovič DANILOV a kol., *The Tragedy of the Soviet Countryside (Vol. 1). The War Against the Peasantry 1927–1930*, New Haven 2005, s. 264–318).

³³⁶ Jiří Urban věnoval stěžerskému JZD v období Zápotockého návštěvy kapitulu s názvem *Fenomén dobrovolnosti* ve své monografii o kolektivizaci v Horním Polabí. Více viz Jiří URBAN, *Kolektivizace venkova v Horním Polabí. Od fenoménů k aktérům a jejich motivacím*, Praha 2016, s. 252–297.

*Prahy, aby mu zorganizovali veřejnou schůzi, kde bude hovořit o nezbytnosti kolektivizace a o nutnosti udržet dosavadní JZD.*³³⁷ Novotný kritizoval Zápotockého smířlivý postup v kolektivizačních otázkách, trval na opačném stanovisku, na bezpodmínečném pokračování v kolektivizaci. Novotný kritiku Zápotockého stupňoval. Spory mezi předními představiteli se následně projevovaly ve všech úrovních státní správy a stranických organizacích.³³⁸

Po Zápotockého moskevském jednání v červenci 1953 bylo jasné, že národní hospodářství včetně zemědělství čekají korektury. Prezident představil moskevské požadavky na zasedání ÚV KSČ v tzv. srpnových tezích, které mimo jiné obsahovaly kritické komentáře k násilnému způsobu kolektivizace. Po konzultaci tezí s Moskvou došlo k určitým úpravám. Sovětské vedení vzneslo námitky především proti nedostatečnému zvyšování životní úrovně obyvatelstva, a také proti slabé podpoře upevňování JZD. Text srpnových tezí následně schválil ÚV KSČ na začátku září a 15. září 1953 vláda představila nový kurz v Československu.³³⁹ Mimo změny v politice KSČ se jednalo o předznamenání výrazných obrátů v národním hospodářství. Komunisté plánovali na základě nového kurzu rozsáhlé změny v hospodářství, preferovali především zbrzdění tempa výstavby těžkého průmyslu. Při industrializaci na počátku padesátých let vznikly výrazné rozdíly mezi jednotlivými úseky ekonomiky, hlavním úkolem v rámci nového kurzu bylo odstranit tyto rozdíly. Mezi zaostávající úseky patřilo i zemědělství, to se mělo dočkat díky nové politice výraznější státní podpory.

Českoslovenští komunisté představili finální podobu svých snah na zlepšení stavu zemědělství a obyvatel venkova na X. sjezdu KSČ mezi 11. a 15. červnem 1954. Ve sjezdových směrnicích zdůraznili vzrůst zemědělské výroby v následujících dvou až třech letech. Dále stanovili zvýšení počtu pracovních sil v zemědělství, lepší využití půdního fondu, zrychlení mechanizace a chemizace zemědělství, a také přihlídnutí k místním

³³⁷ Jiří URBAN, *Tváří k venkovu. Vystoupení Antonína Zápotockého ve Stěžerách*, Paměť a dějiny 3, 2013, s. 44. S přihlídnutím k situaci v sousedním Královéhradeckém kraji – Jiří URBAN, *Československá cesta kolektivizace venkova po Stalinově a Gottwaldově smrti: od mezinárodních souvislostí k místním praktikám*, Prameny a studie 48, s. 92–115.

³³⁸ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 256–259.

³³⁹ Michal BARNOVSKÝ, *Prestávka mezi první a druhou etapou kolektivizace*, in: B. Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví*, s. 236–237.

Více k zemědělské tématice z prohlášení vlády z 15. září srov. J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1953*, s. 177–181. *Výňatek z prohlášení vlády ČSR ze dne 15. září 1953, předneseného předsedou vlády Viliamem Širokým, týkající se výstavby základů socialismu na vesnici a opatření k rozvoji zemědělské výroby.*

podmínkám při plánování výroby.³⁴⁰ Ve zvýšení zemědělské výroby se nesoustředili pouze na živočišnou výrobu jako v předchozích letech, ale také na výrobu rostlinnou, o čemž svědčila snaha popsat ve směrnicích lepší využití půdy, chemie a mechanizace. Produkce živočišné výroby se v předchozích letech nezvyšovala také vzhledem k nedostatku krmiv. Posuny v národním hospodářství nesměřovaly pouze k zemědělské výrobě, ale podle nového kurzu měly na jejím základě přispět i k lepší životní úrovni obyvatelstva. Zvyšování životní úrovně se mělo projevovat nejen u obyvatelstva ve městech, ale také na venkově zajištěním produktů spotřebního průmyslu, kterých zde byl nedostatek.

Výstupy družstevníků a rozpady JZD představovaly nejvýraznější problém krize kolektivizace, který začal už roku 1953 a do jeho vývoje zapadla prohlášení prezidenta Zápotockého ze srpna z Klíčavské přehrady a ze září ze Stěžer u Hradce Králové. Zápotocký dodal svými slovy družstevníkům odvalu, aby vystupovali hromadně. Rozpady JZD v celém Československu i v Pardubickém kraji postihly především JZD II. typu. JZD III. a IV. typů se potýkala spíše s odchody svých členů než s rozpady. V celém Československu se rozpadala nejvíce JZD II. typu. Jejich počet klesl mezi červnem 1953 a zářím 1954 o 75,9 % (z 1 246 na 300), přišla o 84,3 % členů a 85,8 % půdy. JZD vyšších typů – III. a IV. – vlivem krize a odchodů ztratila 7 % ze svého počtu (494 JZD), 23 % ze svých zemědělských závodů a 20,4 % půdy.³⁴¹ V Pardubickém kraji se za celý rok 1954 rozpadlo 12,6 % JZD (53), 3,7 % JZD III. a IV. typu (11), z II. typů přežilo pouze jediné JZD, zbylých 77 JZD I. typu ve skutečnosti vyvíjela minimální činnost nebo existovala pouze „na papíře“. V roce 1954 přišla JZD III. a IV. typu o 12,9 % zemědělských závodů (1 080), 15,8 % členů (2 111) a 18,4 % půdy (13 931 ha). Navíc bylo z JZD vyloučeno v roce 1954 307 členů.³⁴² Na začátku roku 1955 začal další úbytek, kvůli špatným ekonomickým výsledkům se rozpadlo JZD III. typu v Herálci (okres Hlinsko), 167 družstevníků z 50 JZD s 1 113 ha ohlásilo mezi lednem a březnem 1955. Odhlášky ke konci krize převažovaly v západní části kraje v úrodnějších okresech Čáslav, Chrudim, Pardubice a Přelouč.³⁴³ V rané fázi krize kolektivizace rozpady JZD a odchody družstevníků postihly hlavně okresy v horských

³⁴⁰ V. PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 291.

³⁴¹ NA Praha, MZ – kolegium, kart. 51, sign. 428, 404. schůze kolegia dne 11. 12. 1954, Zpráva Hlavní správy JZD o hospodaření JZD za třetí čtvrtletí 1954, s. 1.

³⁴² SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 42, Zpráva organizačního a kontrolního odboru rady KNV o plnění směrnic X. sjezdu KSČ do konce roku 1954 z 1. 2. 1955.

³⁴³ SOA Z, KV KSČ P, kart. 73, sign. 17c/2/57, s. 31, zápis ze schůze sekretariátu KV KSČ z 29. 4. 1955.

oblastech okr. Polička a Hlinsko, kde mezi říjnem 1953 a lednem 1954 ukončilo činnost celkem 21 JZD (14 v Poličce a 7 v Hlinsku).³⁴⁴ V těchto dvou okresech probíhalo v zakládání JZD na přelomu let 1952 a 1953 zběsilé tempo, KNV v první polovině roku 1954 hlásilo na zemědělské oddělení ÚV KSČ, že právě JZD z roku 1952 se nejvíce rozpadají.³⁴⁵

Právě z JZD vyšších typů odešlo mnoho členů a ve své obci přešli družstevníci do menšiny oproti soukromým zemědělcům. Mezi příčiny rozpadů, na které bývalí družstevníci nejčastěji poukazovali, patřily slabé vedení družstva, špatná organizace, slabá morálka, špatná práce národního výboru a přítomnost „kulaků“ v družstvu. Přibývaly stížnosti zemědělců na vstup do JZD pod tlakem, a také „*nespokojenost družstevníků s jejich sociální situací i se zemědělskou politikou vůbec a nevíru v budoucnost družstevního hospodaření*“.³⁴⁶ KNV naopak poukazoval na problém roztržité rostlinné a živočišné výroby u JZD I. a II. typů.³⁴⁷ O závažnosti vystupování členů JZD vypovídaly počty jejich členů v Pardubickém kraji. Před začátkem krize v lednu 1953 JZD měla celkem 17 033 členů.³⁴⁸ Na konci prosince 1954 počet členů spadl na nejnižší hranici 11 031 osob,³⁴⁹ počet družstevníků tedy celkem poklesl za téměř dva roky o 6 002 členů (35,2 %).³⁵⁰

K nesnázím s vystupováním členů je však nutné přičíst závažnější okolnosti, které vyplávaly na povrch v pozdějším období krize kolektivizace – vydělování půdy a vyúčtování s družstevníky. Odcházející družstevníci museli podstoupit dlouhodobý proces při vydělování na základě směrnic vzorových stanov JZD. Povinností družstevníka bylo nahlásit svůj odchod nejméně půl roku dopředu a jeho vydělení mohlo proběhnout až po sklizni. I přesto však převažovala snaha o nepřetržité vydělování půdy z JZD.³⁵¹ Vystupující zemědělci sice ve většině případů trvali na okamžitém vydělení své půdy a mnohdy neváhali

³⁴⁴ NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 7. Situace JZD v kraji Pardubice.

³⁴⁵ Tamtéž.

³⁴⁶ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti ...*, s. 262. O důvodech družstevnických výstupů se hovořilo na začátku roku 1955 na plénu KNV Pardubice: „*Těch příčin bylo několik, ale jako hlavní příčiny je nutno hledat v tom, že jsme se ještě nenaučili dobře řídit JZD, vést je k tomu, aby zvyšovala svoji výrobu a tím zlepšovala celkovou hospodářskou situaci.*“ SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 441.

³⁴⁷ SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 57, Hospodaření JZD za rok 1954, zpráva zemědělské správy rady KNV z 1. 3. 1955.

³⁴⁸ SOA Z, KNV P, kn. 34, s. 203, Plnění úkolů v zemědělství, zpráva IX. referátu KNV z 27. 1. 1953.

³⁴⁹ SOA Z, KNV P, kn. 66, s. 94, Zpráva o kontrole a hodnocení hospodaření JZD za I. pololetí 1955, zpráva zemědělské správy KNV z 9. 8. 1955. Počet vystupujících však do jisté míry zkrlesuje okolnost, že už probíhal nábor do zemědělství podle sjezdových směrnic.

³⁵⁰ V sousedním Královohradeckém kraji klesl počet členů do konce října 1954 o 4 756 členů (J. URBAN, *Tváří k venkovu*, s. 46), v Pardubickém kraji klesl počet členů JZD k 1. 11. 1953 o 2 882 členů.

³⁵¹ J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 74.

ihned soukromě hospodařit, dlouhý proces vydělení členské půdy ale dával příležitost družstvům, národním výborům a stranickým organizacím, aby přiměli vystupujícího změnit názor. V Pardubickém kraji v roce 1954 přesvědčili okolo 500 družstevníků – tedy přibližně jednu pětinu vystupujících, aby stáhli svou odhlášku.³⁵² Vedení JZD mohla také využít k odvrácení výstupu svých členů i další podmínky vepsané do vzorových stanov, protože z nich nevyplývalo, zda vystupující družstevník při odchodu obdrží vlastní vloženou půdu nebo mu JZD přidělí.³⁵³ Odcházející družstevníci byli postaveni před otázku, zda hospodařit soukromě, ale s velkou pravděpodobností na nekvalitní půdě. Kvůli protahování nebo špatnému postupu se na ministerstvu zemědělství nebo NV hromadily stížnosti, které družstevníci často využívali pro vyjádření nespokojenosti při výstupu z JZD.³⁵⁴ Současně JZD dostala příležitost částečně uklidnit krizovou situaci za pomoci vydělení nekvalitní půdy. Využití metod stabilizace JZD dokumentují stížnosti především z okr. Lanškroun a Litomyšl. Na situaci na Lanškrounsku si v únoru 1955 na schůzi rady KNV stěžoval i náměstek předsedy KNV.³⁵⁵

Kromě výstupů také probíhalo přijímání nových členů. Družstvům přibývali především členové bezzemci. Noví pracovníci bez půdy JZD vyhovovali, neboť jim přicházela nová pracovní síla bez nutnosti navýšit náklady na obdělávání půdy.³⁵⁶ Nárůst členské základny odrážel strategii náboru nových družstevníků. V roce 1954 vstoupilo do JZD v Pardubickém kraji 374 nových členů, ale pouze 39 vlastnilo půdu o celkové výměře 208,9 ha.³⁵⁷ Obdobná situace nastala v prvním čtvrtletí následujícího roku. Do JZD

³⁵² SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 442. Např. v okrese Chrudim se podařilo ze 175 přesvědčit 100 družstevníků, v obci Skupiče nedaleko Chrudimi se podařilo získat 32 družstevníků zpět.

³⁵³ J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 73–74.

³⁵⁴ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 270–271. Kontrolně-inspekční skupina ministerstva zemědělství se zabývala v roce 1955 celkem 4 859 stížnostmi, vydělení půdy tvořilo čtvrtinu případů, stížnosti podobně zahltily i KNV a ONV. Stížnost Josefa Tvrdíka z JZD Chlum v okr. Čáslav poukazovala na dlouhodobé vydělování. Tvrdík podal odhlášku 23. října 1953, ale členská schůze schválila jeho vydělení až 10. prosince 1954. Tvrdík byl neúnavný a postupně si stěžoval na ONV, KNV, ministerstvu zemědělství a nakonec svou stížností zaslal prezidentovi Zápotockému. (SOA Z, KNV P, kart. 703, sign. 048.3, s. 178–187).

³⁵⁵ SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 95, zápis ze schůze 15. 2. 1955. Podobný případ zaznamenal ONV v okr. Litomyšl, zemědělci v obci Čistá naléhali na ONV kvůli návratu původních polí místo nekvalitních na okraji lánů, ONV jim sdělil jako důvod odmítnutí, že se nesměla narušovat hospodářsko-technická úprava půdy. Podle ONV zemědělci dostali půdu, na které dříve hospodařili v družstvu a zodpovídali za její kvalitu, proto nebylo podstatné, jakou část pole dostanou nazpět. Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, Okresní národní výbor Litomyšl, kn. 17, s. 533.

³⁵⁶ SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 14, zápis ze schůze 15. 3. 1955.

³⁵⁷ SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 57, Hospodaření JZD za rok 1954, zpráva zemědělské správy rady KNV z 1. 3. 1955.

vstoupilo okolo čtyř set nových družstevníků, ale z toho jen 18 vlastnilo 64 ha půdy.³⁵⁸ Nízký počet vstupů družstevníků s půdou v období mezi červnem 1954 a červnem 1955 napovídá, že během této doby nevzniklo žádné nové JZD.³⁵⁹ Stávající družstva ale částečně posilovala díky vyhlášenému náboru podle směrnic X. sjezdu. Příchod bezzemků mohl snížit počet hektarů na jednoho pracovníka v JZD a také pomoci stabilizovat ekonomickou situaci. Ale na družstva spadla stejně jako na soukromé zemědělce povinnost zajistit novou půdu a hospodařit na přidělené rezervní půdě.

Komunisté si uvědomovali problémy nízké zemědělské výroby, proto navrhovali několik základních zásahů do dosavadních postupů. Velmi důležité byly dva body X. sjezdu, v prvním chtěli komunisté řešit návrat pracovních sil z průmyslové výroby do zemědělství (podrobně popsáno výše v kapitole 1.3. *Návraty do zemědělství*) a ve druhém navrhovali v rámci vyhlášení zvýšení zemědělské výroby v následujících dvou až třech letech rozšíření orné půdy. Jednak kvůli jejímu postupnému úbytku, ale také kvůli většímu zaměření na rostlinnou výrobu oproti minulým rokům. Stav orné půdy rapidně klesal, od roku 1938 do roku 1954 ubylo v celém Československu 612 150 ha (10,9 % stavu 1938), v Pardubickém kraji „zmizelo“ za kratší časový úsek mezi lety 1948 a 1954 celkově 7 292 ha (3,4 % stavu 1948).³⁶⁰ Úbytek půdy měl mnoho příčin. Předně se poukazovalo na zabránění půdy armádou, bytovou a průmyslovou výstavbu nebo na prosté zanechání půdy ladem. Z půdy odcházeli především zemědělci v pohraničních oblastech s nedostatkem obyvatel.³⁶¹ Svou vinu na úbytku orné půdy nesli i samotní zemědělci, kteří předělávali svá pole na louky nebo sady kvůli snížení dodávkových povinností.³⁶² Národní výbory přidělily nezajištěnou půdu povětšinou do správy JZD, soukromníků nebo MNV. Ve všech případech se však z takové půdy vyprodukovalo málo. Družstevníci o tuto půdu kvůli nedostatku pracovních sil nejevili zájem. Soukromí zemědělci půdu obdrželi do povinného nájmu, který národní výbory často využívaly jako formu útlaku. MNV plnily z přidělené půdy

³⁵⁸ SOA Z, KV KSČ P, kart. 73, sign. 17c/2/57, s. 28, zápis ze schůze sekretariátu KV KSČ z 29. 4. 1955.

³⁵⁹ SOA Z, KNV P, kn. 58, s. 244.

³⁶⁰ Úbytek zemědělské půdy na úkor výstavby tvoří v podstatě normální jev v moderních společnostech. Ale pouze za předpokladu, že současně stoupají i výnosy z půdy. Na počátku padesátých let o stoupaní výnosů nemůžeme mluvit, funkcionáři KNV naopak poukazovali na nízké výnosy, které dále způsobily ekonomické potíže JZD v Pardubickém kraji. SOA Z, KNV P, kn. 37, s. 45, Zpráva o místním hospodářství – zemědělství, zpráva IX. referátu KNV z 14. 4. 1953.

³⁶¹ NA Praha, MZ – kolegium, kart. 48, sign. 412, 389. schůze kolegia dne 26. 8. 1954, Návrh na zajištění rozšíření a plné využití orné a zemědělské půdy a na ochranu půdy, s. 2.

³⁶² SOA Z, KNV P, kn. 4, Plnění směrnic X. sjezdu, referát náměstka Ladislava Neugebauera na zasedání pléna KNV 31. 8. 1954, s. 5.

pouze dodávky na rostlinnou výrobu. Kvůli zvýšení počtu hektarů orné půdy se chystaly dvě akce – první vyhledávala potenciální půdu k rozorání, druhá pak měla za úkol přidělit ladem ležící půdu a půdu bez hospodáře, tzv. rezervní.

V rámci první akce na vyhledání, rozorání a rozšíření stavu půdy dal KNV v Pardubickém kraji za úkol vyhledat 7 724 ha orné půdy do konce roku 1957.³⁶³ ONV a MNV ale zpočátku nejevily o akci a rozšíření orné půdy vůbec zájem. Plán rozšíření vyplýval ze sjezdových směrnic a rozpis putoval z ministerstva zemědělství na KNV. Zde došlo k dalšímu rozpisu na okresy, ale funkcionáři ONV neprovedli podrobný průzkum v obcích a hektary k rozšíření bez rozmyslu přidělili. Mnohé MNV poté odmítly půdu na svém katastru vyhledávat.³⁶⁴ Některé okresy určený plán téměř neplnily. V březnu 1955 byl roční úkol pro kraj splněný z 52,3 % (1 133 ha), ale v okresech Litomyšl a Lanškroun se dohromady rozoralo 11 z přidělených 300 ha (3,6 % úkolu).³⁶⁵ S rozšířením orné půdy o 7,2 ha nesouhlasil MNV v Horní Sloupnici v okrese Litomyšl.³⁶⁶ KNV hledal řešení, jak donutit národní výbory spolupracovat v otázce vyhledávání orné půdy, a přišel s několika možnými způsoby. Již na podzim 1954 rada KNV navrhla, aby se úkolu zhostil přímo KNV a vyjednával s MNV.³⁶⁷ Určité zlepšení přišlo s vystřídáním funkcionářů ONV za agronomy zaměstnané u STS v čele akce.³⁶⁸

Vyhledávání orné půdy z velké části ztížila druhá akce na zvýšení zemědělské výroby – plné využití rezervní a ladem ležící půdy. V případě rezervní půdy šlo o pozemek bez řádného hospodáře a úkolem národního výboru bylo zajistit obhospodařování půdy v plné míře. Velké množství leželo v pohraničí, méně pak ve vnitrozemí. Půda pocházela buď z nevyužitého pozemkového fondu, nebo ji zemědělec opustil. Rezervní půda se také vytvořila při konfiskaci majetku „kulaka“ nebo při neschopnosti majitele ji obdělávat kvůli

³⁶³ Největší část rozpisu obdržely horské okresy Chotěboř (1 233 ha), Polička (1 091 ha) a Hlinsko (784 ha), na jejichž území se nacházely především velké pastviny určené k rozorání. SOA Z, KNV P, kn. 50, s. 129, Směrnice pro zajištění úkolů vyplývajících z usnesení X. sjezdu KSČ v zemědělství pro kraj Pardubice.

³⁶⁴ SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 194, zápis ze schůze z 25. 2. 1955.

³⁶⁵ SOA Z, KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/9/2, s. 12–13. Zpráva o činnosti krajské organizace KSČ v Pardubicích z krajské konference KV KSČ z 25. 3. 1955. Plnění akce záleželo na okrese – např. k 20. 11. 1954 neplnila Litomyšl plán vůbec, Hlinsko na 27 %, Ústí nad Orlicí na 13 %, naproti tomu Holice plán splnily. SOA Z, KNV P, kn. 4, Plnění směrnic X. sjezdu, referát náměstka Neugebauera na zasedání pléna KNV 31. 8. 1954, s. 2.

³⁶⁶ SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 69, Zpráva o průběhu zimní kampaně JZD a MNV, zpráva zemědělské správy z 1. 2. 1955.

³⁶⁷ SOA Z, KNV P, kn. 51, s. 13, schůze z 12. 10. 1954.

³⁶⁸ SOA Z, KNV P, kn. 4, Plnění směrnic X. sjezdu, referát náměstka předsedy KNV Ladislava Neugebauera na zasedání pléna KNV 31. 8. 1954, s. 2.

nemoci či stáří.³⁶⁹ Plán přidělení rezervní a ladem ležící půdy s sebou nesl vždy určitou obtíž. Přidělením soukromému zemědělcovi hrozilo připomenutí útlaku nuceným nájmem z minulých let, zemědělec totiž nemusel stačit přidělenou půdu spravovat. U mnohých JZD nastal vzhledem k nízkému počtu pracovních sil obdobný problém. Nová půda mohla znamenat snížení hodnoty pracovní jednotky a dále vést k poklesu pracovní morálky u družstevníků. Vzniklo i větší riziko – postupný rozklad JZD. MNV dostaly půdu jen v nejnужnějším případě. Navíc měly na tuto půdu uvaleny dodávky pouze z rostlinné výroby. S odstupem času chyběly nejen dodávky z živočišné výroby, ale ani zemědělská produkce z půdy nestoupala. Postupně ztrácela kvalitu, protože při absenci dobytka chybělo hnojivo.³⁷⁰

V Československu podle průzkumů z roku 1955 existovalo celkem 152 917 ha půdy určené k přidělení (84,3 % v českých zemích). Nejvíce nepřidělených hektarů, celkem 20 088, leželo v pohraniční oblasti v Karlovarském kraji, naopak Pardubický kraj s 3 924 ha patřil ke krajům s nejmenší výměrou půdy k přidělení.³⁷¹ Zprávy KNV Pardubice mluví o 3 990 ha zemědělské půdy (z toho 3 192 ha orné) k přidělení, 1 192 ha ležící ladem a 2 798 ha rezervní půdy. Půda se jednotlivým hospodářům přerozdělovala podle dispozic okresu. V horském okrese Polička vzhledem k nízkému počtu 14 JZD národní výbory přerozdělily půdu o velikosti 378 ha (62,1 %) mezi soukromé zemědělce. V okrese Vysoké Mýto naopak rozdělily mezi 35 JZD 139 z 208 ha (66,8 %), soukromníkům připadly pouhé 2 ha. Rezervní a ladem ležící půda se v celém kraji přidělovala především JZD, z 3 990 ha obdržela do své správy 1 537 ha (38,5 %), soukromý sektor 986 ha (24,7 %), ČSSS 670 ha (16,8 %), tzv. ostatní ústředně plánované závody 230 ha (5,8 %) a pokud půdu nezajistil žádný zemědělec, připadla pod správu STS. Stanice spravovaly ke 12. květnu 1955 celkem 557 ha (14 %).³⁷² Pro lepší přidělení půdy zemědělce motivovaly různé slevy dodávek na přidělenou půdu.³⁷³

³⁶⁹ NA Praha, MZ – kolegium, kart. 48, sign. 412, schůze kolegia dne 26. 8. 1954. Návrh na zajištění rozšíření a plné využití orné a zemědělské půdy a na ochranu půdy, s. 2.

³⁷⁰ Tamtéž, s. 4. Náklady na 1 ha půdy ve správě JZD byly vysoké, např. v obci Dolní Újezd MNV obhospodařovalo 9 ha za pomoci STS. Náklad na 1 ha dosáhl 5 000 Kčs, kdežto výnosy na 2 500 Kčs. SOA Z, KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/119, s. 25, Zápis z plenárního zasedání KV KSČ 23. 2. 1954.

³⁷¹ NA Praha, MZ – kolegium, kart. 55, sign. 428, schůze kolegia dne 5. 5. 1954. Zpráva o plnění vládního usnesení a o rozšíření a plném využití orné a zemědělské půdy ve vnitrozemí i pohraničí a průběhu akce pomoci mládeže v pohraničních okresech.

³⁷² SOA Z, KNV P, kn. 62, s. 45–46, Závěrečná zpráva o umístění rezervní půdy – zpráva zemědělské správy rady KNV ke 12. 5. 1955.

³⁷³ SOA Z, KNV P, kn. 56, s. 193, zápis ze schůze z 25. 2. 1955.

Výstupy členů, vydělování nebo přebírání půdy, ale také příchod nových členů, to vše výrazně ovlivnilo situaci v JZD. Ekonomická situace se vlivem těchto faktorů, ale také vlivem státní politiky zaměřené na zvýšení zemědělské výroby, postupně zlepšovala. O výsledcích vypovídalo zvyšování hodnoty pracovní jednotky v JZD. V krajském průměru se podle celoročních výrobních plánů původně v roce 1954 počítalo s výsledkem 15,25 Kčs za jednu pracovní jednotku, ale nakonec bylo dosaženo 16 Kčs. Oproti roku 1953 nastal podstatný nárůst o 4,15 Kčs. Snížil se také počet JZD, která nedosáhla hodnoty jednotky 8 Kčs; ještě v roce 1953 jich 14,6 % spadlo pod tuto hodnotu, v roce 1954 už pouze 3,4 % družstev. Naopak nad 16 Kčs mělo pracovní jednotku 48 % JZD oproti 13,1 % v roce 1953.³⁷⁴ Lepší ekonomické výsledky JZD mohly napomoci v akci náboru pracovníků do zemědělství vyhlášené X. sjezdem. Pošramocená pověst zemědělství, ze kterého pracovníci odcházeli, potřebovala vylepšit.

Krize trvala dva roky, pro její ukončení byl klíčový konec června 1955 a zasedání ÚV KSČ. Snahou komunistů na tomto zasedání bylo zastavit krizi kolektivizace a současně i deziluzi funkcionářů národních výborů a stranických organizací na okresní a místní úrovni. Krize pro tyto funkcionáře znamenala především ukončení politiky prováděné na venkově v období stalinismu v Československu mezi lety 1948–1953, ve kterém docházelo k velkému množství excesů v podobě perzekucí, vymáhání povinných dodávek, kontroly výroby nebo osevních ploch. Období krize proto přineslo uvolnění poměrů na venkově. Odchody družstevníků a rozpady JZD nevyvolal pouze klíčavský projev Antonína Zápotockého, ale docházelo k nim zejména na základě krize režimu po konci éry stalinismu. X. sjezd v červnu 1954 zdůraznil úkol posílit životní úroveň obyvatelstva a zvýšit výkon zemědělské výroby na základě politiky nového kurzu stanovené v tzv. srpnových tezích.

Komunistické strany ve střední Evropě přistupovaly ke krizi kolektivizace rozdílně. Např. Maďarsko v krizovém roce 1954 dotovalo zemědělství 23 % všech investic, nakoupilo pro zemědělce víc traktorů než v předchozích čtyřech letech. Přesto maďarští straničtí představitelé v roce 1956 poznamenali, že dotování zemědělství nedosáhlo svého cíle a zemědělci hromadně dál opouštěli tamější zemědělská družstva.³⁷⁵ Kolektivizace v

³⁷⁴ SOA Z, KNV P, kn. 59, s. 61–62, Hospodaření JZD za rok 1954, zpráva zemědělské správy rady KNV z 1. 3. 1955. Nejlepší krajské JZD Okřesaneč dosáhlo na hodnotu 36,50 Kčs. Naopak mnohá JZD s nízkou hodnotou jednotky musela žádat KNV o schválení nouzového řešení v podobě menšího financování nedělitelného fondu a přesunutí peněz na zvýšení hodnoty jednotky, tuto variantu KNV schválila u 40 JZD.

³⁷⁵ N. SWAIN, *Collective Farms...*, s. 37–38.

Maďarsku byla završena až ve třetí etapě započaté v roce 1958 po dalším zvýšení investic do zemědělství a snaze nalákat více vrstev obyvatelstva na venkově.³⁷⁶ V Československu komunistická strana zvolila v rámci politiky nového kurzu jiný přístup. Vycházela též z investic, ale v první řadě chtěla zvýšit výkon zemědělské výroby tím, že posílí lidské zdroje a rozšíří půdní základnu. Po červnovém zasedání v roce 1955 však ÚV KSČ zahájil novou cestu v zemědělské politice, která již nespočívala v široké podpoře zemědělců. Komunisté se snažili o nový nástup a dokončení kolektivizace, situaci jim v tomto případě do jisté míry usnadnila nelehká hospodářská situace soukromých zemědělských závodů z předchozích let.

Venkov zažil po sjezdu určitou stabilizaci. Především JZD, která dokázala přežít krizi, vyšla posílená. Soukromí zemědělci i družstevníci dostávali nejrůznější podněty, jak zlepšit svou situaci. Jednu z pobídek tvořily tzv. závazky. Jejich formu však kritizovali mnozí funkcionáři na nižších úrovních státní správy a stranických organizací, neboť považovali téměř jakékoli plnění směrnic X. sjezdu za odklon od staré formy kolektivizace. Družstevníci a soukromí zemědělci dostali v krizi od státu velkou příležitost stabilizovat své postavení. Někteří zemědělci i družstevníci však vzali pobídky po svém. Případ zkrmených brambor na jarní sadbu prasaty a následný prodej vepřového masa na volný trh nebyl neobvyklým případem. V průběhu padesátých let šlo především u družstevníků o obvyklou snahu překonat krizové období, kdy přežívali s nízkým příjmem. Podobné případy posilovaly přesvědčení funkcionářů, že je potřeba vrátit éru stalinismu, a proto odmítali sjezdové směrnice a posilování pozice zemědělců. Byli přesvědčeni, že jen „hladový rolník“ vstoupí do JZD.

V rámci plnění dalších sjezdových směrnic, jež stanovovaly hledat ornou půdu a provést nábor průmyslových pracovníků do zemědělství, projevíli funkcionáři stranických organizací a státní správy značnou pasivitu. O určité funkcionářské nostalgii po starých časech éry stalinismu svědčí používání donucovacích prostředků při převodu průmyslového pracovníka do zemědělství nebo při vydělování půdy ze společných lánů JZD. Krize kolektivizace ve svém druhém roce nepostihla tolik JZD nebo soukromé zemědělce, ale spíše nižší úrovně státní správy a stranické organizace. Funkcionáři na nižších úrovních si jen těžko zvykali na nové úkoly v podobě získávání pracovních sil, vyhledání půdy nebo

³⁷⁶ *Tamtéž*, s. 12.

uzavření závazků na zvýšení zemědělské výroby. Naopak byli zvyklí na úkoly předchozích let, mezi něž patřila např. perzekuce „kulaků“, vymáhání povinných dodávek a tlak na zemědělce, aby vstoupili do JZD. Sjezdové směrnice z jejich pohledu neodpovídaly úkolům kolektivizace. Druhý rok krize kolektivizace může charakterizovat především pasivita velkého množství členů národních výborů a stranických organizací na nižších úrovních. Naopak jejich aktivita rostla, když se stavěli na odpor proti sjezdovým směrnicím. O chování a názorech funkcionářů v období krize vypovídá výrok z konference KV KSČ Pardubice v březnu 1955: „...neustavení ani jednoho JZD v roce 1954 vede i funkcionáře k pochybnostem o správnosti politiky naší strany a vlády s pomocí zemědělství neboť někteří soudruzi dochází k závěru, že nezakládáme další JZD pro to, že rolníkům nic nechybí a dochází k mylným názorům že družstvo nezaložíme dokud nenastoupíme cestu zvyšování norem dodávek a snižování životní úrovně rolnictva“.³⁷⁷ Podstatu kolektivizačních nesnází vyjádřil na zasedání ÚV KSČ na konci června prezident Antonín Zápotocký: „Je tu otázka. Proč právě v době, kdy se družstva rozvíjela a upevňovala, když také mechanizace zemědělských družstev se zvyšovala, nedošlo k zakládání nových družstev. V debatě to vyjádřil soudruh Lédl, který řekl – byli jsme v nejistotě, smíme-li nová družstva zakládat. Proč? Vyslovila se někde strana proti zakládání JZD? Myslím, že tomu tak nikdy nebylo.“³⁷⁸

Je patrné, že uvnitř strany bylo pnutí mezi Antonínem Zápotockým a Antonínem Novotným, tento spor se projevil i na nižších úrovních a nakonec výraznou měrou přispěl k ukončení velké krize. Na zmíněném červnovém zasedání ÚV KSČ v roce 1955 komunisté krizi překonali zahájením nové vlny kolektivizace, jejíž začátek byl poněkud pozvolný a k zahájení rozhodujícího útoku na venkov došlo o dva roky později v létě 1957. V rozmezí léta 1955 a 1957 se komunistický režim na venkově spíše ještě vzpamatoval z krize, JZD přibyla poskrovnu a komunisté hledali cestu k novému impulsu. Krizi se jim podařilo překonat velmi pozvolna, problematické pro ně bylo především ekonomické posílení početných skupin malých zemědělců, kterým stát poskytl poměrně výhodné výkupní ceny potravin a snížil povinné dodávky zemědělských produktů.

³⁷⁷ SOA Z, KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/8/4, s. 98, Krajská konference KV KSČ 25. – 27. 3. 1955, diskuzní příspěvky.

³⁷⁸ NA Praha, KSČ-ÚV-01, KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – zasedání 1945–1989, svazek 35, archivní jednotka 45/3, Zasedání ÚV KSČ 29. – 30. 6. 1955, závěrečná usnesení.

Novou vlnu kolektivizace zahájili komunisté v Maďarsku v roce 1956, ale okolnosti krizového roku 1956 ji opět zastavily, až rok 1958 přinesl rozhodující krok k dokončení kolektivizace. Československo přistoupilo, jak bylo zmíněno, k závěrečné etapě kolektivizace v roce 1955, stejně jako Bulharsko. V Albánii se ke kolektivizaci opět nastoupilo v roce 1957. Po neúspěších Tito zastavil kolektivizaci v Jugoslávii v roce 1953. Odlišná situace nastala v NDR, kde kolektivizace postupovala velmi pozvolna, komunisté sáhli k zostření tempa a rychlému dokončení až v roce 1960. V Rumunsku po obdobném průběhu jako v NDR dokončili kolektivizaci v roce 1962. Zlomový okamžik pro kolektivizaci v Polsku přišel v kritickém roce 1956, kdy zdejší komunisté od kolektivizace upustili.³⁷⁹

3.3. Krize nových JZD – (ne)udržitelný rozvoj?

Abychom mohli přistoupit k popisu poslední krize, musíme se krátce zastavit v rozhodujících letech kolektivizace – 1957 a 1958, kdy přišel ze strany komunistů rozhodující nástup. ÚV KSČ při zasedání na konci června 1955 sice zvrátilo kurz kolektivizace a uklidnilo situaci mezi mnohými stranickými funkcionáři, kteří byli zneklidnění odchody družstevníků a postupnému rozpadu mnoha JZD. Do léta 1957 ale nenastal očekávaný zvrat, zemědělci do JZD masově nevstupovali, ani nezakládali nová v očekávaném množství. ÚV zahájilo od února 1957 aktivitu k urychlení kolektivizace, požadavky zakládání JZD byly přesněji formulovány na III. celostátním sjezdu JZD v březnu 1957. Ministr zemědělství Michal Bakula ve svém sjezdovém referátu vyjádřil úkol zvýšení zemědělské výroby o 30 % do roku 1960, tohoto množství se mělo dosáhnout jen na základě převahy JZD v zemědělství. Sekretariát ÚV jednal 26. června 1957 a schválil urychlení kolektivizace venkova. Národní výbory a stranické organizace dostaly zásadní úkol – „*soustavně působit na zemědělce a přimět je ke vstupu do JZD*“.³⁸⁰

Rychlost kolektivizace v létě 1957 mnohé překvapila, především tempo v srpnu a září bylo závratné. Např. *Zemědělské noviny* věnovaly ještě v červenci 1957 více pozornosti

³⁷⁹ G. SWAIN – N. SWAIN, *Eastern Europe*, s. 124.

³⁸⁰ Jiří PERNES, *Závěrečná etapa kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, in: Vladimír Březina, Jiří Pernes (eds.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Brno 2009, s. 12–13.

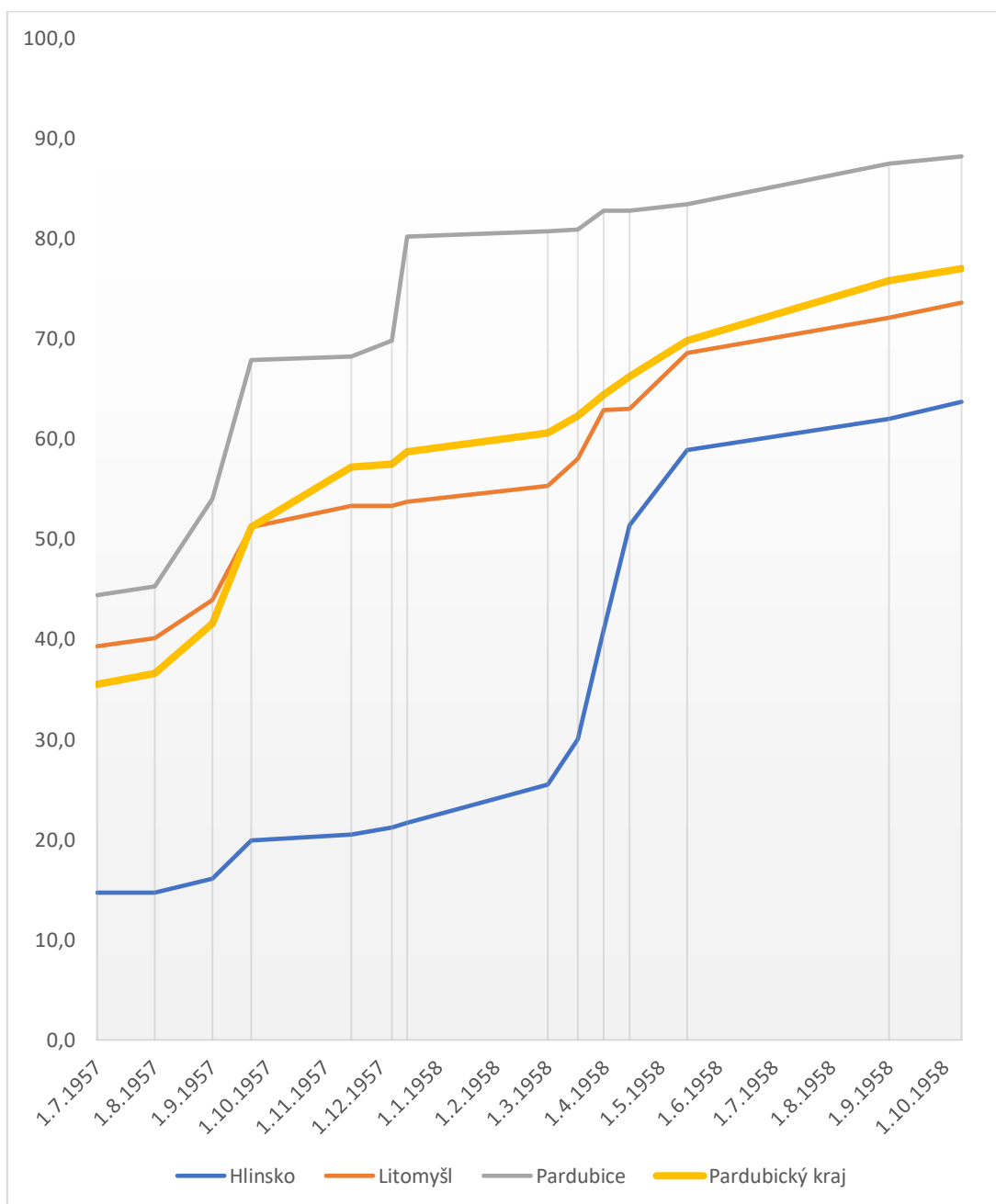
návštěvě sovětské delegace v Československu v čele s Nikitou Chruščovem a první krátká zmínka o zvýšeném zakládání vyšla 21. července.³⁸¹ Členové ÚV KSČ dostali na konci srpna informaci, že od začátku roku do 20. srpna 1957 bylo založeno 1 593 JZD a došlo k rozšíření jejich výměry o 442 850 ha. Družstevníci na konci roku 1957 hospodařili v 11 090 JZD.³⁸² V Pardubickém kraji stoupl počet JZD za přibližně stejnou dobu o 137 (38,3 %) a výměru zemědělské půdy 24 091 ha, nová půda v JZD za srpen o výměře 14 895 ha se téměř rovnala výměře zemědělské půdy okr. Holice.³⁸³ Postup kolektivizace v srpnu a září byl velmi rychlý, v mnoha okresech byla JZD už téměř ve všech obcích. Půda v JZD ovšem tak rychle nenarůstala, dosáhlo se sice úspěchů, ale v některých oblastech rozhodující vlna kolektivizace proběhla až na jaře roku 1958, jak ukazuje následující graf:

³⁸¹ *Zemědělské noviny*, 21.7.1957, s. 3, konkrétně se jednalo o článek *Potěšitelná zpráva k 15. červenci. Již v 8772 obcích se hospodáří společně*.

³⁸² J. PERNES, *Závěrečná etapa kolektivizace zemědělství...*, s. 16.

³⁸³ SOA Z, KNV P, kn. 101, s. 39.

Graf 2 Nárůst zemědělské půdy v JZD vybraných okresů mezi červencem 1957 a říjnem 1958 (%):

Graf zobrazuje narůstající procenta zemědělské půdy v JZD od začátku léta 1957 až do brzkého podzimu 1958. Údaj můžeme o zemědělské půdě považovat za lépe vypovídající, než stoupající počet nově založených JZD, protože získávání nové půdy se týkalo i již dříve založených JZD. Na grafu lze pozorovat, že získávání půdy do JZD mělo tři základní vývojové tendence: 1. rychlé získávání půdy v létě 1957, popř. ještě na podzim, takový vývoj probíhal v Čáslavi, Holicích, Chrudimi, Pardubicích, Přelouči a Ústí nad Orlicí. 2. mírnější

postup (zapadající do krajského průměru) v létě 1957 i po celé zmíněné období se týkal okr. Chotěboř, Lanškroun, Litomyšl, Polička a Vysoké Mýto. 3. tato kategorie je svým způsobem speciální, týká se pouze okr. Hlinsko a zde komunisté zvolili taktiku kolektivizaci odložit na jaro 1958, ale s drtivějším nástupem. Tato taktika nejspíše souvisí s rychlým postupem kolektivizace na přelomu let 1952 a 1953 (jak je zmíněno v předchozí kapitole 3.2. *Velká krize kolektivizace*), kdy režim donutil zemědělce rychle založit JZD, ta se posléze v roce 1954 rychle rozpadla a v roce 1957 raději komunisté zvolili defenzivní taktiku a odložili rozhodující kolektivizační vlnu na později než v ostatních okresech.

Zemědělci čelili od léta 1957 velmi silnému tlaku komunistů. Z centra sice zněla varování, aby nedocházelo k podobným excesům jako na začátku padesátých let, přesto docházelo k vytváření tlaku na zemědělce, aby urychleně vstoupili do JZD.³⁸⁴ Rychlé tempo kolektivizace roku 1957 mělo následně negativní dopad na nově vzniklá JZD, rozšiřující se JZD a také národní hospodářství. Vše museli řešit komunisté na nejvyšších místech, ať už se jednalo o nedostatečnou výrobu vepřového masa nebo nižší výnosy obilovin oproti plánu o 8 % v roce 1958.³⁸⁵ Zakládání JZD dále pokračovalo, sice už pomalejším tempem, ale v Pardubickém kraji za rok 1958 vzniklo 79 JZD,³⁸⁶ v celém Československu 1 050 JZD.³⁸⁷ Problémy vyvstaly ve výrobě a hospodaření nových JZD a také u mnoha už dříve založených, které ovšem provázely špatné hospodářské výsledky po delší dobu nebo je příliv nových členů ekonomicky oslabil. KSC i vláda soustředily svou pozornost zejména na zaostávající JZD i mezi nově založenými JZD v letech 1957 a 1958. Problémy zaostávajících JZD zmínil v projevu na XI. sjezdu KSC v červnu 1958 československý prezident Antonín Novotný. Toto téma s nutným zlepšením hospodaření nových JZD do dvou let se poté objevilo i ve sjezdových usneseních. Rozpracování usnesení na pomoc zaostávajícím JZD bylo předmětem sporu mezi zemědělským oddělením ÚV KSC a ministerstvem zemědělství. Oddělení ÚV totiž vyjádřilo názor, že příčina hospodářských problémů mnoha JZD se nacházela ve

³⁸⁴ Tamtéž, s. 13–14.

³⁸⁵ Jiří PERNES, *Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1948–1960*. Forum Historiae 1, 2016, s. 30.

³⁸⁶ SOA Z, KNV P, kn. 121, s. 66, zpráva Odboru zemědělství a lesního hospodářství Opatření k zabezpečení úkolů v rostlinné výrobě v roce 1959 komplexně na všech úsecích, s. 1.

³⁸⁷ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti*, s. 304. Stejný údaj (1 050) udávají i autoři *Hospodářských a sociálních dějin Československa 1918–1992 2. díl*, s. 366 (Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 366). J. Pernes udává 1 191 nových JZD v roce 1958 a z toho 836 v českých zemích (Jiří PERNES, *Kolektivizace zemědělství*, s. 30.).

špatném vedení, ministerstvo zemědělství pominulo v konceptu zprávy tyto subjektivní příčiny a navrhovalo pomoc v podobě úlev na povinných dodávkách.³⁸⁸

Zkraje podzimu 1958 vláda představila v tomto duchu nové usnesení č. 899 z 1. října 1958. Důležité usnesení vycházelo z diskuze v období po XI. sjezdu. Komunisté se především snažili o urychlenou pomoc zaostávajícím JZD po odborné a finanční stránce. Do těchto JZD měli přicházet zkušení funkcionáři na jeden až dva roky, dále byla snaha přidělit dobře fungující patronátní závody pro špatná JZD, odborně vybavit STS, v jejichž obvodě se nachází zaostalá JZD, umožnit přejít zaostávajícím JZD na vhodnou výrobu, v tomto případě záměr přizpůsobit více místním podmínkám. Mnohá zaostávající JZD dostala možnost odepsat úvěr ve výši 50 %. Omezený počet vybraných JZD měl také obdržet slevu na práce STS v letech 1959 a 1960 ve výši 20–50 %. Určitou finanční pomoc poskytl v některých případech i ONV a KNV.³⁸⁹ Příkladem pomoci pro zaostávající JZD může být přítomnost bývalého předsedy ekonomicky úspěšného JZD Dolní Újezd (okr. Litomyšl) Františka Bise. Bis po konci v předsednickém postu dojížděl do nedalekého dlouhodobě zaostávajícího JZD Janov (okr. Litomyšl).³⁹⁰

Ministerstvo zemědělství ve výše zmíněné zprávě kritizované zemědělským odborem ÚV vycházelo ze statistických údajů a její autoři překvapili vedoucí komunisty počtem zaostávajících JZD, celkem 515 ekonomicky slabých JZD v českých zemích rozdělili do tří skupin. Do skupiny A byla zařazena zaostávající JZD se znaky úpadkového hospodářství jako např. zanedbaná půda, nízké stavy dobytka, nízká výroba a neschopnost vyplácet členům minimální odměnu. V Pardubickém kraji tuto charakteristiku splňovalo 8 JZD – Trhová Kamenice (okr. Hlinsko), Staré Ransko (okr. Chotěboř), Prosička (okr. Chrudim), Anenská Studánka (okr. Lanškroun), Janov a Semanín (obě okr. Litomyšl), Rybník a Dolní Houžovec (obě okr. Ústí nad Orlicí). Komunisté se rozhodli tyto JZD podpořit velkým finančním objemem a např. JZD Janov se Semanínem dostala příspěvek dohromady 2,75 milionu Kčs a prvně jmenované JZD slevu 50 % na práce STS přesně v duchu vládní vyhlášky č. 899. Skupinu B tvořila silně zaostávající JZD se stejnou

³⁸⁸ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 306. K problému pominutí subjektivních příčin vyjadřovali názor i vedoucí odborů Zemědělského oddělení ÚV KSČ na poradě 19. srpna 1958. NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 7, a. j. 62, s. 80.

³⁸⁹ SOA Z, KNV P, kn. 118, s. 96–97. Zpráva Odboru zemědělství a lesního hospodářství – Výsledky hospodaření JZD za III. čtvrtletí a zajištění úkolů z vládního usnesení č. 899 v zaostávajících JZD, s. 16–17.

³⁹⁰ Pavel BOŠTÍK, Jarmila KLUSOŇOVÁ, *Dolní Újezd v letech 1948–1989...*, s. 185.

charakteristikou jako předešlá skupina (celkem 16 v Pardubickém kraji), ale s předpokladem, že vyplatí alespoň nižší odměny a do skupiny C spadala JZD ekonomicky slabá s nízkými odměnami pro družstevníky (v počtu 50). KNV napočítalo v kraji celkem 74 JZD s charakteristikou zaostalosti, což bylo 14,4 % zaostalých JZD v českých zemích. Z tohoto počtu vzniklo 39 před rokem 1957 a 35 od roku 1957,³⁹¹ a dosahovala 8 % výměry půdy v kraji.³⁹²

V létě 1958 poklesla výrazně i zemědělská výroba, především žně skončily za očekáváním a výnosy obilovin nedosáhly původního plánu, v roce 1958 byly v celém Československu o zmíněných 8 % nižší. JZD Pardubického kraje po žních hlásila ztráty u základních obilovin pšenice, ječmen, žito a oves dokonce 12 %, oproti roku 1957 výnosy těchto obilovin poklesly dokonce o 13,7 %.³⁹³ KNV připisoval neúspěch 1958 špatnému počasí při žních, některé oblasti zasáhly dokonce povodně.³⁹⁴ Nízké výnosy nemusely znamenat pohromu pouze v rostlinné výrobě, ale v rámci živočišné výroby poté chyběla potřebná krmiva na zvýšení užitkovosti hospodářských zvířat, zejména prasat a skotu. V roce 1958 ÚV KSČ jednalo také o nedostatečné výrobě vepřového masa, ale nízká produkce nebyla výsledkem pouze nedostatečného množství vyrobených krmiv. Mohl ji ovlivnit i příliv nových družstevníků, kteří neměli při vstupu do JZD potřebné množství krmiv, svá (ještě soukromá) a zbytkem krmiv vypasená prasata prodali na státní nákup a do JZD vstupovali bez povinného vkladu své výroby.³⁹⁵ Podobné chování zemědělců při vstupu do JZD zaznamenaly úřady i na začátku padesátých let, kdy „*při společném ustájení neodevzdávali družstevníci povinnou část krmiv*“.³⁹⁶ Krize nových zaostávajících JZD nemusela vyplývat pouze z objektivních příčin, jak tvrdilo ministerstvo zemědělství, nebo subjektivních v rámci vedení nových JZD, jak se domníval zemědělský odbor ÚV KSČ, ale příčina také mohla pocházet zvenčí od budoucích družstevníků, kteří neměli dostatečný

³⁹¹ SOA Z, KNV P, kn. 118, s. 99, zpráva Odboru zemědělství a lesního hospodářství rady KNV – Výsledky hospodaření JZD za III. čtvrtletí a zajištění úkolů z vl. usnesení č. 899 v zaostávajících JZD, s. 21.

³⁹² SOA Z, KNV P, kn. 120, s. 82, projednávání Opatření vyplývající z plánu konsolidace zaostávajících JZD podle vládního usnesení č. 899 z 1. října 1958.

³⁹³ SOA Z, KNV P, kn. 118, s. 91. Zpráva Odboru zemědělství a lesního hospodářství – Výsledky hospodaření JZD za III. čtvrtletí a zajištění úkolů z vládního usnesení č. 899 v zaostávajících JZD, s. 5. Zde je nutné poznamenat, že výsledky hospodaření se týkají ve třetím čtvrtletí 640 JZD s vypracovaným CVP na rok 1958, to samé u výsledků za rok 1957, kde bylo hodnoceno 358 JZD s vypracovaným CVP na inkriminovaný rok.

³⁹⁴ Tamtéž.

³⁹⁵ SOA Z, KNV P, kn. 105, s. 80. Rozbor dopisu ÚV KSČ ze dne 30. září 1957, s. 7.

³⁹⁶ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 192.

vklad, aby JZD v prvních letech mohlo náležitě fungovat a vykazovat dostatečně vysokou pracovní jednotku.

Právě pracovní jednotka nejlépe dokazuje propad příjmů družstevníků v letech 1958 a 1959 ve srovnání s předchozími lety:

Tabulka 8 průměrná hodnota pracovní jednotky JZD v Pardubickém kraji:³⁹⁷

Rok	Hodnota pracovní jednotky (Kčs)	Index 1951
1951	9,46	100
1952	12,64	134
1953	11,86	125
1954	16,01	169
1955	18,06	191
1956	18,56	196
1957	17,13	181
1958	14,80	156
1959	13,08	138

Pokles pracovní jednotky ke konci téměř na úroveň počátku padesátých let zapříčinilo překotné zakládání JZD v roce 1957 a částečně i v roce 1958. Především poklesly celkové příjmy JZD, v říjnu 1958 KNV vypracoval první prognózy hospodářských výsledků, příjmy 640 JZD měly dosáhnout 469 milionů Kčs (o 4,3 % nižší oproti předpokladu) a výdaje 210 milionů (o 5 % vyšší), při přepočtu na pracovní jednotku KNV vypočítal pokles o 2,50 Kčs, za předpokladu, že okolo 12 % příjmů půjde do fondů JZD.³⁹⁸ Předpoklad se úplně nenaplnil a pracovní jednotka poklesla oproti roku 1957 o 2,33 Kčs, jak je patrné z tabulky výše. Krize mohla být způsobena velkým přílivem nových družstevníků, Karel Kaplan uvádí k roku 1959 navíc špatné počasí a nižší výnosy žní. Vše vedlo k dalšímu propadu tržeb a hlavně k poklesu pracovní jednotky u mnoha JZD. Vláda i dále musela dotovat zemědělství, v roce 1959 schválila úvěry ve výši 2,5 mld. Kčs a odložení splácení současných úvěrů na další rok.³⁹⁹

³⁹⁷ Údaje za léta 1951–1957: SOA Z, KNV P, kn. 111, s. 44, zpráva Správy zemědělství a lesního hospodářství rady KNV – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957, s. 26. Údaje za léta 1958 a 1959: SOA Z, KNV P, kn. 138, s. 55, zpráva Odboru zemědělství Zpráva o hospodaření JZD, ČSSS, školních statků a ostatních organizací řízených Odborem zemědělství rady KNV za rok 1959, s. 23.

³⁹⁸ SOA Z, KNV P, kn. 118, s. 95, zpráva Odboru zemědělství a lesního hospodářství rady KNV – Výsledky hospodaření JZD za III. čtvrtletí a zajištění úkolů z vl. usnesení č. 899 v zaostávajících JZD, s. 13.

³⁹⁹ K. Kaplan, *Proměny české společnosti...*, s. 423.

Léta 1958 a 1959 můžeme s ohledem na hospodářské výsledky označit za krizová léta z hlediska nízkých výnosů a užitekosti, nejvíce tím utrpěli družstevníci, kteří pocítli pokles především ve svých odměnách. Nízká zemědělská produkce způsobila také nemalé potíže státu a režimu. KSČ ve snaze zachránit mnohá JZD a zachovat produkci sahala k opatřením, z nichž byla nejvýznamnější vládní vyhláška č. 899 z roku 1958. Problémy velkého rozsahu komunisté ovšem způsobili sami velmi rychlým postupem kolektivizace v roce 1957 a následně nebyli schopni velké množství nových JZD zvládnout, především personálně. Ovšem ani noví družstevníci situaci nepomohli a svým chováním před vstupem do JZD při prodeji prasat nebo při zacházení s krmivem částečně pomohli ke krizi, která se táhla dále do roku 1959, kdy už měli komunisté na dohled dokončení kolektivizace, ale JZD začala v průměru vykazovat nižší hospodářské výsledky. Hodnota pracovní jednotky poklesla o téměř 30 % oproti roku 1956, nutné je ovšem poznamenat, že v daném roce statistici uváděli výsledky mnohem menšího počtu JZD se stabilní ekonomickou situací. Krize nových JZD se nepodařilo úplně vyřešit do konce kolektivizace, ale vzhledem k dosažení hlavního cíle, mohli komunisté prohlásit, že kolektivizaci zemědělství úspěšně dokončili.

- - -

Při srovnání všech tří krizí nám vyvstává podstatná otázka: Měly krize společný základ a výsledek? Do určité míry můžeme tvrdit, že krize 1951 a 1958 mají společný základ, průběh i výsledek. Obě krize přišly po zběsilém tempu kolektivizace, kdy následkem rychlé transformace zemědělství došlo k poklesu výroby vlivem zakládání nových JZD. Zemědělci také reagovali na novou situaci – na začátku kolektivizace opustilo mnoho „kulaků“ svá hospodářství a dali je k dispozici státu, v roce 1957 a 1958 komunisté označili mnohé „kulacké“ hospodářství za úpadková, tím pádem ztratila zemědělská výroba část své produkce. Pokles výroby v roce 1951 mimo další závažné ekonomické aspekty souvisel se zásobovacími opatřeními a omezením příjemců potravinových lístků a lístků na oblečení, mýdlo a cukr. Vše vedoucí komunisté provázeli slovy, že si za opatření mohou zemědělci sami a výpadek v zemědělské výrobě musel nahradit dovoz ze zahraničí. Žádná JZD se v zásobovací krizi nerozpadla, ale opustilo je mnoho členů. Jedním z výsledků bylo vytvoření nedůvěry celé jedné skupiny obyvatel venkova – kovozezemědělců – k režimu a

JZD, protože právě kovozezemědělce opatření zásadně zasáhla. V roce 1958 podstoupili zemědělci obdobnou situaci znovu, ovšem bez zásadních zásahů do trhu, ale opět vlivem zakládání poklesla výroba a nyní i příjmy družstevníků. Stejně jako v roce 1951 museli komunisté sáhnout po dovozu obilí ze zahraničí, žně v roce 1957 nedosáhli potřebného objemu, Sovětský svaz oznámil, že na export nemůže dát potřebné množství obilí, proto Československo nakupovalo obilí v Kanadě nebo Sýrii.⁴⁰⁰ Mnoho JZD komunisté zařadili mezi zaostalé a hrozil jim ekonomický kolaps, družstevníci dostávali minimální odměnu. Komunisté zachraňovali situaci finanční pomocí, do JZD posílali další odborníky, aby je ekonomicky pozvedli, čímž opakovali situaci poloviny padesátých let s vysláním odborníků do JZD, ČSSS a STS. Ovšem pomoc nebyla úspěšná a v roce 1959 pracovní jednotka ještě poklesla.

Velká krize let 1953–1955 souvisí s celkovou krizí komunistické režimu ve všech státech východního bloku. Rozdílem je, že komunisté museli na venkově uznat potíže a stáhnout se zpět, zemědělci z JZD utíkali a některá JZD skončila s činností. Tato krize byla ovšem i krizí stranických funkcionářů a mnoha členů národních výborů na nižších úrovních, proti porážce na venkově slovně vystupovali a vyjadřovali nesouhlas s novou politikou. Při bližším pohledu na průměrnou výši pracovní jednotky v roce 1953 ale můžeme konstatovat, že i po zakládání na přelomu let 1952 a 1953 poklesly příjmy družstevníků. V tomto období došlo ovšem ke stabilizaci přeživších JZD a zvýšení příjmů družstevníků s vrcholem v roce 1956.

V kapitole o velké krizi kolektivizace byly zmíněny důsledky krize komunistických režimů s dopadem na kolektivizaci, ve všech státech zemědělci v letech 1953–1955, někde i déle, zažívali přestávku. Otázkou ovšem je, zda zemědělci v ostatních státech zažili po zvýšeném tempu kolektivizace a zakládání družstev pokles zemědělské výroby a krizi podobného rozsahu. V Sovětském svazu po rychlém tempu kolektivizace na začátku roku 1930, kdy komunisté prosazovali na venkově kolchozy násilnými metodami, likvidací „kulaků“ apod., zasáhl Sovětský svaz dlouhodobý pokles zemědělské produkce a v letech 1932–33 následoval hladomor s drastickými dopady na Ukrajině. Podle Andreje Zubova vyvolal hladomor svými zásahy Josif Stalin a i přes velmi nízkou produkci exportoval obilí

⁴⁰⁰ J. PERNES, *Závěrečná etapa kolektivizace...*, s. 20.
K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 94.

do zahraničí, čímž hladomor dále prohluboval.⁴⁰¹ S. Fitzpatricková vyjmenovává o něco více příčin s hlubší analýzou: za kritickou situaci mohli komunisté vysokými povinnými dodávkami, které mnohdy přesahovaly produkci, která na začátku třicátých let byla na velmi nízké úrovni. Situaci také napomohlo chování některých kolchozníků, např. na jaře odmítli zasít nebo odmítali úplně pracovat.⁴⁰² Z přesnějších údajů můžeme vycházet při studiu kolektivizace v Maďarsku. Podle N. Swaina na začátku padesátých let při kolektivizaci „tradičních stalinských způsobů“ hrubá zemědělská produkce výrazně poklesla, nejvýrazněji v roce 1952, dále potom propadla produkce oproti předchozím letům v letech 1956, 1960 a 1961.⁴⁰³ Přičemž v roce 1955 zahájil Mátyás Rákosi novou etapu kolektivizace, ukončenou záhy po událostech března 1956, vliv na produkci se mohl částečně projevit i na konci padesátých let, kdy János Kádár zahájil roku 1959 poslední vlnu k završení kolektivizace.⁴⁰⁴

Vliv kolektivizace jako ekonomické transformace na zemědělskou produkci je nepochybný, ale při snaze komunistů celý proces urychlit násilnou cestou docházelo k výraznějšímu propadu produkce a vzdoru nových družstevníků před i po vstupu do JZD v podobě nízkého povinného vkladu nebo odmítáním vykonávat přidělenou práci či pracovat zlehka či vlažně. Kolektivizace v Pardubickém kraji probíhala, podobně jako v celém Československu, prakticky ve stejných vlnách a krizích, takže i zde výrazně ovlivnila zemědělskou produkci. Lze tedy s určitou platností tvrdit, a podporují to i poznatky ze Sovětského svazu a Maďarska, že po zvýšení tempa kolektivizace a tlaku na zemědělce došlo k poklesu zemědělské produkce i životní úrovně družstevníků, i když s odlišnými výsledky.

⁴⁰¹ Andrej ZUBOV (ed.), *Dějiny Ruska 20. století. I. díl*, Praha 2014, s. 812.

⁴⁰² S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 70–71. O „kulacích“, kolektivizaci a hladomoru na Ukrajině na počátku třicátých let více Robert CONQUEST, *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*, Londýn 2002.

⁴⁰³ N. SWAIN, *Collective Farms...*, s. 196–197.

⁴⁰⁴ *Tamtéž*, s. 3.

4. Opory a oběti

Kolektivizace zemědělství znamenala pro obyvatele venkova i členy komunistické strany dobu velkých zvrátů a změn. Byli to ovšem zejména komunisté, kdo udávali dynamiku společnosti a postupně ji měnili, většinou za pomoci nátlaku na zemědělce. V první fázi kolektivizace se soustředili především na vlivnou vrstvu „kulaků“. K mnohem větším proměnám ale docházelo na opačném konci – u domnělých opor režimu a kolektivizace – především u zemědělců s menšími výměrami, kteří dokázali pružně reagovat na společenské změny a ekonomickou transformaci, což se snažili přetavit ve vyšší profit. Komunisté se nemohli spolehnout ani na „své lidi“, tedy členy komunistické strany mezi zemědělci. V mnohém ohledu členové KSČ měli být určitými garanty jistoty na venkově, ale toto očekávání nenaplnili a ani neprojevovali přílišnou aktivitu.

V průběhu dlouhých dvanácti let kolektivizace na venkově musel komunistický režim využívat nejrůznější skupiny obyvatel či sociální vrstvy k prosazení primárního cíle. Jak argumentuje N. Swain, jedním ze zásadních problémů, na který komunisté narazili, byl jejich rigidní pohled na venkovské obyvatelstvo vycházející z Leninova učení, kde venkovské uspořádání a vztahy vychází z materialistického pojetí, podle něž vztahy vznikají na základě odměny za vykonanou práci. Skutečnost je však taková, že „...venkovská společnost je složitá, a je v ní velké množství vztahů a odměňování, dokonce vykořisťování...“⁴⁰⁵, a platilo to i pro československý venkov s velmi složitou sítí vztahů mezi zemědělci jak v době po druhé světové válce, tak následně v padesátých letech. V následující kapitole určitě nepůjde o nový či jiný pohled na venkovské obyvatelstvo, ani o rozboření neprostupného dělení na tři dané skupiny zemědělců, ale především o zachycení skupin obyvatel a i jednotlivců, kteří získali v průběhu kolektivizace postavení hodné povšimnutí. Navíc častým měněním přístupu k různým společenským skupinám venkovského obyvatelstva komunistický režim nenašel na venkově v průběhu padesátých let pevnou oporu při uskutečňování kolektivizace.

⁴⁰⁵ N. SWAIN, *Collective Farms...*, s. 31.

4.1. Zemědělci v KSČ

Na samém počátku kolektivizace na přelomu čtyřicátých a padesátých let považovali komunisté za neotřesitelnou oporu na venkově své členy, kteří měli být v úvodní fázi průkopníky společného hospodaření, kromě toho také příkladem pro ostatní zemědělce a mezi prvními, kdo podepíše přihlášku do JZD. Úloha průkopníků hrála významnou roli zejména v první fázi kolektivizace, poté se vzhledem k masovosti vstupů do JZD význam zemědělce se stranickým průkazem postupně vytrácí. Na vině není pouze masovost, ale také počet členů mezi zemědělci. Poměr zemědělců mezi členy KSČ v Pardubickém kraji se pohyboval v průběhu kolektivizace okolo 8 %, počet ale stále kolísal a v roce 1950 tvořili zemědělci 9,8 %, ⁴⁰⁶ Jiří Doležal a kol. uvádí pro stejné období 8,7 %. Ale pokles nastal po výměně stranických průkazů a s tím spojených prověrek na podzim 1950, zemědělci dostali legitimaci mimo jiné za podmínky, že splní povinnost průkopníků a pomohou při zakládání JZD. ⁴⁰⁷ Poměr zemědělců mezi komunisty klesl. Podle statistiky byl celkový počet členů KSČ v Pardubickém kraji na jaře 1953 celkem 52 083 členů a 3 405 kandidátů členství, družstevních i soukromě hospodařících zemědělců bylo 4 359 (7,84 %). ⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/7/1, s. 33 – krajská konference KSČ ve dnech 22. – 24. května 1953 – Zpráva o výsledcích činnosti Komunistické strany Československa v kraji Pardubice od VI. do VII. krajské konference.

⁴⁰⁷ J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 47.

⁴⁰⁸ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/7/1, s. 33 – krajská konference KSČ ve dnech 22. – 24. května 1953 – Zpráva o výsledcích činnosti Komunistické strany Československa v kraji Pardubice od VI. do VII. krajské konference.

Tabulka 9 Složení členů KSČ v Pardubickém kraji podle povolání na jaře 1953

	Počet členů KSČ vč. kandidátů	% z celkového počtu
Dělníci	26 290	47,38
Členové JZD	2 460	4,43
Zemědělci do 5 ha	1 387	2,50
Zemědělci mezi 5 a 10 ha	414	0,74
Zemědělci mezi 10 a 15 ha	84	0,15
Zemědělci nad 15 ha	14	0,02
Úředníci, odborní pracovníci a inženýři	8 843	15,94
Učitelé, profesoři	1 435	2,60
Studenti, ženy v domácnosti a důchodci	10 281	18,53
Ostatní	4 280	7,71
Celkem	55 488	100,00

V průběhu roku 1953 komunisté ze strany vylučovali a ve srovnání s tabulkou klesl počet o téměř 2 000 členů a kandidátů, mezi vyloučenými bylo 262 zemědělců, pouze 12 jich bylo přijato,⁴⁰⁹ což bylo o 6 méně než v roce 1952.⁴¹⁰ V roce 1956 bylo 7,9 % zemědělců členy KSČ, poměr se pohyboval stále kolem zmíněné osmiprocentní hranice, ovšem ubylo samostatně hospodařících zemědělců mezi komunisty, jejich počet dosáhl 1 113. V mnoha vesnicích komunisté neměli zastoupení v MO KSČ – 120 vesnických organizací v Pardubickém kraji ze 726 bylo bez zemědělce (16,5 %), 85 pouze s jedním soukromě hospodařícím zemědělcem nebo družstevníkem (11,7 %), v okr. Hlinsko počet organizací bez zastoupení zemědělce dosáhl 34 z 81 (42 %).⁴¹¹ V roce 1957 a na začátku 1958 stoupl poměr zemědělců ve straně na 8,26 %, v roce 1957 přijali komunisté v Pardubickém kraji mezi sebe

⁴⁰⁹ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/3/8/3, s. 15 – krajská konference KSČ ve dnech 16. – 17. dubna 1954, hlavní referát.

⁴¹⁰ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/7/4, s. 127 – krajská konference KSČ ve dnech 22. – 24. května 1953, diskuzní příspěvky.

⁴¹¹ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 31 - krajská konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957, referát.

106 družstevníků a zemědělců z pozic kandidátů,⁴¹² ale 89 venkovských organizací (12,3 %) v kraji nemělo ani jednoho člena zemědělce (23 v okr. Hlinsko, 12 v okr. Pardubice a 11 okr. Přelouč), 147 vesnických organizací (20,2 %) mělo 1 nebo 2 členy mezi zemědělci nebo družstevníky. Na červnovém zasedání ÚV KSČ v roce 1955 první tajemník Antonín Novotný rozebíral přijímání a vylučování členů mezi zemědělci, uvedl pouze údaje za první čtvrtletí daného roku, které podtrhly určité trhliny ve vztahu mezi komunisty a zemědělci, z družstevníků do komunistické strany v celém Československu vstoupilo sice 386 kandidátů, ale 986 řady komunistů opustilo na základě vyloučení nebo vyškrtnutí. Soukromě hospodařící zemědělce komunisté přijali mezi členy v počtu 118, ale 816 vyloučili nebo vyškrtli.⁴¹³

Venkovské členstvo KSČ mělo podobnou věkovou strukturu jako pracující v zemědělství nebo družstevníci, nacházelo se mezi nimi velmi málo mladých, ale větší množství starších členů nad 45 let – do 26 let bylo 2 %, do 35 let 12 %, do 45 let 18 %, do 60 let 38 % a nad 60 let 30 %, téměř polovinu členů (43,1 %) z venkova tvořili důchodci a ženy v domácnosti, do tohoto poměru se nepočítali tovární dělníci, kteří byli členy závodní organizace KSČ (dále jen ZO KSČ). Počet členů KSČ mezi zemědělci v roce 1958 stoupal, do 15. dubna přijali komunisté 82 zemědělců-kandidátů z celkové počtu 882 (9,3 %).⁴¹⁴ Uvedená statistika vypovídá o určitých trendech členství zemědělců v KSČ, především v jejich úbytku v průběhu let 1953 a 1954 a naopak postupnému přijímání kandidátů mezi členy od roku 1956. Krajští komunisté navrhovali v roce 1958 nábor do strany především mezi mladými a nejlepšími družstevníky.⁴¹⁵

Podle statistik byl přibližně každý dvanáctý komunista zemědělec. Nemáme bohužel srovnatelné údaje se Sovětským svazem, L. Violová uvádí pouze informaci, že procento zemědělců ve straně bylo „*extrémně malé*“ a na každý tisíc venkovských obyvatel připadalo 25,5 komunistů.⁴¹⁶ Pro české země, potažmo Pardubický kraj, lze vyčíslit takový údaj jen velmi těžko a z důvodu větší provázanosti venkova s městem bychom došli vzhledem k dojíždění dělníků z venkova do měst či působení kovozemědělců k mnohem vyšším číslům než v sovětském prostředí. Proto můžeme pouze odhadovat údaj, kolik komunistů bylo mezi

⁴¹² SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/3, s. 34 – krajská konference KSČ ve dnech 19. – 20. dubna 1958, referát.

⁴¹³ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 281–282.

⁴¹⁴ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/3, s. 46–48 – krajská konference KSČ ve dnech 19. – 20. dubna 1958, referát.

⁴¹⁵ Tamtéž, s. 34.

⁴¹⁶ L. VIOLA, *The Best Sons...*, s. 21.

zemědělci dle povolání, podle výše zmíněných údajů ze začátku roku 1953 patřilo 4 359 zemědělců mezi komunisty nebo alespoň kandidátem na členství. Ministerstvo pracovních sil odhadlo počet zemědělců, soukromě hospodařících i družstevních, na konec roku 1952 okolo 70 000 (viz kapitola 1.2.), pokud budeme vycházet z tohoto údaje, dojdeme k 6,2 %, to znamená, že přibližně každý šestnáctý zemědělec byl v roce 1953 komunist.

Tato stručná statistika o komunistické základně mezi zemědělci v Pardubickém kraji může posloužit k dalším úvahám nad úspěchem kolektivizace především v úvodních letech, kdy vedoucí komunisté často kladli důraz na příklad komunistů zemědělců a jejich úlohu při zakládání JZD. V úplných počátcích podpořilo zakládání JZD svým vstupem mnoho členů KSČ, poměr mezi členy nových JZD či PV dosahoval 60 % ku 40 % ve prospěch komunistů, zbylé členy zastupovali bezpartijní zemědělci či členové lidové strany nebo národních socialistů.⁴¹⁷ Přesnější číslo KNV uvedl v červnu 1950, z celkového počtu 10 224 patřilo 6 473 k členům KSČ (63,3 %). V celostátním měřítku dokonce dosáhli komunisté 75 % mezi členy nových JZD i PV.⁴¹⁸ Z dalších politických stran Národní fronty se mezi členy objevili zástupci lidové strany v počtu 318 a 37 socialistů.⁴¹⁹ Pokud se vrátíme k počtu 6 473 členů KSČ v JZD v prvních letech kolektivizace, je zřejmé, že velkou část komunistů mezi členy JZD museli tvořit kovozezemědělci nebo nezemědělci – tedy členové s omezenou zemědělskou činností nebo úplně bez ní.

Vstup komunistů do JZD nebyl samozřejmostí a většina zemědělců komunistů se obávalo podobně jako mnoho bezpartijních zemědělců jednoho základního problému – strach o vlastní půdu, zda o ni vstupem nepřijdou.⁴²⁰ Tyto obavy v průběhu kolektivizace vyjadřovala většina zemědělců, do JZD odmítali vstoupit kvůli možné ztrátě vlastnictví půdy. Z okresů přicházely na KV KSČ Pardubice zprávy od stranických funkcionářů na nižších úrovních, ve kterých popisovali neochotu členů strany zakládat nebo vstoupit do JZD. V obci České Libchavy (okr. Ústí nad Orlicí) nechtěli místní komunisté vstoupit do JZD, další rozšiřování JZD spíše brzdili a členové místní organizace ČSM měli stejný postoj.⁴²¹ Ale objevovaly se i případy, kdy se někteří členové KSČ vyslovili proti práci vlastní strany, někteří funkcionáři

⁴¹⁷ SOA Z, f. KV KSČ P, sign. 17/2/6/1, s. 18 – brožura – VI. Krajská konference KSČ Pardubice – Zpráva o činnosti krajského výboru komunistické strany Československa v Pardubicích – 25. – 27. května 1951.

⁴¹⁸ J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 20.

⁴¹⁹ SOA Z, f. KNV P, kn. 22, s. 484 – Zpráva o činnosti IX. referátu k 13. červnu 1950.

⁴²⁰ J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 21.

⁴²¹ SOAZ, f. KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/3/59, s. 111 – zápis ze schůze pléna z 11. a 12. listopadu 1950.

podle zprávy „...se sice nestaví otevřeně proti zakládání JZD, ale radí k opatrnosti, aby se jich nezaložilo hodně, aby se neudělaly zmetky...“. Podobný případ se měl udát v okr. Čáslav, kde se stejným způsobem vyjadřoval vedoucí zemědělského odboru.⁴²² Někteří zemědělci ovšem poukazovali na příklad funkcionářů na venkově, při zakládání JZD v Dolních Heřmanicích (okr. Lanškroun) přišli agitátoři za zemědělcem, aby podepsal přihlášku do JZD, ten pouze napsal dopis předsedovi ONV: „*Já nejsem proti JZD, já půjdu do JZD, ale myslím, že jako bezpartijní nemusím být první, který přihlášku podepíše. Myslím, že to mají být členové strany a funkcionáři strany.*“⁴²³ Komunisté v prvních letech kolektivizace neměli velkou oporu ve svém členstvu na venkově, velmi málo ji našli mezi zemědělci, loajalitu k straně a jejím plánům vyjadřovali spíše nezemědělstí obyvatelé venkova. To vypovídá o jedné zvláštnosti, která již byla zmíněna při první krizi, JZD zakládali ve velké míře komunisté a nezemědělci s malými zkušenostmi se zemědělskou výrobou a často zmiňovanými slabými manažerskými schopnostmi. Do zemědělství, zakládání JZD a organizování společných prací, ovšem zasahovali i komunisté z měst, konkrétně z průmyslových podniků.

Českoslovenští komunisté okopírovali od sovětských komunistů v prvních letech kolektivizace zapojení dělníků do výkupu potravin. Rekvizice potravin bolševiky byly každodenní součástí ruského venkova mezi lety 1918–1921, divoký výkup měli pod kontrolou hlavně dělníci z měst, komunisté, kteří nešli daleko k násilí. Cílili především na „kulaky“, kteří podle Lenina hromadili zásoby obilí, aby vyhladověla města a armáda a oslabil se vliv bolševiků.⁴²⁴ Situace v Československu sice nedosáhla stupně, kdy bychom mohli hovořit o otevřeném konfliktu mezi dělníky a zemědělci o zemědělskou produkci, ale jisté prvky sovětského modelu vymáhání zemědělské produkce se objevovaly, výkup prováděly mnohdy skupiny dělníků z měst, členů Lidových milicí nebo StB. „*V těchto organizovaných akcích se rozšiřovaly praktiky rekvizice. Kontroloři se nezastavovali ani před zabavením samozásobitelských dávek pro rodiny nebo osiv a sadby pro výrobu. Někdy se dodávky odebíraly přímo ,od mlátičky.*“⁴²⁵

Jinou oporou komunistů při uplatňování společného hospodaření v JZD byli mimo jiné právě dělníci z měst, do určité míry měli být předvojem a spíše koordinovat společné práce na

⁴²² SOAZ, f. KV KSČ P, kart. 10, sign. 17a/10/130, s. 14 – zápis ze schůze pléna z 18. února 1956.

⁴²³ SOAZ, f. KV KSČ P, kart. 6, sign. 17a/6/87, s. 6 – zápis ze schůze pléna ze 4. října 1952.

⁴²⁴ L. VIOLA, *The Best Sons...*, s. 10–11.

⁴²⁵ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 393.

polích, aby zemědělci uvykli společné práci, podobnou té, jaká probíhala v továrnách. Výraznou pomoc pro zemědělce v tomto ohledu zejména v roce 1950, alespoň z pozice KSČ, znamenali důvěrníci Komise pro zemědělskou výrobu a výkup. Tyto komise existovaly na krajské a okresní úrovni a pro každou obec byl přidělen jeden důvěrník. Důvěrníci vytvořili spojkou mezi venkovem a stranou, jejich úkol spočíval v koordinaci plánování a organizaci výroby, hlášení pro vyšší úrovně a kontroly využívání strojů.⁴²⁶ Hned v prvním roce působení na venkově (v roce 1950) panovala mezi členy národních výborů i stranickými organizacemi spokojenost s prací důvěrníků, 60 % přidělených důvěrníků odvádělo podle zpráv dobrou práci a plánovali je přidělit pro vznikající JZD jako stálé instruktory, takto skončilo v JZD na podzim 1950 celkem 150 důvěrníků.⁴²⁷ Všeobecně převažoval názor, že přítomnost důvěrníků na vesnici může vyřešit nebo předejít spoustě problémů.⁴²⁸

Práce důvěrníků si všímalo i ministerstvo zemědělství v létě 1950, kdy je komunisté využívali, nejvíce jich působilo v českých zemích celkem 3 536, z toho 1 956 jich bylo z průmyslových závodů (55 %), zbylí pocházeli především z funkcionářských pozic národních výborů nebo strany.⁴²⁹ Funkcionáři KNV Pardubice důvěrníky označili přímo za „*dělnické kádry*“.⁴³⁰ V Pardubickém kraji se údaje o působení důvěrníků liší, např. zmíněných 150 osvědčených nebo např. další číslo vychází ze zprávy pro KNV KSČ – důvěrníci byli ve všech obcích, kromě 51, to by znamenalo, že působili v cca 700 obcích.⁴³¹ Na venkově setrvali či dojížděli, v roce 1951 už ale jejich aktivita a tím pádem i význam poklesl. Ve stejné době jako důvěrníci působili na venkově tzv. újezdni tajemníci, kteří měli na starosti více obcí a spíše řešili širší spektrum otázek než pouze výkup a přechod na vyšší typy JZD. Jejich odborné znalosti s politickou a hlavně správní agendou byly nevalné⁴³² a na rozdíl od důvěrníků je funkcionáři národních výborů často kritizovali ze špatnou práci.

Komunisté mezi zemědělci nevytvořili na venkově potřebný základ pro úspěšné uplatňování kolektivizace, jak od nich očekávali komunisté na vyšších úrovních. Do JZD v prvních letech vstupovali v malém počtu, který neodpovídal představám výše postaveným

⁴²⁶ SOA Z, f. KNV P, kn. 23, s. 538, zpráva X. referátu – výkup bramborů ze sklizně 1950.

⁴²⁷ Tamtéž, s. 312, zpráva IX. referátu – Politická zpráva pro radu dne 22. 8. 1950 o přechodu vesnice na družstevní velkovýrobu.

⁴²⁸ NA Praha, f. MZ – kol., kart. 10, inv. č. 110, 109. schůze konaná 24. srpna 1950 Zpráva pro předsednictvo ÚV KSČ o dnešním stavu JZD a dalších úkolech v podzimních pracích, s. 16.

⁴²⁹ NA Praha, f. MZ – kol., kart. 9, inv. č. 106, 105. schůze kolegia 27. července 1950, Zpráva o JZD č. 18, s. 1.

⁴³⁰ SOA Z, f. KNV P, kn. 24, Zpráva IX. referátu – Zpráva pro radu KNV, s. 3.

⁴³¹ Tamtéž.

⁴³² M. STANĚK, *Počátky kolektivizace zemědělství...*, s. 30–31.

stranickým funkcionářům a v některých případech odmítali vstup či založení JZD. Komunisté i členové národních výborů se pokusili v průběhu kolektivizace opřít na venkově také o dělníky z měst, jejich úloha jistě nebyla druhořadá, o čemž svědčí setrvání některých v pozici instruktora pro nová JZD. Ministerstvo zemědělství vyzývalo v dubnu 1950 kraje, aby následovaly příklad Královéhradeckého kraje, kde v jedné obci zůstávali dělníci do doby přechodu na II. typ JZD.⁴³³ Dělníci měli na venkově úlohu pomoci s překonáváním „počátečních potíží“ a poskytnout hlavně „politickou podporu“, protože platili za zkušené a „politicky uvědomělé“. Otázku pomoci ze strany dělníků či politicky zkušených kádrů komunisté postupně oprašovali v průběhu celé kolektivizace, jako např. posílení zemědělství 2 000 odborníky na základě usnesení ze zasedání ÚV KSČ z června 1955. Pokud srovnáme situaci se Sovětským svazem, budeme opět opakovat dvě základní cesty dělníků z měst na venkov, první v rámci násilných rekvizic a druhý na základě urychlení kolektivizace a příchodu 25 000 „nejlepších dělníků“. Českoslovenští dělníci podnikali podobné cesty za venkovským obyvatelstvem.

Ve srovnání s maďarskými zemědělci v komunistické straně musíme zmínit ještě jednu zvláštnost maďarských družstev, uvnitř každého družstva se utvořila samostatná stranická organizace, která zapříčinila menší závislost a větší autonomii na místních stranických organizacích, podle Nigela Swaina měli předsedové i členové družstev volnější ruce při plánování výroby apod.,⁴³⁴ českoslovenští komunisté a družstevníci tuto možnost neměli.

Ve druhé polovině padesátých let už komunisté-zemědělci neměli důležitou pozici jako před rokem 1955, souviselo to s rychlou kolektivizací od léta 1957. Právě masové vstupy zemědělců bez stranického členství způsobily, že komunisté mezi zemědělci tvořili opět marginální skupinu a režim nemusel považovat za nutné využívat jejich služby, spíše se objevují jako součást statistiky, kolik se jich nachází mezi zemědělci v JZD, popř. sdoukromém sektoru. Naopak dělníci z výroby byli stále důležitou podporou, jednak kvůli zvýšenému tlaku a potřebě agitací na venkově, ale také z hlediska specifické společenské vrstvy, která výrazně ovlivnila podobu venkova v období kolektivizace, touto vrstvou máme na mysli kovozezemědělce.

⁴³³ NA Praha, f. MZ – kol., kart. 9, inv. č. 90, 89. schůze kolegia 13. dubna 1950, zpráva ze schůze, s. 2.

⁴³⁴ N. SWAIN, *Collective farms...*, s. 140.

4.2. Kovozezemědělci

Vzhledem k historickému vývoji hovoříme v případě kovozezemědělců⁴³⁵ o sociologickém i historickém fenoménu venkova. Tento fenomén tvoří součást všech společností, které prošly průmyslovou revolucí. Kovozezemědělci představují dosud nepříliš probádanou skupinu venkovského obyvatelstva s významným vztahem k zemědělství i k mimozezemědělskému zaměstnání. Problémem ovšem je, jakým způsobem k nim přistupovat, můžeme totiž použít velmi široké nebo velmi úzké vymezení pojmu. Pro účely této práce je příhodnější zvolit širší vymezení pojmu, kam je zahrnuta kovozezemědělská domácnost, ve které členové domácnosti pracují na zemědělské půdě nebo mimo zemědělství v různých odvětvích národního hospodářství⁴³⁶ a zemědělství mají jako hlavní, vedlejší nebo doplňkový zdroj obživy.⁴³⁷ Kovozezemědělskou domácnost komunisté ve většině případů chápali jako jednoho člena (zpravidla muže) či další členy domácnosti se zaměstnáním v průmyslovém odvětví ve městě a ostatní členy domácnosti pracujícími v zemědělství. Vymezení pojmu ovšem způsobilo nemalé problémy i samotným komunistům, jelikož označení kovozezemědělec pochází z dřívější doby, někteří komunisté poukazovali, že užívání termínu kovozezemědělec „je nesprávný třídní termín. Je proto třeba užívat správných termínů, tj. drobný držitel půdy anebo drobný rolník.“⁴³⁸ Užívání pojmu způsobilo i další potíže, v období kolektivizace používali zástupci KNV Pardubice i KV KSČ Pardubice kromě tradičnějších pojmenování kovozezemědělců, popř. stavozezemědělců také regionální označení pro Pardubicko „chemo

⁴³⁵ Pojem kovozezemědělec neodpovídá plně významu slova, jak ještě ukážeme dále. Lépe vystihují podstatu této vrstvy venkovského obyvatelstva termíny z jiných jazyků, jak je uvádí *Sociologická encyklopedie Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.* – v anglickém jazyce se užívá výraz „part-time subsistence farmer“, ve francouzštině „agriculteur à temps partiel“, v němčině „Halbbauer“, výrazy z cizích jazyků vystihují lépe podstatu pracovníků, které v českém jazyce označujeme jako kovozezemědělce, protože poukazují na jeho částečné zaměstnání v zemědělství. K českému vyjádření je blízké označení z italštiny: „metamezzadro“. *Heslo kovozezemědělec, Sociologický slovník*, dostupné z <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Kovozezemědělec> [citováno dne 8. 11. 2018]. N. Swain uvádí ve své knize o maďarské kolektivizaci „worker-peasant“ či „peasant-workers“, čímž dává najevo, převažující obživu ze zemědělství či dělnické profese (Nigel SWAIN, *Collective farms*, s. 184.)

⁴³⁶ Květa ČIHÁKOVÁ, *Postavení kovozezemědělců v sociální struktuře kapitalistické a socialistické společnosti*, Praha 1968, s. 7–10.

⁴³⁷ Heslo *Kovozezemědělec, Sociologický slovník*, dostupné z <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Kovozezemědělec> [citováno dne 8. 11. 2018]

⁴³⁸ Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1953*, s. 128. *Zápis celostátní pracovní porady předsedů krajských soudů a vedoucích krajských soudních správ, konané dne 20. června 1953 na ministerstvu spravedlnosti v Praze.*

*rolníci*⁴³⁹ nebo pro Ústí nad Orlicí a okolí „*textil zemědělci*“.⁴⁴⁰ Užívání nejrůznějších modifikací pojmu kovozezemědělec dokazuje, že samotný pojem je velmi široký a opravdu se může vztáhnout na zaměstnání mimo zemědělství prakticky v jakémkoli odvětví národního hospodářství. Typickým příkladem kovozezemědělské obce s mnohými možnostmi zaměstnání byla Dlouhá Třebová (okr. Ústí nad Orlicí), kde kovozezemědělci využili hned několik příležitostí další obživy kromě zemědělství, obec leží na cestě mezi velkými průmyslovými městy Ústí nad Orlicí a Česká Třebová a obývali ji převážně kovozezemědělci se zaměstnáním v textilním závodě nebo na železnici u ČSD.⁴⁴¹ Důležité je poznamenat, že kovozezemědělci netvořili české či československé specifikum, nechyběli např. ani v Maďarsku,⁴⁴² které bylo mnohem méně industrializovanou zemí než Československo.

Vytváření sociální skupiny kovozezemědělců souviselo s rozvojem průmyslu a „*jedním z projevů tohoto procesu je spojování zemědělské činnosti s nezemědělskou...*“.⁴⁴³ Kovozezemědělci v době své postupné geneze získávali pracovní místa v průmyslu, ovšem mnoho dělníků z měst je chápalo jako „*nekalou konkurenci*“, protože mohli přistoupit vzhledem k činnosti v zemědělství a vytváření i nepatrných naturálních zásob na nižší plat.⁴⁴⁴ Opačný pohled mohli mít zaměstnavatelé, protože kovozezemědělec i s nižším platem přežil díky činnosti v zemědělství a jeho životní náklady mohli být nižší.⁴⁴⁵ V éře první republiky tvořila malá hospodářství do 2 ha nejpočetnější držitele půdy – okolo poloviny všech držitelů, nejmenší hospodářství do půl ha byla brána pouze jako doplňková a jejich počet narostl mezi lety 1902 a 1921 o 80 %. Počty ale nejsou tolik podstatné jako konstatování Zdeňka Kárníka, že tato malá hospodářství byla ve většině případů velmi chudá, spojena s jinou hospodářskou činností člena domácnosti a kovozezemědělci obdělávali půdu „*s největší možnou pečlivostí, ale primitivně a ze společenského hlediska neproduktivně...*“.⁴⁴⁶

⁴³⁹ SOA Z, f. KNV P, kn. 105, s. 124, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství Návrh na předání JZD Podůlšany do obhospodařování ČSSS Dražkovice, s. 1.

⁴⁴⁰ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/5, s. 5 – zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957, diskuzní příspěvky nepřednesené.

⁴⁴¹ Tamtéž.

⁴⁴² Nigel SWAIN, *Collective farms*, s. 184.

⁴⁴³ K. ČIHÁKOVÁ, *Postavení kovozezemědělců...*, s. 26.

⁴⁴⁴ Zdeněk JINDRA – Ivan JAKUBEC a kol., *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha 2015, s. 143.

⁴⁴⁵ Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře první republiky. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*, Praha 2017, s. 442.

⁴⁴⁶ Tamtéž, s. 442–443.

Kovozemědělce nelze považovat pouze za součást hospodářů na menších výměrách, ale objevovali se napříč všemi skupinami držitelů, jak ukazuje následující tabulka s daty z roku 1930.

Tabulka 10 Počty zemědělských závodů v Československu, jejichž členové nebyli zaměstnáni pouze v zemědělství (data z roku 1930)⁴⁴⁷

Skupina zemědělců podle výměry zemědělské půdy (ha)	Celkový počet zemědělských závodů		Počet závodů, jejichž členové nebyli zaměstnáni pouze v zemědělství	
	Celkový počet	Relativní počet	Počet závodů	% z celkového počtu
0–2	250 063	40,5	220 285	88,1
2–5	175 017	28,3	79 471	45,4
5–10	96 646	15	20 051	20,7
10–20	62 150	10,1	6 926	11,1
20–100	35 009	5,7	2 940	8,4
Nad 100	2 412	0,4	414	17,2
Celkem	617 297	100	330 087	53,5

Uvedený poměr se nezměnil ani v následujících dvaceti letech, podle odhadů až 50 % zemědělců pracovalo v roce 1950 i v jiném odvětví hospodářství než pouze v zemědělství. Nedostatek pracovních sil a snaha posílit průmysl částečně způsobily, že tento počet dále stoupal, v roce 1956 bylo 65 % zemědělců s výměrou zemědělské půdy mezi 2 a 5 ha (včetně začleněných v JZD), kde pracoval aspoň jeden člen z domácnosti v jiném odvětví národního hospodářství, u výměry 5 až 15 ha to bylo 40%. Narůstání počtu kovozemědělských domácností dosáhlo počtem 1,84 milionu členů vrcholu v Československu v roce 1956, v roce 1961 po dokončení kolektivizace klesl počet na 1,6 milionu.⁴⁴⁸

Počty kovozemědělských domácností v Pardubickém kraji v době kolektivizace můžeme pouze zhruba odhadnout na základě celkového počtu zemědělských závodů jednotlivých skupin podle velikosti v roce 1949 ještě před začátkem kolektivizace.⁴⁴⁹ Skupina

⁴⁴⁷ K. ČIHÁKOVÁ, *Postavení kovozemědělců...*, s. 37 a 40. Data v tabulce nezohledňují míru zaměstnání v jiném oboru, zda zemědělství pro držitele představovalo doplňkovou, vedlejší nebo převažující hospodářskou činnost.

⁴⁴⁸ *Tamtéž*, s. 40–41,

⁴⁴⁹ Skepticky k přesným číslům kovozemědělců v československém zemědělství se vyjádřili autoři *Hospodářských a sociálních dějin Československa 1918–1992. 2. díl období 1945–1992*: U nejmenších výměr do 2 ha podle nich:

nejmenších zemědělských závodů s výměrou do 2 ha tvořila v roce v roce 1949 celkem 43,61 % všech zemědělských závodů s počtem 27 888, skupina od 2 do 5 ha 25,09 % závodů (16 045) a skupina od 5 do 10 ha s 17,57 % (11 239).⁴⁵⁰ Pokud budeme počítat spíše se spodní hranicí a skupině s nejmenší výměrou přisoudíme 80 % kovozezemělských domácností, skupině od 2 do 5 až 50 % a od 5 do 10 budeme počítat s každým pátým, vyjde nám počet téměř 32 600 kovozezemělských domácností do 10 ha v Pardubickém kraji. Jejich množství se v průběhu kolektivizace měnilo vlivem různých okolností, jako např. další dělení půdy v rámci jedné domácnosti,⁴⁵¹ opouštění půdy, odchody do měst, ztráta zájmu o hospodaření na půdě, obdržení nuceného pachtu apod. Čísla o počtech malých zemědělců se lišila, KV KSČ uváděl v březnu 1957 okolo 40 000 zemědělských hospodářství do 3,5 ha a většina z nich byla kovozezemělsců,⁴⁵² KNV Pardubice napočítal 39 000 do 5 ha.⁴⁵³ Přesný počet kovozezemělsců je těžké stanovit, ale především v období roku 1957 a rozhodující vlny kolektivizace na soukromě hospodařící zemědělce vzrostl výrazně i tlak na kovozezemělsce.

Vzhledem k početnosti této skupiny a zkušenostem z průmyslové výroby komunisté přepokládali, že kovozezemělsci mohou být jednou z opor kolektivizace a dokonce hnacím motorem. Na počátku kolektivizace tuto úlohu částečně plnili, po zásobovacích opatřeních v prosinci 1951 ovšem kovozezemělsci na vstup do JZD zanevřeli a později v souvislosti se stoupající životní úrovní a nižším povinným dodávkovým povinností zvyšovali své příjmy, což se podepsalo na jejich odmítání podepsat přihlášku do JZD. Spor mezi kovozezemělsci a komunisty v Pardubickém kraji vyvrcholil na krajské konferenci v roce 1957. Vystupující poukazovali na malou ochotu kovozezemělsců vstoupit do JZD a také na skutečnost, že současný stav jim vyhovoval v souvislosti s vysokými příjmy. Kovozezemělsci patřili na prahu překotné kolektivizační vlny na přelomu let 1957 a 1958 mezi nejzámožnější obyvatele venkova. Jeden člen domácnosti nebo někdy i více dostávali příjem ze zaměstnání mimo zemědělství a zemědělské produkty spotřebovala rodina pro vlastní spotřebu nebo zbylé

*„nelze odlišit nejmenší rýze zemědělská hospodářství od usedlostí, kde zemědělská činnost nebyla jediným nebo hlavním předmětem hospodářské činnosti.“ V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny...*, s. 356.*

⁴⁵⁰ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/6/1, s. 18, brožura k VI. krajské konferenci KSČ Pardubice – Zpráva o činnosti krajského výboru komunistické strany Československa v Pardubicích – krajská konference KSČ ve dnech 25. – 27. květen 1951.

⁴⁵¹ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 298.

⁴⁵² SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 17, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957.

⁴⁵³ SOA Z, f. KNV P, kn. 90, s. 82, projednávání zprávy Organizátorské činnosti národních výborů v zimním období a předvolební kampani.

prodala na státní nákup za vyšší ceny. Kovozezemědělci mohli dodat poměrně dost produktů na státní nákup, způsobili to sami komunisté nízkými kvótami pro povinnou dodávku pro menší skupiny a kovozezemědělci často ani nedodali a přesvědčovali úředníky z výkupního aparátu, že nedodají, protože musejí nejdřív uživit sami sebe. Na zmíněné krajské konferenci KSČ Pardubice kritizoval předseda KV Richard Průša především vysokou životní úroveň kovozezemědělců. Kritiku začal u zemědělců všeobecně, protože nedodali povinné dodávky, ale státní nákup rostl, s ním také výdaje státu na odkup zemědělských produktů. Tím pádem měly růst příjmy zemědělců, ale také odběr spotřebního zboží na venkově. Kupní síla zemědělců podle předsedy KV dosáhla vysoké úrovně a zemědělci kupovali i auta značky Škoda: „...v zemědělství dochází k neoprávněnému růstu příjmů rolníků, proti jejich výrobě. A pak nás jistě nemůže zarážet tak vysoký počet žádostí o nové Spartaky.“⁴⁵⁴ Ve stejném duchu se nesla i kritika zástupce z okresu Ústí nad Orlicí. V průmyslovém okrese žilo velké množství kovozezemědělců, ještě na začátku roku 1957 mělo výměru do 5 ha 3 229 zemědělských hospodářství z celkového počtu 3 762 (85,8 %), všichni samozřejmě nepatřili mezi kovozezemědělce, ale využívali systém nízkých povinných dodávek pro malé zemědělce a možnost vyšších příjmů. Ve zmíněné obci Dlouhá Třebová bylo do 5 ha 336 z 386 hospodářství (87 %), dále ve Lhotce (dnes místní část města Česká Třebová) 75 z 90 (83,3 %), Řetová 127 ze 159 (79,9 %), Jehnědí 102 ze 128 (79,7 %) nebo Lanšperk 83 z 85 (97,6 %).⁴⁵⁵ Kovozezemědělské domácnosti v okr. Ústí nad Orlicí představovaly silnou skupinu s obrovským zastoupením, dokázaly také dobře využívat systém výkupu v součinnosti se zaměstnáním ve městech a jejich kupní síla rostla do takové míry, že někteří komunisté volali po opatřeních proti bohatnoucím kovozezemědělci. V okr. Ústí nad Orlicí podle šetření nakoupili lidé během 14 měsíců od ledna 1956 do února 1957 celkem 223 motocyklů v 28 obcích. „...když navštívíte zemědělské usedlosti najdete nejmoderněji vybavené domácnosti, elektrická kamna, pračky, televizory atd.“ V obci Rviště uzavřeli společnou prádelnu, protože každá rodina si byla schopna pořídit pračku.⁴⁵⁶

Vyšší životní úroveň pocházela z příjmu ze zemědělství i ze zaměstnání mimo zemědělství, v roce 1957 bylo komunistům jasné, že kovozezemědělci díky stoupající životní

⁴⁵⁴ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 150, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957.

⁴⁵⁵ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/5, s. 4 – zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957, diskuzní příspěvky nepřednesené.

⁴⁵⁶ Tamtéž, s. 5.

úrovni i možnosti širšího výběru spotřebního zboží ztratili zájem o vstup do JZD, tušili, že je nečeká zářná budoucnost, hlavně z hlediska nejistých příjmů ze společné výroby oproti vysokým příjmům z individuální výroby. V roce 1957 komunisté pokládali kovozezemědělce za odpadlíky, to ale byl naprostý obrat oproti počátkům kolektivizace, kdy naopak představovali oporu pro režim. Chtělo by se říci, že u kovozezemědělců zcela selhávalo třídní hledisko, měli se stát společně s malými držiteli půdy motorem kolektivizace, protože vzhledem k velikosti půdy měli být společně s dalšími skupinami obyvatel na venkově nejvíce vykořisťováni, ale komunisté jim díky uvedeným důvodům otevřeli cestu k vysokým příjmům do té míry, až toužili po zachování nabytého sociálního statusu.

Jejich pozice tomu přímo nahrávala, měli zkušenosti ze zemědělství i ze závodů a hlavně zkušenosti práce a organizace ze závodů komunisté oceňovali. Kovozezemědělci mohli také ve svém závodu získávat ostatní kovozezemědělce do JZD, jak se to dělo v kraji Gottwaldov.⁴⁵⁷ Z rozsáhlého materiálu ministerstva zemědělství pro potřeby ÚV KSČ z března 1952 je zřejmé, že se po zásobovací krizi dostávají kovozezemědělci mimo zájem nábory do JZD. Komunisté spíše přesunuli pozornost na jejich ženy s cílem získat je pro JZD a také na „*zvyšování politické vyspělosti*“.⁴⁵⁸ V první fázi kolektivizace kovozezemědělci nehráli pouze epizodní roli, v mnohých případech se aktivně podíleli na zakládání JZD, ve kterých tvořili většinu zemědělců, podle šetření z konce dubna 1950 jich bylo v JZD 2 032 z celkového počtu 10 213 členů JZD (19,9%).⁴⁵⁹ Ale jejich spolupráce s režimem v JZD nestála na pevných základech, protože kovozezemědělci nezůstali na začátku padesátých let ušetření nátlaku ze strany režimu při vstupu do JZD, když jim komunisté vyhrožovali, „*že pokud nepodepíší, budou propuštěni z práce*“.⁴⁶⁰ Kovozezemědělci změnili svůj postoj, jak již bylo zmíněno, po zásobovacích opatřeních v prosinci 1951, kdy hrozil po jejich odchodu rozpad několika JZD (více v kapitole 3.1. *První krize kolektivizace – zásobovací opatření*), krize se

⁴⁵⁷ J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1951*, s. 74. *Zpráva instruktorky zemědělského oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Československa B. Brodské o instruktáži v kraji Gottwaldov ve dnech 6. – 8. března 1951.*

Kovozezemědělci v okolí Gottwaldova tvořili poměrně bohatou vrstvu obyvatelstva, jednalo se o pracovníky firmy Svit, popř. i dalších profesí jako stavební dělníci s malou výměrou pole, dostali označení „*baťokulaci*“. Měli to být právě tito kovozezemědělci, kteří jako jedni z prvních odporovali kolektivizaci v kraji Gottwaldov v roce 1949. Srov. Jaroslav ROKOSKÝ, *Mezi hrdostí a zoufalstvím Odpor proti násilné kolektivizaci*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 185.

⁴⁵⁸ J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1952*, s. 99 a 105. *Návrh usnesení o upevnění a dalším rozvoji jednotných zemědělských družstev, zpracovaný ministerstvem zemědělství pro předsednictvo Ústředního výboru komunistické strany Československa.*

⁴⁵⁹ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 4, sign. 17a/2/51, s. 8 – zápis ze schůze pléna z 3. června 1950

⁴⁶⁰ Milan STANĚK, *Počátky kolektivizace...*, s. 60.

dotkla zejména zemědělců mezi 0,5 a 2 ha s převahou kovozezemědělců. Krize také byla nejspíš jedním z impulsů, které kromě vysoké životní úrovně vedly kovozezemědělce k modelu domácnosti, kde jeden či více členů pracoval v nezezemědělském oboru a ostatní člen či členové obstarávali své soukromé pole a stáje.

Ale ne všichni kovozezemědělci uvítali zakládání JZD, na přelomu léta a podzimu roku 1950 podle hlášení z OV Chotěboř odmítali kovozezemědělci z podniku Meva Chotěboř podepsat přihlášku do JZD.⁴⁶¹ V průmyslovém závodu v Rosicích nad Labem v létě 1950 jeden kovozezemědělec veřejně vystoupil proti JZD, z hlediska KV KSČ nebyl problém u dotyčného, ale spíše u vedení závodu, který nedokázal vysvětlit zaměstnaným kovozezemědělcům důvody pro vstup do JZD.⁴⁶² ZO KSČ často vstupovaly do angažování kovozezemědělců a jejich úkolem bylo donutit je ke vstupu ve spolupráci s OV KSČ. V obci Sobiňov (okr. Chotěboř) založili kovozezemědělci JZD, ale o společné hospodaření nejevili zájem, pouze do JZD vložili půdu, KV KSČ kritizoval především práci ZO ve spolupráci s OV, že nedokázali zajistit práci kovozezemědělců v JZD.⁴⁶³

Funkcionáři KSČ i národních výborů upozorňovali na dvojí problém kovozezemědělců, dvojí zaměstnání a zmíněné vysoké příjmy. Dostávali informace o neukázněných kovozezemědělcích, kteří nenavštěvovali závodní schůze, zkracovali si pracovní dobu nebo prodlužovali dovolenou kvůli sezonním pracím na poli. Kritika kovozezemědělců vrcholila na krajské konferenci KV KSČ v březnu 1957, ale i KNV poukazoval na působení kovozezemědělců v zemědělství i zaměstnání mimo průmysl. Na krajské konferenci např. zaznělo, že při přesvědčování o vstupu do JZD kovozezemědělec odpověděl: „*Já si 8 hodin odpracuji v továrně, přijdu domů, tam kus práce udělá máma a máme dva příjmy.*“⁴⁶⁴ Do určité míry odpověď vystihuje situaci kovorolníků, vztahy v rodině a možnost přilepšení za pomoci zemědělské produkce. V odpovědi je také důležitá zmínka o spojení dvou příjmů, z níž můžeme usuzovat, že v takové domácnosti mohl být příjem ze zemědělské činnosti srovnatelný s platem ze závodu. V zaznamenaném ale nepředneseném příspěvku na konferenci zástupce z průmyslového okr. Ústí nad Orlicí charakterizoval kovozezemědělce: „*Na tyto lidi našlo se v našem okrese jednoduché rčení: 8 hodin v závodě pomáhají budovat*

⁴⁶¹ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/3/57, s. 30 – zápis ze schůze pléna z 9. září 1950.

⁴⁶² SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/3/56, s. 57 – zápis ze schůze pléna z 5. srpna 1950.

⁴⁶³ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 6, sign. 17a/6/83, s. 6 – zápis ze schůze pléna z 5. července 1952

⁴⁶⁴ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 63, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957.

*socialismus, a 16 hodin budují svůj soukromý kapitalismus.*⁴⁶⁵ Kritika směřovala na jejich postoje i ekonomickou situaci: „...jsou brzdou v rozšiřování členské a půdní základny...jsou dnes nejlépe situovanou vrstvou na vesnici.“⁴⁶⁶

Z čeho vůbec vycházela nadstandardní ekonomická situace kovozezemělců na venkovské poměry v druhé polovině padesátých let? Příjmy kovozezemělské domácnosti pocházely ze zaměstnání mimo zemědělství a ze zemědělské produkce. Podle předem stanovených norem měly odvádět povinnou dodávku za nízké ceny a případný nadbytek produkce prodat za vyšší ceny na státní nákup. Kovozezemědělci obdrželi na základě nízké výměry zemědělské půdy nižší dodávkové normy než např. zemědělci s výměrou nad 15 ha zemědělské půdy. Úřady vybraly na povinných dodávkách např. ve vepřovém mase na 1 ha orné půdy od „kulaků“ v krajském průměru 46 kg v roce 1957, od skupiny zemědělců od 0,5 do 2 ha 33 kg. V rostlinné výrobě byl rozdíl markantnější a např. u pšenice „kulaci“ dodali 134 kg a 643 kg brambor na 1 ha, skupina malých zemědělců 62 kg pšenice a 238 kg brambor v průměru.⁴⁶⁷ U kovozezemělců hrál důležitou roli v dodávkách ještě jeden faktor – ve velké míře povinně nedodávali za nižší ceny, ale prodávali na státní nákup za vyšší ceny. Neunikli tím ale pozornosti úřadů a další kritice. Prodejem na státní nákup zvyšovali výrazně své zisky, 1 kg vepřového se povinně vykupoval na 6 Kčs a na státní nákup za 14,50 Kčs.⁴⁶⁸ Tímto obcházením povinností bohatli, čelili dalším slovním narážkám z krajského stranického i národního výboru, ale funkcionáři si zároveň postesklí, že nemohou kovozezemědělce trestat kvůli narušení aliance dělník-zemědělec – tzv. „třídnímu svazku“.⁴⁶⁹ Proto KV KSČ a KNV vyvinuly snahu se záměrem alespoň kovozezemědělce veřejně pranýřovat, vedení podniku je nechalo předvést před ostatní dělníky a zdůraznilo, že „*neplněním svých povinností vůči státu zpomalují růst jejich životní úrovně.*“⁴⁷⁰ Kovozezemědělci si ale i přes podobné incidenty byli jistí svou pozicí na venkově, na rozhraní venkova a města a zemědělské a průmyslové výroby, a to mohlo být jednou z příčin, proč si dovolili neplnit povinné dodávky ve vysoké míře. Při

⁴⁶⁵ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/5, s. 4 – zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957, diskuzní příspěvky nepřednesené.

⁴⁶⁶ Tamtéž, s. 26.

⁴⁶⁷ SOA Z, f. KNV P, kn. 97, s. 198, 203 a 205.

⁴⁶⁸ SOA Z, f. KNV P, kn. 111, s. 137, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v Pardubickém kraji.

⁴⁶⁹ SOA Z, f. KNV P, kn. 91, s. 115, projednávání zprávy Výkup zemědělských výrobků za rok 1956. Tuto obavu vyjádřil předseda KNV Průša.

⁴⁷⁰ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 150, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957.

dotazech funkcionářů KNV Pardubice odpovídali, že „zemědělské výrobky, které vyprodukují, potřebují si ponechat pro zlepšení své výživy, protože musí pracovat v továrnách i na poli.“⁴⁷¹ Někteří kovozezemědělci úmyslně poukazovali na své postavení spíše jako na handicap a vymlouvali se na dvojí zaměstnání.

Národní výbory po roce 1956 stupňovaly kritiku, v tomto roce zemědělci včetně družstevních neplnili dodávky podle očekávání a ztráty za neplnění narostly v Pardubickém kraji na 66 milionů Kčs, naopak na státním nákupu zemědělci dostali vyplaceno 118 milionů Kčs. Nejvíce neplničů patřilo do skupiny kovorolníků.⁴⁷² Funkcionáři KNV Pardubice při snaze o trestání kovozezemědělců předávali seznam neplničů přímo do závodů, ve kterém pracovali, aby s nimi jejich přestupek vyřešili. Problémy s neplněním probíraly s kovozezemědělci ZO KSČ nebo závodní výbory ROH, v reakci na neplnění v roce 1956 předaly v březnu 1957 národní výbory závodům seznamy s 1 693 neplniči dodávek.⁴⁷³ Vedoucí si kovozezemědělce předvolávali k pohovorům, nejtvrdší postup zvolil největší podnik v okr. Přelouč MKZ Chvaletice a hovořil s 30 zaměstnanci a zároveň vlastníky půdy, z nich 20 neplnilo a na základě zaslání seznamu je podnik propustil, „aby mohli lépe zajišťovat zemědělskou výrobu.“ A zároveň, aby vše budilo zdání dobrovolného odchodu a nikoliv propuštění: „Pohovory s těmito pracovníky byly vedeny tak, aby z uvedeného pracoviště odešli z vlastního přesvědčení.“ Další pohovory s neplnicími kovozezemědělci probíhaly i v Tesle Přelouč – ale pouze se šesti neplniči.⁴⁷⁴

Problém neplnění mezi kovozezemědělci byl rozšířený a např. v okr. Čáslav v závodě Kovolís Hedvikov u Třemošnice pracoval kovozezemědělec s výměrou půdy 6,1 ha a měl za rok 1957 dluhy na dodávkách 320 kg hovězího, 2 000 l mléka a 9 q zrnin. V roce 1956 sice vzniklo JZD Třemošnice, ale kovozezemědělci odmítli vstoupit a nesouhlasili se vstupem svých manželek.⁴⁷⁵ Podstatné na případu kovozezemědělce také byla jeho velká výměra přesahující 6 ha, v podniku Kovolís pracovalo více kovorolníků s větší výměrou. Podle tabulky č. 10 nebyli

⁴⁷¹ Tamtéž, s. 141, Odbor výkupu rady KNV – Zpráva pro radu KNV konanou dne 19. února 1957 o plnění plánu výkupu zemědělských výrobků za rok 1956, o plnění vyměřených dodávek za rok 1956, o plnění smluvní akce na dokrm dobytka, s. 2.

⁴⁷² SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 150, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957. SOA Z, f. KNV P, kn. 91, s. 112, projednávání zprávy Výkup zemědělských výrobků za rok 1956.

⁴⁷³ SOA Z, f. KNV P, kn. 93, s. 67–68. Stav evidence dodávek.

⁴⁷⁴ SOA Z, f. KNV P, kn. 92, s. 97, zpráva odboru organizačního a kontrolního – Zpráva o provedené prověrce organisátorské činnosti NV v okrese Přelouč, s. 7.

⁴⁷⁵ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/5, s. 26 – zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957, diskuzní příspěvky nepřednesené.

střední rolníci s kovozezemědělskou domácností výjimkou, např. v obci Oucmanice (okr. Ústí nad Orlicí) kovozezemědělec přiznal, že vlastní pole s výměrou 8 ha a vyplatí se mu více pracovat v průmyslu a uzavřít smlouvu s STS na polní práce, než vlastnit koně a potah, místo nichž si pořídil do stájí dvě krávy.⁴⁷⁶ Na krajské konferenci KSČ v roce 1957 byl kovozezemědělec s 7 ha výměry půdy jednou z vystupujících s nadsázkou klasifikován jako „sedlák“,⁴⁷⁷ ale tato narážka mířila spíše na vysoké příjmy než na výměru.

V první polovině roku 1957 komunisté kritizovali kovozezemědělce ze všech možných stran, kromě výše zmíněného neplnění dodávek a obohacování na úkor státu často zmiňovali absenci v práci nebo nejružnější zkracování pracovní doby a neplnění pracovních povinností. Kovozezemědělci začali absentovat hlavně v období špičkových pracích na polích, zejména ožních, ale částečně i v období jarních a podzimních prací. Kovozezemědělec z Pařížova (okr. Čáslav) vybral v průběhu kalendářního roku 49 dní dovolené, aby mohl pracovat na svém poli.⁴⁷⁸ Snaha působit na kovozezemědělce a hovořit s nimi byla složitá záležitost, KV KSČ chtěl tímto úkolem pověřit v podnicích ROH, ale zástupci odborů poukazovali, že v pracovní době jednat se zaměstnanci je složité a po pracovní době kovozezemědělci spěchali domů na pole, takže s nikým už mluvit nechtěli, nezúčastňovali se ani schůzí – závodních složek nebo pokud patřili mezi členy strany, tak stranických schůzí.⁴⁷⁹ KNV Pardubice v souvislosti s absencí kovozezemědělců chystalo opatření k prošetření produktivity jejich práce, zda plní výrobní úkoly.⁴⁸⁰

Na počátku roku 1957 proběhlo několik šetření a opatření pro kovozezemědělskou otázku. Kovozezemědělské domácnosti vděčily za vyšší příjmy kromě dvěma a více zaměstnáním také výkupnímu systému upravenému na podzim 1953, jak bylo zmíněno již výše. Jejich příjmy v průměru na jednu domácnost v roce 1956 převyšovaly soukromě hospodařící zemědělce i družstevníky, ale také dělníky:

⁴⁷⁶ Tamtéž, s. 5.

⁴⁷⁷ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 63, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957.

⁴⁷⁸ Tamtéž, s. 150.

⁴⁷⁹ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/5, s. 5 – zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957, diskuzní příspěvky nepřednesené.

⁴⁸⁰ SOA Z, f. KNV P, kn. 90, s. 80, projednávání zprávy Organizátorské činnosti národních výborů v zimním období a předvolební kampani.

Tabulka 11 Průměrné roční příjmy na domácnost v roce 1956 v Kčs⁴⁸¹

	Čisté peněžní	naturální	celkové	Index (dělníci=100)
Dělníci	24 329	384	24 711	100
Zaměstnanci	25 905	475	26 380	106
Kovoročníci	22 333	6 598	28 931	117,1
Členové JZD	16 297	8 943	25 240	102,1
Soukromí zemědělci	14 777	9 029	23 806	96,3

V roce 1956 kovozezemědělci vydělali při celkových příjmech na domácnost o 5 125 Kčs více než soukromě hospodařící zemědělci a o 3 691 Kčs více než členové JZD. Při porovnání cen za spotřebiče v roce 1956 vychází, že domácnosti kovozezemědělců mohly mnohem lépe pořídit moderní vybavení domácnosti než soukromí zemědělci či družstevníci. Ceny za pračku se v tom samém roce pohybovaly kolem 1 860 Kčs, za chladničku 1 880 Kčs a za rádio 1 450 Kčs,⁴⁸² celkem cca 5 190 Kčs, což byl přibližně rozdíl mezi příjmy domácností kovozezemědělců a soukromě hospodařících zemědělců. Údaje mohou částečně korespondovat se stížnostmi členů KSČ v roce 1957 na vybavené domácnosti kovozezemědělců moderními spotřebiči, ovšem více odpovídají postojům komunistů na nižších úrovních vůči zbohatlé vrstvě obyvatelstva. Tito komunisté se domnívali, že kovozezemědělci zabraňují dalšímu postupu kolektivizace a je nutné donutit je ke vstupu do JZD.

V červenci 1957 ministr zemědělství Milan Bakuřa prohlásil, že oporu nových JZD bude tvořit spíše vrstva středních zemědělců než kovozezemědělců.⁴⁸³ V každém případě nezáměr kovozezemědělců „i odpor k členství v JZD komunistické funkcionáře zaskočily. Dokonce řada místních činitelů již měla za to, že hlavním problémem kolektivizace nejsou střední rolníci, ale kovoročníci.“⁴⁸⁴ Pro stranické funkcionáře na nižších úrovních byli kovozezemědělci velké téma, na vyšších úrovních řešili komunisté kromě toho také právě střední zemědělce a jejich zájem o JZD. U nižších stupňů stranické hierarchie se opět projevovaly stejné motivy jako v krizi mezi lety 1953 a 1955, kdy mnoho stranických

⁴⁸¹ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 417.

⁴⁸² K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 52. Příloha č. 6, *Počet pracovních jednotek nutný k zakoupení vybraného zboží (v kg, litrech a kusech) a za služby (1956–1960)*.

⁴⁸³ J. DOLEŽAL – J. KMONÍČEK – J. PEKÁREK, *Když mizely meze...*, s. 102.

⁴⁸⁴ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 298

funkcionářů nechápal ústup z kolektivizace a prosazovalo svůj názor, že do JZD vstoupí jen „hladový zemědělec“. V letech 1956 a 1957 stáli tito funkcionáři proti početné a relativně movité vrstvě kovozezemědělců, která navíc odmítala vstup do JZD, proto na krajské konferenci KSČ v březnu 1957 tolik rezonovalo téma kovozezemědělců, jejich bohatnutí a neochota vstoupit nebo pustit ženy do JZD. V době končící zimy a nastupujícího jara 1957 probíhaly dvě důležité události – zasedání ÚV KSČ 27. a 28. února a III. celostátní sjezd JZD 22. – 24. března, na obou akcích kovozezemědělci nepatřili k hlavním tématům, prakticky o nich nepadla zmínka. V případě kritiky kovozezemědělců na krajské konferenci pravděpodobně vzali iniciativu do svých rukou nižší straničtí funkcionáři.

ÚV KSČ se problémem kovozezemědělců začalo pořádně zajímat až v druhé polovině roku 1958, kdy v listopadu 1958 vedoucí komunisté rozhodli, že kovozezemědělci budou cílovou skupinou pro kolektivizaci v příštím roce. „*Tento plán podpořila nemilá realita velmi časté absence v průmyslových závodech právě v době žni či jiných sezóních prací. Ideologicky tu navíc šlo o likvidaci ,individualistických ekonomických zájmů pracujících.*“⁴⁸⁵ V listopadu 1958 kolektivizace výrazně postoupila, ale mimo JZD se stále nacházel vysoký poměr zemědělců s výměrou do 2 ha – v Československu 79,5 % (712 900 hospodářství) a téměř polovina zemědělců mimo družstva se vyskytovala i ve skupině mezi 2–5 ha – 46,4 % (140 500). ÚV KSČ rozdělil zemědělce do 2 ha do dvou skupin – první byla vhodná pro zařazení do JZD, druhá vzhledem k velikosti nebo způsobu hospodaření nepřipadala v úvahu.⁴⁸⁶ Rozdělení proběhlo na základě výměry a charakteru pozemku, zahrádkáři a chataři s pozemkem do 0,5 ha komunisty nezajímali, zbylí zemědělci ano.⁴⁸⁷ ÚV KSČ zahájil tažení proti kovozezemědělcům s ročním zpožděním oproti nižším úrovním v Pardubickém kraji, nejspíš nepovažovali kovozezemědělce za velký problém a dali přednost nátlaku na střední zemědělce, a až po jejich kapitulaci zaměřili pozornost na kovozezemědělce. Kovozezemědělci se vzdali jen s obtížemi. Tušili, co je čeká na druhé straně barikády. Mohli srovnávat svoje příjmy s příjmy družstevníků, v roce 1956 (jak ukazuje Tabulka 11) ještě nebyly propastné rozdíly, ale vzhledem k rychlé kolektivizaci a výsledkům JZD o dva roky později nastal propad i těch, kteří podlehli. Jedním z příkladů mohou být výsledky JZD

⁴⁸⁵ Jiří TOPINKA, *Dokončení kolektivizace venkova a jeho realizace na Berounsku 1957–1962*, in: Vladimír Březina, Jiří Pernes (eds.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Brno 2009, s. 146.

⁴⁸⁶ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 422.

⁴⁸⁷ *Tamtéž*, 309–310.

Dlouhá Třebová, které zemědělci a převážně kovozezemědělci znovuzaložili v roce 1958, ale pracovní jednotka dosáhla v prvním roce hospodaření 8 Kčs,⁴⁸⁸ v případě průměrné spotřeby jednotek nového družstevníka mohl dosáhnout na roční příjem okolo 3 500 Kčs, což představovalo pokles příjmů do rodinného rozpočtu, který zaznamenalo nepochybně více kovozezemědělských domácností, jejichž členové se stali družstevníky.

Kovozezemědělci v průběhu kolektivizace zažili přerod z poměrně chudé opory režimu a kolektivizace v relativně movité odporce. Jejich příběh svědčí o přístupu komunistů k venkovu, kdy na základě výše povinných dodávek přímo likvidovali „kulaky“ a současně dávali příležitost určitým vrstvám zemědělců uspořit hotovost na nové spotřební zboží. Kovozezemědělci ale narazili, jejich bohatnutí nezůstalo bez povšimnutí komunistů na nižší úrovni, protože byli přesvědčení, že jen chudý zemědělec může vstoupit do JZD. I přesto kovozezemědělci tvoří společenskou vrstvu venkova, která by si díky své početnosti a především vývoji postojů zasloužila mnohem více pozornosti.

4.3. „Kulaci“

Už několikrát jsme zmínili velkou krizi kolektivizace, která začala v létě 1953. V této době také pomalu končila jedna z největších perzekučních akcí na československém venkově. Komunisté ji pojmenovali zkráceně akce „K“, nebo také akce „Kulak“. Slovo „kulak“ označovalo „třídního nepřítele“ na venkově a původně pocházelo z ruského prostředí.⁴⁸⁹ Toto slovo označovalo vrstvu obyvatelstva venkova s výměrou půdy nad 15 ha. Hranice 15 ha neměla opodstatnění, vypovídá o tom stanovení původní hranice 20 ha nebo vyvlastňování půdy u statků nad 50 ha podle druhé pozemkové reformy. Tato hranice spíše sloužila

⁴⁸⁸ *Kronika obce Dlouhá Třebová*, dostupné z <http://www.kronikar.estranky.cz/clanky/obecni-kronika/obecni-kronika.html>, kapitola Z činnosti J.Z.D. po roce 1958, s. 260 [citováno dne 12. 11. 2018].

⁴⁸⁹ Pojem „kulak“ pochází z počátku 20. století z carského Ruska, sovětští komunisté pouze toto označení převzali. Podle Andreje Zubova a spol. pochází z dob, kdy na venkově působili lichváři a půjčovali zemědělcům s vysokými úroky, dobové vyjádření označovalo tuto situaci, že lichváři dostali zemědělce lidově řečeno do hrsti, ruský „kulak“ (A. ZUBOV, *Dějiny Ruska...*, s. 213.). Pojem „kulak“ převzali později i komunisté pro označení bohatých zemědělců s velkou výměrou. Klement Gottwald na zasedání ÚV KSČ 14. října 1948 zmínil také pojem „boháč“ (J. JUNĚCOVÁ – J. PŠENÍČKOVÁ (eds.), *Zemědělské družstevnictví...1948–1949*, s. 46. *Zápis ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ ze dne 14. října 1948 zabývající se zemědělskou politikou KSČ po úmoru 1948 s usnesením.*), nebo se na začátku padesátých let hojně užívalo také označení „vesnický boháč“, z pramenů se ovšem „vesnický boháč“ postupně vytrácí a ve větší míře ho komunisté využívají do roku 1951. K diskuzi o označení velkých zemědělců srov. K. JECH, *Kolektivizace aneb vyhánění sedláků...*, s. 59–63. Kapitola *Pojmenování nepřítele*.

komunistům pro snadnější rozlišení, kdo „kulakem“ už je a kdo ještě není. Jak bylo poznamenáno výše, vztahy na venkově nelze nahlížet takto jednoduchou optikou, protože byly mnohem složitější. Ovšem komunisté do roku 1953 hranici nejrůzněji upravovali a do kategorie „kulak“ mohl spadnout i zemědělec s mnohem menší výměrou než 15 ha, např. hostinský. O „třídních nepřátelích“ včetně „kulaků“ v sovětské společnosti píše i S. Fitzpatricková: *„Dá se říci, že se Sovětský režim přímo specializoval na vytváření vlastních nepřátel, které pak podezíral ze spiknutí proti státu. Nejprve přišli na řadu příslušníci určitých společenských tříd a stavů – především bývalá šlechta, buržoazie, duchovní i kulaci – prohlášení za ‚třídní nepřátele‘. Tento krok byl zdůvodňován jednoduchou logikou, a sice že hněv způsobený ztrátou privilegií přirozeně vedl k tomu, že se účastnili spiknutí osnovaných s cílem nastolit staré pořádky, a získat zpětně ztracené výhody.“*⁴⁹⁰ Jako spiknutí proti státu mohlo být u „kulaka“ klasifikováno pouhé nedodání zemědělských produktů nebo nedodržení osevní plochy apod.

Cílem komunistů byla likvidace „kulaků“ jako „třídních nepřátel“, zprvu mluvili o izolaci od ostatních zemědělců, jak uváděli ve směrnících IX. sjezdu, ale praxe byla odlišná, komunisté prováděli odstraňování „kulaků“ z venkovského prostředí, vrcholem potom byla akce „K“. K izolaci „kulaků“ v počátcích kolektivizace sloužily rozpisy dodávek, v příspěvku na plénu KV KSČ Pardubice v listopadu 1949 doslova zaznělo: *„Rozpis měl pomoci v diferenciaci vesnice, oddělit velkostatkáře...“*. Komunisté dále chystali omezení vlivu „kulaků“ ve venkovských organizacích, např. JSCZ, nebo později na základě akce na odebrání strojů a různé mechanizace, z ideologického hlediska měli „kulaci“ zůstat izolovaní od ostatních zemědělců, ti by poté měli inklinovat k městským dělníkům a vytvořit s nimi tzv. „svazek“.⁴⁹¹

Komunisté zahájili akci „K“ v listopadu 1951, ale po údajné nepřipravenosti došlo k pozastavení a k opětovnému zahájení o rok později v listopadu 1952. V Pardubickém kraji probíhaly v přestávce akce přípravy, vypovídá o tom aktivní postoj krajského prokurátora Karla Goldšmída, celostátní řídicí orgán akce od něho v průběhu roku 1952 obdržel zprávu, že v kraji se přesídlení týká až jednoho tisíce „kulackých“ rodin.⁴⁹² Komunisté převzali inspiraci pro Akci „kulak“ v Sovětském svazu, zde řešili otázku zámožných zemědělců odvečením rodiny za hranice regionu, nejlépe na Sibiř, aby už dále nemohli mít vliv na své sousedy na venkově.

⁴⁹⁰ S. FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus...*, s. 59.

⁴⁹¹ SOA Z, KV KSČ P, kart. 4, sign. 17a/1/41, s. 7 a 10 – zápis ze schůze pléna 5. listopadu 1949.

⁴⁹² K. JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků...*, s. 126.

Počty nuceně vystěhovaných rodin dosáhly jednotek milionů.⁴⁹³ Podle seznamů vystěhovaných kulaků bylo v Československu odvečeno za hranice kraje na státní statky celkem 1 888 rodin,⁴⁹⁴ ministr vnitra Rudolf Barák uvedl v roce 1956, že Akce „K“ postihla až 4 000 rodin.⁴⁹⁵ Postižených „kulackých“ rodin bylo mnohem více, protože v mnoha případech se sáhlo k vystěhování v rámci kraje i okresu. Akce „kulak“ se dotkla v Pardubickém kraji celkem 168 rodin vysídlených za hranice kraje. Víc násilně vystěhovaných zaznamenaly pouze Pražský (219) a Jihlavský kraj (207), nejméně Karlovarský (11). V rámci Pardubického kraje bylo nejvíce rodin vystěhováno z okr. Chrudim – 23. V daném období let 1951–1953 probíhaly také procesy s kulaky, podle údajů bylo v Pardubickém kraji odsouzeno až 454 „kulaků“ s rodinami,⁴⁹⁶ tresty mohly být různé, zmíněné vystěhování včetně konfiskace či tresty odnětí svobody apod. Komunisté postupovali tvrdě i proti ženám v „kulacké“ otázce, v obci Horní Újezd (okr. Litomyšl) odsoudili za nesplnění dodávek tři ženy – Marii Hurychovou, vdovu se třemi dětmi, v roce 1952 na jeden měsíc odnětí svobody, Annu Sýkorovou – Tomšíčkovou v roce 1951 na měsíc a půl a Anastázii Hanusovou, která se z trestu dokázala vykoupit.⁴⁹⁷

Zajímavý případ (ne)vysídlení v průběhu akce „K“ proběhl v okr. Litomyšl. V roce 1952 byl odsouzen okresním soudem v Litomyšli „kulak“ František Kopecký ze Sebranic, následně mělo proběhnout vystěhování, ale proti se v obci zvedla vlna odporu, podle informací z IX. referátu ONV měli členové rodiny Kopeckých situaci využít a hledat místo v průmyslu.⁴⁹⁸ Případ je zajímavý také z hlediska odporu proti vystěhování, protože podle zprávy okresní prokuratury: „...*hospodaření na usedlosti nebylo zajištěno...*“, půda měla být rozdělena podle zákona 55/1947 Sb., tzv. nucenými pachtý, devět středních zemědělců mělo půdu převzít,⁴⁹⁹ ale ti to na poslední chvíli nejspíš odmítli, i na základě toho mohli zemědělci narušit akci „K“. Ale důležitá je také poznámka, že Kopečtí hledali pracovní místo v průmyslu. Svá stavení neopouštěli „kulaci“ pouze nuceně na příkaz komunistů v rámci akce „K“, ale také jinými

⁴⁹³ S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 83.

⁴⁹⁴ Karel JECH, *Protokolární seznam „rodinných celků odsouzených vesnických boháčů“ určených k vystěhování v akci „K“ („Kulaci“) v letech 1951–1953*, in: Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK (eds.), *Akce „K“: Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy, dokumenty*, Praha 2010, s. 315–498.

⁴⁹⁵ Michal BIHARY, *Násilná kolektivizace na Chrudimsku* (diplomová práce), Západočeská univerzita v Plzni 2013, s. 59.

⁴⁹⁶ *Tamtéž*, s. 59–60.

⁴⁹⁷ Jaroslav MACH, *Krutá léta perzekuce*, in: Milan Skřivánek (ed.), *Horní újezd u Litomyšle*, Horní Újezd u Litomyšle, s. 101.

⁴⁹⁸ J. NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Litomyšlsku...*, s. 54.

⁴⁹⁹ *Tamtéž*.

cestami. V první polovině padesátých let někteří „kulaci“ volili odchod z domova do průmyslu, tyto „kulaky“ bychom mohli zařadit do skupiny zemědělců, kteří měli strach z „dekulakizace“, nebo už je komunisté za kulaky označili, a raději doslova utekli z venkova (více v kapitole 1.1. *Venkov a demografie*). V roce 1950 prodávali někteří „kulaci“ svá hospodářství státu, „kulaci“ je dali k dispozici pro převzetí, podle informací pro IX. referát KNV se jednalo částečně i o zemědělce s výměrou nad 35 ha, nebyly to nijak malé počty, v celém kraji došlo k převzetí 86 „kulackých“ hospodářství s výměrou 2 550 ha (údaje za jednotlivé okresy: Holicе – 25 hospodářství s výměrou 755 ha, Chrudim – 27 hospodářství se 730 ha, Litomyšl – 6 hospodářství se 199 ha, Pardubice – 19 hospodářství s 526 ha, Vysoké Mýto – 9 hospodářství s 340 ha). Tuto půdu vykupovaly ONV a předávaly hlavně ČSSS.⁵⁰⁰ Podle statistiky uveřejněné v brožuře pro konferenci KV KSČ Pardubice v květnu 1951 poklesl počet soukromých zemědělských hospodářství mezi 20–50 ha v porovnání let 1950 a 1951 z 1 637 na 749 (54,2 %).⁵⁰¹ Samozřejmě na tak velký počet mohly mít vliv i jiné příčiny než odchody, jako např. vystěhování, konfiskace majetku, případně vstup do JZD apod., ale pokles „kulackých“ hospodářství nad 20 ha byl obrovský.

Případ Františka Kopeckého můžeme zkoumat z hlediska odporu zemědělců z okolí proti vystěhování, protože nechtěli převzít půdu. Podobný případ s ohlasem u zemědělců vyvolalo plánované vystěhování pěti „kulaků“ z obce Stradouň (okr. Vysoké Mýto). Delegation složená ze zástupců MNV a předsedy JZD protestovala na ONV těsně před provedením vystěhování „kulaků“. Ovšem byli neúspěšní, všichni „kulaci“ byli 18. dubna 1952 vystěhováni do okr. Roudnice nad Labem (Ústecký kraj).⁵⁰² Další obdobný případ s odporem proti odchodu přišel s příkazem vystěhování „kulaka“ v obci Nedvězí (okr. Polička) na přelomu let 1955 a 1956. Zdejší „kulačtí“ manželé Konvalinkovi měli být nuceně vystěhováni, ale podařilo se jim najít „útočiště“ v místním JZD, po čase komunisté objevili, že měli být před třemi lety vystěhováni a chtěli to provést, ovšem zemědělci byli proti, jejich odchod označili za konec a rozpad pro JZD a navíc členové MNV chtěli opustit svoje funkce.⁵⁰³

⁵⁰⁰ SOA Z, f. KNV P, kn. 21, s. 190–191, Zpráva o činnosti zemědělského referátu pro radu KNV, s. 1–3.

⁵⁰¹ SOA Z, f. KV KSČ P, sign. 17/2/6/1, s. 18 – brožura – VI. Krajská konference KSČ Pardubice – Zpráva o činnosti krajského výboru komunistické strany Československa v Pardubicích – 25. – 27. května 1951.

⁵⁰² J. NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Litomyšlsku...*, s. 15 a 17. Autor zde vychází z fondu Krajské prokuratury Pardubice uloženém v oblastním archivu Zámrska.

⁵⁰³ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 10, Sign. 17a/10/130, s. 36 – zápis ze schůze pléna z 18. února 1956.

V průběhu krize kolektivizace došlo ke změně vztahu režimu ke „kulakům“. Určité zmírnění tvrdého postupu přišlo s celkovou krizí kolektivizace v polovině roku 1953 společně s pozastavením akce „Kulak“. Ke konci celé akce přispěl stav konfiskovaných „kulackých“ hospodářství, se kterými si JZD po převzetí nedokázala poradit, výrazně poklesla jejich výroba a JZD v mnohých případech nedodávala potřebné množství zemědělských produktů. Vedení KSČ chtělo nedostatek zemědělských produktů na trhu řešit jiným způsobem. Celou akci po půl roce nečinnosti v lednu 1954 oficiálně ukončilo⁵⁰⁴ a revidovala dosavadní útlak „kulaků“. Kritizovala především špatné pochopení třídní politiky a záměnu slov potlačování a likvidace „třídního nepřítele“. Likvidace byla při zpětném pohledu nepřijatelná z několika důvodů. Podle jednoho názoru spíše posilovala pozice „kulaků“, protože vzbuzovala lítost ostatních zemědělců nad jejich smutným osudem.⁵⁰⁵ Další důvod odmítání odstranění „kulaků“ více souvisel se směrnicemi X. sjezdu. V případě odstranění „kulaka“ z jeho vlastního hospodářství zajistily národní výbory zemědělskou výrobu pouze přerozdělením do nucených nájmu, nebo zřízením náhradní výroby. Tyto možnosti však nevedly k cíli zvýšit zemědělskou výrobu.⁵⁰⁶ Uvolnění ve vztahu ke „kulakům“ nastínila stížnost na postup ONV Holice: „*V tomto okrese na příklad dlouho neodhalili záškodnickou činnost a nepotrestali žádného kulaka za nesplnění dodávkových povinností, jako kdyby na okrese kulaků nebylo.*“⁵⁰⁷ Straničtí funkcionáři dávali v mnohých případech „kulaky“ do spojitosti s rozpadem JZD.⁵⁰⁸ Propagandistické články v tisku představovaly „kulaky“ jako důvod odchodu mnoha družstevníků, popř. rozpadů JZD.⁵⁰⁹

Vztah KSČ ke „kulakům“ se postupně měnil. KSČ sice upustila od likvidace celé společenské vrstvy, ale „kulaci“ s sebou v následujících letech nesli těžkou ekonomickou

⁵⁰⁴ Petr BLAŽEK – Michal KUBÁLEK, *Akce „Kulak“*. *Přijetí, uplatňování a zrušení směrnice tří ministrů*, in: Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK (eds.), *Akce „K“: Vyhnání sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech*. Studie, seznamy, dokumenty, Praha 2010, s. 131.

⁵⁰⁵ SOA Z, f. KNV P, kn. 58, s. 249.

⁵⁰⁶ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/119, s. 16, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 23. 2. 1955.

⁵⁰⁷ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 8, sign. 17a/8/117, s. 1, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 13. 11. 1954. Podobný případ se kromě Holic vyskytl i v okrese Litomyšl. (SOA Z, f. KNV P, kn. 4, koreferát ze zasedání pléna KNV 18. 12. 1954, s. 2).

⁵⁰⁸ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/119, s. 64, zápis z plenárního zasedání KV KSČ 23. 2. 1955.

⁵⁰⁹ Mezi mnohými – *Zář*, 29. 6. 1954 – *Bojovat proti kulakům*; *Zář*, 2. 7. 1954, *Jak si kulaci představovali hospodaření v JZD Turov*; *Zemědělské noviny*, 29. 9. 1954, s. 5 – *Nedodržování stanov, špatná organizace práce a kulaci v družstvu brání rozvoji společného hospodaření – Proč bude mít JZD v Opatovicích málo sena?*

zátěž způsobenou vysokou dodávkovou povinností nebo pokutami za jejich neplnění. Díky tomu se z části jejich zemědělských usedlostí postupně staly tzv. úpadkové statky. Majitelé těchto statků nemohli zajistit produkci rostlinné a živočišné výroby také kvůli svému stáří a nemoci. Jejich děti povětšinou opustily rodný statek, odešly do průmyslu a statek nemohl nikdo hospodářsky zajistit a provozovat. Úpadkové statky tvořily velký problém se zemědělskou půdou v druhé polovině padesátých let. Řešení úpadkových hospodářství byla pro KNV Pardubice otázkou především v letech 1955–1957, před nástupem do rozhodující kolektivizační vlny. Na jaře 1956 uvedla zemědělská správa KNV, že v kraji bylo celkem 692 hospodářství se 7 256 ha zemědělské půdy (okolo 2,7 % výměry zemědělské půdy v kraji), „kulackých“ hospodářství z tohoto počtu bylo 106 (15,3 %) s 1 956 ha půdy (27 %).⁵¹⁰ KNV přestal úpadkové statky řešit v roce 1957, jejich půda posloužila jako základ pro mnohá nová JZD, popř. jako forma útlaku v podobě přidělení půdy pro soukromé zemědělce podle vládní vyhlášky 50/1955 Sb.

Komunisté provedli ještě jeden obrat v „kulacké“ otázce, nesmířili se s jejich existencí na venkově a zvolili konečné vyřešení jejich přítomnosti mezi ostatními zemědělci. Situace kolem „kulaků“ souvisí s vyhlášením nové vlny kolektivizace v červnu 1955. V té době začali komunisté opět pomalu označovat „kulaky“ jako nebezpečí na venkově, mezi červnem 1955 a červencem 1957 nedocházelo sice k výraznému trestání „kulaků“, ze statistik vyplývá, že jich nebylo trestáno tolik jako před rokem 1954. Ovšem v některých případech se znovuotevřela „kulacká“ otázka a vystěhování, v únoru 1956 na plénu vystoupil vedoucí tajemník KV KSČ František Kuba a kromě zmíněného případu vystěhování „kulackých“ manželů Konvalinkových z Nedvězí zmínil, že komunisté musí „splatit dluh“ a vystěhovat další „kulaky“, na které se v roce 1953 nedostalo, i přestože je komunisté k vystěhování určili. Těchto „kulaků“ a jejich rodin bylo celkem 58, 35 z nich dostalo zákaz pobytu v jednotlivých okresech, 16 případů se týkalo zákazu pobytu v kraji a 7 v jednotlivých obcích. Okresní prokuratury začaly ihned doručovat příkazy k vystěhování. Do konce února 1956 mělo být dokončeno všech 58 případů. Kuba dodal: „*Těch 58 osob, které jsme si zbytečně ponechávali po dva až tři roky ať už v kraji, v okresech nebo vesnicích, ty nám jistě nepomáhali při zakládání družstev. Přímo naopak.*“⁵¹¹

⁵¹⁰ SOA Z, f. KNV P, kn. 79, s. 39, zpráva zemědělské správy, Tabulka s přidělenými úpadkovými hospodářstvími.

⁵¹¹ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 10, Sign. 17a/10/130, s. 36 – zápis ze schůze pléna z 18. února 1956.

Postoje ke „kulakům“ v druhé polovině komunisté začali postupně přitvrzovat, přešli od zdánlivě nevinných prohlášení až k nenávisným komentářům, které vyzývaly vyřešit „kulackou“ otázku jednou provždy. Na krajské konferenci KSČ v březnu 1957 vystoupil s příspěvkem předseda JZD Dolní Újezd František Bis a na adresu „kulaků“ prohlásil: „...je nutné zbystřit pozornost vůči kulakům, kteří zejména v době maďarských událostí začali opět vystrkovat své rohy.“⁵¹² Jednalo se spíše o ojedinělé vyjádření, protože na konferenci probíhala rozsáhlá kritika kovozezemědělců. O víc jak rok později na další krajské konferenci KSČ už někteří komunisté ve vyjádřeních o „kulacích“ výrazně přitvrdili. V prohlášení jednoho vystupujícího se dokonce objevila slova o „kulacích“ jako o „bývalých lidech“ a obviňoval je dále z machinací, spekulací, protistátní činnosti, úmyslného neplnění povinných dodávek, rozkrádání, obohacování se, žhářství, vyhrožování atp. Svá slova opřel o závěry XI. sjezdu KSČ.⁵¹³

V průběhu závěrečných let kolektivizace stále probíhali „kulacké“ procesy, které také souvisely s jejich působením v JZD, např. v okr. Polička proběhlo několik procesů, v roce 1956 se skupinou „kulaků“, obvinění se provinili především rozkrádáním družstevního majetku a dostali ve veřejném procesu 31. ledna různé tresty odnětí svobody do 4 let a zákazy pobytu v okrese.⁵¹⁴ Ještě v roce 1959 probíhaly v okr. Polička další procesy s „kulaky“ pro rozkrádání majetku JZD.⁵¹⁵ Na případ potrestání „kulaka“ z obce Horní Újezd v pozdní fázi kolektivizace vzpomínal zemědělec a soused postiženého Jaroslav Mach:⁵¹⁶

Třídní boj komunistické strany se sedláky v Horním Újezdě vyvrcholil případem Františka Fulíka [...] Ačkoliv byl František Fulík od roku 1958 členem jednotného zemědělského družstva, byl v roce 1959 obviněn ze spekulace. Na jeho statku byla provedena domovní prohlídka., při které bylo zabaveno větší množství obilí a nalezen nepojízdný traktor, který Fulík odmítl předat zemědělskému družstvu. Byl zatčen a 30. června odsouzen k osmi měsícům odnětí svobody a pokutě 7000 korun. Byl nasazen na nucené práce v jáchymovských dolech, v důsledku těžké práce a nelidského zacházení 25. ledna 1960 zemřel. Příčinou úmrtí bylo přeražení páteře, na úmrtním listu ale bylo uvedeno, že zemřel na rakovinu.

⁵¹² SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 71, zápis z krajské konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957.

⁵¹³ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/11/5, s. 38–39 – krajská konference KSČ ve dnech 19. – 20. dubna 1958, diskuzní příspěvky.

⁵¹⁴ M. JÍLKOVÁ, *Průběh a metody...*, s. 97–101

⁵¹⁵ *Tamtéž*, s. 102.

⁵¹⁶ J. MACH, *Krutá léta perzekuce...*, s. 102.

Určité úpravy nastaly i v rámci členství „kulaka“ v JZD, vzorové stanovy schválené I. celostátním sjezdem JZD v roce 1953 ještě členství „kulaků“ výslovně vylučovaly.⁵¹⁷ Aktualizované vzorové stanovy z roku 1957 schválené III. celostátním sjezdem JZD připouštěly vstup „kulaka“ do JZD, ale za určitých podmínek, především vyšší povinný vklad (50–80 % vkladu živého i mrtvého inventáře) do nedělitelného fondu než u ostatních družstevníků mohla schválit členská schůze JZD.⁵¹⁸ Členem JZD mohl „kulak“ být v případě, že splní následující podmínky – stabilní ekonomická situace JZD, souhlas rady ONV, předpoklad pracovitosti a po dobu 5 let bez významné funkce.⁵¹⁹ Ale často nebylo pro JZD jasné, jak přistupovat ke „kulakovi“, v Pardubickém kraji vznikaly dokonce komise pro určování „kulaků“.⁵²⁰ Otázka „kulaků“ nebyla ke konci kolektivizace úplně vyřešena, především se řešila jejich přítomnost v JZD a následně i forma členství. Např. v roce 1959 se opět vytvářeli nové a nechvalně známé „kulacké“ seznamy, vedoucí odboru zemědělství a lesního hospodářství Karel Císař uklidňoval situaci i v radě KNV a tvrdil, že seznamy slouží k dořešení majetkoprávních záležitostí.⁵²¹ „Kulaků“ podle seznamu k 30. dubnu 1953 bylo v okr. Litomyšl 234, další sčítání proběhlo k 1. březnu 1959, ONV Litomyšl napočítal 90 „kulaků“ (38,5 % stavu 1953), z tohoto počtu jich hlavně v letech 1957–1959 vstoupilo do JZD 81 a 4 hospodařili ještě soukromě na celkové výměře 81 ha.⁵²² V českých zemích v roce 1959 zbylo 913 zemědělců s výměrou nad 15 ha a hospodařili na 15 722 ha.⁵²³ Údaje o „kulacích“ na konci kolektivizace pro celý sledovaný region Pardubického kraje nemáme bohužel k dispozici.

⁵¹⁷ J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1953*, s. 53. *Vzorové stanovy jednotných zemědělských družstev...*

⁵¹⁸ O. HAVLIČ – F. KRUMPHOLC, *Vzorové stanovy JZD...*, s. 31.

⁵¹⁹ Karel JECH, *Kolektivizace a vyhánění...*, s. 220.

⁵²⁰ SOA Z, KNV P, kn. 130, s. 273 – zpráva odboru zemědělství a lesního hospodářství Hospodaření JZD v roce 1959, s. 1.

⁵²¹ SOA Z, KNV P, kn. 123, s. 10 – projednávání Návrh na psotupnou úpravu obhospodařování a správy lesů vyplývající z usnesení vlády ze dne 4. února 1959.

⁵²² J. NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Litomyšlsku...*, s. 42–46.

⁵²³ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 383.

4.4. Krajský diktátor

V této krátké kapitole si ukážeme případ výrazné postavy sekretariátu KV KSČ Jiřího Kotrcha, který ovlivňoval politické dění v krajské stranické organizaci i v celém kraji na konci čtyřicátých a na začátku padesátých let. Za několik málo let působení ve vysokých krajských funkcích zanechal hlubokou stopu, zejména mezi ostatními členy v předsednictvu a sekretariátu KV. Jeho působnost zasahovala dále než pouze uvnitř komunistické strany, měl také nezanedbatelný vliv na postupující kolektivizace zemědělství. Jiří Kotrch platil mezi kolegy z KV KSČ Pardubice doslova za diktátora, utvořila se kolem něho skupina na úrovni krajské i okresních stranických organizací, za jejichž pomoci prosazoval tvrdý postup a útlak zemědělců. V krajské stranické hierarchii vystoupal na zástupce vedoucího krajského tajemníka už v poměrně mladém věku, narodil se v roce 1920 ve Vídni, jeho otec působil jako zřízenec na velvyslanectví, v roce 1938 vstoupil do KSČ, druhou světovou válku strávil převážně ve vězení. Po konci války neskrýval vysoké ambice, absolvoval půl roku studia na Ústřední politické škole a po působení v pozici okresního funkcionáře v Mělníku přišel do Pardubického kraje, kde kariérně vystoupal v krajském stranickém výboru až na zmíněnou funkci zástupce vedoucího aparátu. Ve velmi krátkém časovém období začal KV KSČ Pardubice fakticky ovládat. Jeho konexe směrem vzhůru v KSČ sahaly vysoko, sblížil se s instruktorkou pro Pardubický kraj Marií Šplíchalovou a přes ní měl kontakty až k Marii Švermové. Později na něho vzpomínal i Karel Kaplan. Jejich první setkání proběhlo na OV KSČ ve Vysokém Mýtě, v Kaplanovi Kotrch „*Vzbuzoval hrůzu.*“ Kotrch provedl v OV doslova čistky, hlavní se týkaly odstranění starého meziválečného komunisty a nyní politického tajemníka Františka Bartheldyho a jeho nahrazení mnohem mladším dvacetiletým Karlem Kaplanem. U Kotrcha se projevovala tendence útočit na staré a zkušené členy KSČ a nahrazovat je mladšími, „*úsudek pro lokálního diktátora naprosto typický.*“⁵²⁴

Marián Lóži ve své diplomové práci *Dynamika vnitrostranického teroru na lokální úrovni KSČ v době pozdního stalinismu* upozorňuje, jak se Kotrchovy diktátorské praktiky projevovaly směrem dovnitř KV KSČ. V souvislosti s jeho postupným pádem na konci roku 1950 začali komunisté vystupovat na plénu KV s kritikou Kotrchovy zemědělské politiky,

⁵²⁴ Marián LÓŽI, *Dynamika vnitrostranického teroru na lokální úrovni KSČ v době pozdního stalinismu* (diplomová práce), Univerzita Karlova, Praha 2014, s. 60–62.

mnozí vzpomínali na jeho prohršky na přelomu čtyřicátých a padesátých let. V rámci kritiky tzv. „kotrchovštiny“⁵²⁵ zmiňovali postup proti zemědělcům na konci roku 1949. V té době probíhal neočekávaně výkup obilí, zemědělce akce nuceného výkupu zaskočila a mnozí ho neměli dostatek, a tak jim byly odebrány i samozásobitelské dávky a obilí na setí na další rok. Nátlak na zemědělce trval několik týdnů a jelikož celou akci museli pověřeni funkcionáři splnit do 26. prosince, přišel na Štědrý den na řadu příkaz odpojit některé zemědělce od proudu. Podle výpovědi člena pléna z okr. Holice z roku 1953, dostali příkaz odpojit 60 usedlostí a nejspíš aby ze sebe sejmul tíhu viny kvůli uposlechnutí příkazu z Kotrchovy skupiny, tvrdil, že odpojili pouze šest zemědělců a poté raději akci ukončili. Zvláštní způsob vymáhání obilí či trestání za neplnění způsobil kritiku zdola z místní úrovně. „*Máte vůbec rozum?*“ měli se ptát členové místních organizací, protože museli řešit problémy způsobené ve sváteční dny.⁵²⁶ O akci na začátku roku 1950 také informovali zástupci ONV Holice a mluvili stroze o příkladném potrestání za neplnění včetně trestů pomocí odpojení proudu.⁵²⁷

Za rok po akci s elektrickým proudem začal rychlý Kotrchovův pád. V prosinci 1950 začali vystupovat Kotrchovy odpůrci s kritikou. Byl označen za hlavního strůjce nesnází v kolektivizaci, jeho zemědělská politika podle ostatních komunistů vedla k perzekuci zemědělců, především „kulaků“ za pomoci nařízení pro OV k odpojení elektrického proudu, vše mělo opačný efekt, než komunisté zamýšleli při IX. sjezdu – izolovat „kulaky“ od ostatních zemědělců, malí a střední zemědělci „kulaky“ spíše podpořili. Za všemi problémy viděli Kotrcha, který měl stát za stupňováním tlaku na zemědělce, v lednu 1950 při instrukci pro nižší úroveň stranické organizace tvrdil, že je potřeba trestat pro nedodávky „kulaky“, o měsíc později už pronesl, že je nutné trestat bez rozdílu velikosti vlastnictví zemědělce.⁵²⁸ V souvislosti s tlakem na výkup Kotrch také organizoval milice ze závodů, aby na venkově vymáhaly dodávky.⁵²⁹

Celý případ měl ještě dohru v následujících letech. Rok 1951 přinesl mnoho problémů v kolektivizaci, nedařilo se zakládat JZD, pouze přecházet na vyšší typy, v prosinci zemědělci čelili zásobovací krizi a ve stejnou dobu přinesli komunisté vysvětlení,

⁵²⁵ Marián LÓŽI, *Dynamika vnitrostranického teroru*, s. 89

⁵²⁶ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 7, sign. 17a/7/97, s. 5 – zápis ze schůze pléna ze 7. září 1953.

⁵²⁷ SOA Z, f. KNV P, kn. 21, s. 58, Zpráva o činnosti zemědělského referátu, s. 1.

⁵²⁸ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 5, sign. 17a/3/60, s. 56 – zápis ze schůze pléna z 16. a 17. prosince 1950.

⁵²⁹ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/6/3, s. 33 – zápis z konference KV KSČ Pardubice května 1951, referát.

proč se jim nedařilo, na vině byl už tehdy odstraněný Kotrcha. Tentokrát členové KV vše posunuli o úroveň výše a spojili Kotrcha s nedávno zatčeným místopředsedou vlády a bývalým generálním tajemníkem KSČ Rudolfem Slánským. Za problémy a přehmaty v zemědělství a kolektivizaci obviňovali Kotrcha, na schůzi pléna předseda KV KSČ Pardubice Josef Beran uvedl: „*Ovšem je potřeba ukázat na ty úžasné škody v zemědělské politice, které byly napáchány těmito lidmi, kteří byli spojeni se Slánským. Je potřeba připomenout znovu, jak těžko napravujeme během tohoto tyto politické škody na naší vesnici...nebo-li stalo se že na podkladě této špatné politiky, kterou představoval v aparátě ÚV Slánský, toto opatření, vesnice se dala dohromady a hájila mnohdy zájmy vesnického boháče.*“⁵³⁰ Ještě v roce 1953 pojmenovávali členové pléna akci s odpojením proudu po bývalém druhém muži KSČ: „*My jsme vypnuli...a viděli jsme, hned ze začátku, že je to Slánkovština.*“⁵³¹ Skupinu Jiřího Kotrcha spojovali při krajské konferenci KSČ také s jinými vrcholně postavenými komunisty: „*Šling, Švermová a Clementis měli své pomocníky v kraji v Kotrochovi, Malíkovi a spol.*“⁵³²

Podobné prvky bezohledného chování při výkupu, v tomto případě mléka, předvedli zástupci ONV a OV KSČ Čáslav. Akce sice nenesla Kotrchovo jméno a ani úřady nespojovaly případ s jeho jménem, ale můžeme usuzovat, že členové ONV i OV mohli postupovat na základě předchozího případu s odpojením proudu, když ukazovali vlastní iniciativu v perzekuci zemědělců. Příklad plošného trestání zemědělců z okresu Čáslav proběhl na podzim roku 1950. Komunistům se vymkl z rukou a u zemědělců vyvolal velkou nevoli. ONV Čáslav dostal pokyn od OV KSČ Čáslav pokyn k trestání za nedodávky mléka u „kulaků“, pracovníci ONV začali ovšem trestat kohokoli bez ohledu na velikost pozemku, zemědělci dostávali tresty za nedodávku i za 40 l mléka, někteří zároveň obdrželi za trest nucený pacht, celkem ONV rozdal okolo 400 trestů za nesplnění mléka. Zemědělce podle zprávy zarazil kromě velmi tvrdého a bezohledného postupu úřadů také tisk plakátu se jmény vybraných zemědělců a uvedení výše trestu. U mnohých vyvolal tento postup

⁵³⁰ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 6, sign. 17a/5/75, s. 6 – zápis ze schůze pléna z 13. prosince 1951.

⁵³¹ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 7, sign. 17a/7/97, s. 5 – zápis ze schůze pléna ze 7. září 1953.

⁵³² SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/6/1, s. 33 – zápis z konference KV KSČ Pardubice 25. – 27. května 1951, brožura.

Kotrchův případ nebyl ojedinělým, mnozí jeho kolegové z dalších KV KSČ v Československu skončili před soudem v případě Švermová a spol., včetně krajského tajemníka KV KSČ Ústí nad Labem Mikuláše Landy. Srov. Tomáš HRADECKÝ, *Hodnocení činnosti krajského tajemníka KSČ Mikuláše Landy pohledem regionálních politických složek z doby před procesem*, in: Pavel Horák, Tomáš Hradecký (eds.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století VIII.*, s. 343–352.

vzpomínky na plakáty se jmény popravených za heydrichiády v roce 1942, což zemědělci nesli s nevolí při reminiscenci na dobu protektorátu. Ale celý případ prošetřilo i Ministerstvo vnitra společně s KNV i KV KSČ Pardubice a závěry šetření vypovídají o postupu OV a ONV Čáslav proti zemědělcům v první fázi kolektivizace. Jak je uvedeno výše, OV KSČ Čáslav vydalo pokyn ONV k potrestání „kulaků“ za neplnění mléka, jediný úředník ONV dával tresty za neplnění „*jak sám uznal za dobré*“, ONV tento postup omlouvalo, že bylo pod tlakem nedodávek, protože 1 700 zemědělců dlužilo 1,5 milionu l mléka. OV KSČ tvrdil, že vydal pouze pokyn k trestání „kulaků“ a o celé akci nic nevěděl, ale podle šetření tajemník OV připravoval plakáty se jmény zemědělců společně s bezpečnostním referentem. Na začátku prosince navštívil schůzi OV KSČ tajemník KV KSČ Pardubice a předseda KNV Pardubice a vytkli pouze základní chyby v postupu při trestání, tajemník OV KSČ přiznal, že na ONV nerozlišovali tresty „třídně“.⁵³³ Právě toto nerozlišování zemědělců na malé, střední a „kulaky“ připomíná kritiku Kotrcha z podzimu 1950, kdy mu na plénu vyčítali, že postupuje proti zemědělcům bez rozdílu.

Pád Kotrcha přišel velmi rychle, už v listopadu a prosinci docházelo ke zmíněné kritice, 14. března 1951 zasedalo předsednictvo KV KSČ Pardubice a členové Kotrchovy skupiny byli zbaveni funkcí, někteří dokonce vyloučeni ze strany a sám Kotrch skončil táboru nucených prací v Jáchymově.⁵³⁴ K jeho odsouzení došlo 28. září 1951 a dostal trst tři roky.⁵³⁵ Na špatné zemědělské politice se nepodílel výlučně Kotrch, spolu s ním padli i Zdeněk Malík, vedoucí tajemník zemědělského oddělení KV, a Josef Cink vedoucí IX. referátu KNV.⁵³⁶ Po tomto případě byla na funkcionářích KV vidět zřetelná touha a vypořádat se s temnou minulostí kolem bývalého zástupce vedoucího tajemníka Jiřího Kotrcha: „*Z tzv. Kotrchovštiny se stalo univerzální stranické heslo. Všechny existující chyby se náhle staly ‚důsledkem kotrchovštiny‘, následující nedostatky potom byly hodnoceny*

⁵³³ NA, f. ÚV KSČ – odd. zem., sv. 43, sj. 575, s. 1–3, 6–7.

⁵³⁴ M. LÓŽI, *Dynamika vnitrostranického teroru...*, s. 90. Lóži také uvádí, že Kotrchova manželka spáchala sebevraždu (*Tamtéž*, s. 91). O osudech po Jáchymovském věznění o Kotrochovi víme velmi málo. Snad jen uvedeme krátkou zmínku, že po sovětské okupaci v roce 1968 vystoupil z KSČ (Martin KUČERA, *Drama dirigenta: Jaroslav Krombholc v osidlech doby*, Praha 2018, s. 36), to by odporovalo jeho vyloučení ze strany v roce 1951, pouze v případě, že by byl v průběhu šedesátých let plně rehabilitován, avšak otázkou k Jiřího Kotrcha je mnoho.

⁵³⁵ Karel KAPLAN, *K politickým procesům v Československu 1948–1954. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 15, 1994, s. 145. Kotrchovi rodiče žádali dopisem v únoru 1953 Václava Kopeckého, viníkem zatčení jejich syna Jiřího měla být podle jejich názoru Jarmila Taussigová, „*kteřá ho obvinila jako agenta Švermové a hospodářského škůdce strany.*“

⁵³⁶ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 2, sign. 17/2/6/3, s. 33 – zápis z konference KV KSČ Pardubice května 1951 – referát.

jako „přežitky kotrchovštiny, které nebyly dosud překonány.“⁵³⁷ Případ Kotrcha není zajímavý pouze z hlediska dominantní postavy „krajského diktátora“, ale ukazuje na použité techniky boje proti zemědělcům, ať už se jednalo o odpojení od proudu, využívání milic ze závodů při výkupu nebo zveřejňování potrestaných na plakátech. Na přelomu dvou dekad zažívali zemědělci jedny z nejhorších chvil, nastupující stalinismus jim výrazně zasáhl do života, Kotrch a jeho skupina představovala bezohledné a kruté zacházení se zemědělci. Zemědělcům ale s pádem Kotrcha doba útlaku neskončila.

4.5. Konec malých a střední zemědělců

Komunisté zamýšleli získat pro vstup do JZD především zemědělce s malou a střední výměrou zemědělské půdy, kromě jmenovaných kovozezemělců se jednalo o zemědělce s výměrou do 15 ha. Komunisté nasadili od počátku kolektivizace tvrdý kurz, který si prakticky nevybíral. Malí a střední zemědělci nezažívali sice cílenou likvidaci jako „kulaci“, ale přesto mnozí zakoušeli každodenní tlak ze strany režimu, aby podepsali přihlášky do JZD. V období prvních vln kolektivizace od jara 1949 do léta 1953 podstoupili zemědělci mnoho nátlakových akcí, včetně zmiňovaných schůzí při zakládání JZD, výkupu zemědělských produktů, předepsané výroby, kontroly osevních ploch a stavu zvířat, přidělení nuceného pachtu apod. Ovšem zkušenosti zemědělců s útlakem sahaly i dále, zakoušeli postupné omezování přídělového systému a nucené nakupování na volném trhu za vyšší ceny, nebo byli často i svědky násilného vystěhování souseda, zpravidla „kulaka“, z usedlosti.

Poté v období krize kolektivizace, ve snaze plnit směrnice za zvýšení zemědělské výroby formulované X. sjezdem KSČ v červnu 1954, vzrostl na důležitosti vztah režimu k malým a středním soukromým zemědělcům. Pohled na ně museli komunisté zásadně změnit, protože byli objemem své produkce v zemědělství nejdůležitější silou. „*Tato změna se oficiálně zabalila do ideologické šablony o upevňování svazku dělníků a rolníků.*“⁵³⁸ Podpora malých a středních zemědělců, jak ji zdůraznil na X. sjezdu Antonín

⁵³⁷ M. LÓŽI, *Dynamika vnitrostranického teroru...*, s. 91.

⁵³⁸ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 274. „*Základní otázkou rozvoje zemědělství a výstavby socialismu na vesnici, základní otázkou politiky strany a vlády je svazek dělnické třídy s pracujícími*

Novotný, se týkala především hmotného zajištění. Novotný konkrétně prohlásil: „*Všem drobným a středním rolníkům je nutno poskytovat soustavnou podporu a pomoc. Máme na naší vesnici širokou masu drobných a středních rolníků, kteří hospodaří jednotlivě. Musí být naší starostí, aby i tito rolníci dosahovali dobrých výsledků, aby byla zabezpečena výroba v jejich hospodářstvích... Uvědomme si, že poskytování pomoci je správnou cestou, abychom jednotlivě hospodařící rolníky získali pro družstevnictví. Je chybou se domnívat, že je snáze získáme, když je necháme sami sobě a bez pomoci. Pravý opak je pravdou.*“⁵³⁹

Tito zemědělci obdrželi subvence v podobě sadby a hnojiv, dostávali pobídky k vyšší produkci v podobě zmíněných závazků nebo slevy na dodávky. Snaha o pozvednutí malých a středních zemědělců v hospodaření vyvolávala další nejasnosti v zemědělské politice na nižších úrovních. Pro mnohé funkcionáře strany i státní správy znamenala změna vztahu k zemědělcům z předchozích let velké obtíže. Jako jedinou cestu přechodu od zemědělské malovýroby k velkovýrobě viděli v útlaku za pomoci zvýšených dodávkových norem a snížení životní úrovně všech soukromě hospodařících zemědělců. U nejednoho funkcionáře na okresní a místní úrovni vyvolával nový přístup a snaha podporovat malé a střední zemědělce deziluzi.⁵⁴⁰

Rada KNV i KV KSČ často kritizovaly postup nižších úrovní státní správy a stranických organizací vůči malým a středním zemědělcům. Jejich prohršky na rolnících nazývaly narušováním tzv. dělnicko-rolnického svazku. Toto označení obsahovalo nejrůznější nařčení. Svazek mimo jiné narušoval smířlivý postup při vymáhání dodávek u „kulaků“.⁵⁴¹ Krajští funkcionáři obviňovali z narušování svazku i JZD. Družstevníci při vystoupení a vydělení své půdy z družstva často nedostali svoje původní pole, ale nekvalitní půdu při okrajích lánů, o kterou nemělo JZD zájem kvůli špatné dostupnosti nebo nízké

rolnictvem. Svazek dělnické třídy s pracujícími rolníky je politickým základem lidově demokratického zřízení, zdrojem vnitřní síly a pevnosti našeho státu. Udržení a upevnění svazku je podmínkou úspěchů v socialistické výstavbě, podmínkou vítězství socialismu v naší zemi... Stále ještě dochází ke křivení politiky strany v rolnické otázce a k porušování svazku dělníků a rolníků.“ Odstranit příčiny zaostávání JZD, in: Nová mysl, 1955, s. 210–211.

⁵³⁹ Rudé právo, 12. 6. 1954, s. 5.

⁵⁴⁰ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/3/8/4, s. 98, Krajská konference KV KSČ 25. 3. – 27. 3. 1955, diskuzní příspěvky.

⁵⁴¹ Tamtéž, s. 2 – případy se v největším množství vyskytovaly v okresech Lanškroun a Holice. Podrobněji popsal problematiku termínů „vesnický boháč“ a „kulak“ v kapitole *Pojmenování nepřítelů* ve své knize *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy* Karel Jech (K. JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků...*, s. 59–63).

bonitě.⁵⁴² Smířlivá politika sice přinesla období zklidnění situace, snížení dodávek, zvýšení výkupních cen a poté také způsobila narůst životní úrovně zemědělců i družstevníků, jak už jsme naznačili v předchozích kapitolách, ale funkcionáři na nižších úrovních statní správy i stranických organizací nastavené podmínky neakceptovali. Mnoho z nich bylo stále přesvědčeno, že jen chudý zemědělec může vstoupit do JZD, naopak v ekonomickém posilování zemědělců viděli nebezpečí. Na zasedání ÚV KSČ na konci června 1955 A. Novotný společně s dalšími vedoucími komunisty potočili kurz kolektivizace zpět k zakládání 1955, o dva roky později v létě 1957 zahájili komunisté rozhodující vlnu kolektivizace, pro funkcionáře na nižších úrovních to znamenalo návrat ke starým stalinistickým praktikám.

Jedny z nejhorších let pro zemědělce mimo JZD v celém období kolektivizace nastaly v letech 1957 a 1958. Komunisté začali vymáhat podepsání přihlášky osvědčenými způsoby z doby před velkou krizí kolektivizace, hlavně se využíval ekonomický nátlak v podobě zvýšených dodávek, přidělení půdy (dříve známé jako nucený pacht), které kvůli úpadkovým hospodářstvím neustále přibývalo, nebo také na základě pokut. Objevily se také nejrůznější podoby psychického nátlaku, funkcionáři NV i stranických organizací využívali především výhrůžek propuštění ze zaměstnání, ale útočili také na děti zemědělců, když vyhrožovali, že nebudou moci studovat nebo je propustí ze studia, pokud rodiče nevstoupí do JZD. Tlak na zemědělce počal už v roce 1955, ale výsledky neodpovídaly představám, JZD nevznikala masově, nýbrž v malém počtu.

Mezi funkcionáři KNV Pardubice ještě na jaře 1957 panovaly obavy, zda zemědělci vstoupí do JZD. V předvečer rozhodujícího nástupu komunistů na venkově padaly na radě KNV názory, že s neplnícími zemědělci *„je třeba se radikálně vypořádat.“*⁵⁴³ Komunisté zvýšili povinné dodávky, ze slov člena rady KNV je patrná úleva ze zvýšení dodávek pro zemědělce a postupného ochuzování soukromě hospodařících zemědělců: *„Vychází se z toho, že je třeba regulovat příjem zemědělců a družstevníků, aby nedocházelo k příliš velkému zvýhodnění zemědělského stavu, protože dosavadní dodávkové normy zvyšovaly by ke konci II. pětiletky životní úroveň zemědělců o 20 % oproti dělnické třídě.“*⁵⁴⁴ Oslabování zemědělců za

⁵⁴² SOA Z, f. KNV P, kn. 56, s. 95, hlavně v okrese Lanškroun.

⁵⁴³ SOA Z, KNV P, kn. 98, s. 228, projednávání zprávy Průběh jarních polních prací.

⁵⁴⁴ Tamtéž, s. 172, projednávání Zprávy o rozpisu zemědělské výroby na rok 1958 a rozpisu dodávkových norem pro r. 1958–1960.

pomocí ekonomických nástrojů mohlo souviset s tezí funkcionářů strany i národních výborů nižších úrovní, že pouze „chudý zemědělec vstoupí do JZD“, kterou opakovali hlavně v době velké krize kolektivizace. Do jisté míry znamenal tento krok návrat ke stalinským praktikám první fáze kolektivizace. Tento posun explicitně vyjádřili autoři zprávy odboru pro vnitřní věci rady KNV Pardubice: *„Od začátku roku 1957 byl výkon trestního práva správního zaměřen na důsledné vymáhání plnění povinností rolníků vůči státu, pokud jde o povinné dodávky. Dalším účelem výkonu trestního práva správního bylo dovést jednotlivě hospodařící rolníky k tomu, aby přemýšleli o dalších vyhlídkách soukromého hospodaření, budou-li i nadále důsledně vymáhány dodávkové povinnosti.“* O zvýšeném tlaku na malé a střední zemědělce vypovídá i statistika trestání v prvním pololetí 1957, v tomto období bylo stíháno 1 286 malých a středních zemědělců, což bylo o 583 více než za minulé pololetí (82,9 %) a 980 (76,2 %) úřady potrestaly pro nesplnění povinných dodávek. „Kulaky“ za stejné období potrestaly ve 24 případech.⁵⁴⁵ V srpnu krajský prokurátor informoval o postupu při trestání, pokud zemědělec „kapituloval“ a vstoupil do JZD, okresní prokurátoři předali případ trestním komisím ONV, odkud vyšel se sníženým či žádným trestem, pokud ovšem odmítl podepsat přihlášku, obdržel nepodmíněný trest, převážně vysokou pokutu.⁵⁴⁶ Tlak na zemědělce a plnění povinných dodávek se ze strany národních výborů stupňoval. Zástupci trestních komisí ONV přichystali akce kvůli neplnění dodávek, v okr. Čáslav v roce 1957 pořádali agitační schůze, aby se zemědělci mluvili o *„problémech zemědělské výroby, povinných dodávkách, o následcích jejich neplnění apod.“*⁵⁴⁷ Zemědělci agitačním schůzím čelili do doby, než založili v obci nové JZD s většinovým podílem zemědělců v obci, nebo než podepsali přihlášku do již existujícího JZD. V prvních měsících 1958 proběhla v okr. Polička akce *Všichni do JZD*, na venkov přijížděli agitátoři a zvali si jednotlivé zemědělce k pohovoru. Bývalý předseda JZD Telecí Jan Krejsek vzpomínal na práci agitátorů: *„Přišli pracovníci z okresu, obešli vesnici a večer mi přinesli štůs přihlášek do JZD.“*⁵⁴⁸

O tlaku v roce 1957 a následujících letech psal ve svých vzpomínkách na dobu kolektivizace a padesátá léta i Jan Bošík, často se zmiňuje také o působení StB a obecně

⁵⁴⁵ SOA Z, KNV P, kn. 100, s. 86 – zpráva Odboru pro vnitřní věci rady KNV – Situační zpráva o výkonu trestní pravomoci národních výborů za I. pololetí 1957, s. 2–3.

⁵⁴⁶ Tamtéž, s. 118–119, projednávání zprávy Výkup živočišných výrobků za červenec a průběh výkupu obilovin.

⁵⁴⁷ Tamtéž, s. 87.

⁵⁴⁸ Marie JÍLKOVÁ, *Průběh kolektivizace venkova na Poličsku z pohledu tří postižených rodin*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 387.

bezpečnostních složek na venkově, konkrétně uvádí jaro 1958, kdy měli členové StB pomoci urychlit kolektivizaci na Litomyšlsku.⁵⁴⁹ Boštík viděl rozhodující kroky kolektivizace ve zvýšeném tlaku za pomoci zvýšených dodávkových povinností: „Někteří jsou už tak ‚připraveni‘ a vysáti vysokými dodávkami, rafinovaným týráním a pohrůžkami, že ‚padají‘ apaticky, bez hlesu jako připravený zoufalec do bezedné, černé tůně.“⁵⁵⁰ Tlak na plnění dodávkových povinností na zemědělce zachytil v rozhovoru mezi zemědělkyní a zástupcem ONV Litomyšl ve své *Kronice kolektivizace malé vesnice*:⁵⁵¹

Zástupce ONV: „Co říkáte socialismu? Co kolektivizaci? Mluvte, proč jste nesplnila mléko za první pololetí?“

Zemědělkyně: „Krávy byly stelný, nedojily. Nahradím to semínkem.“

Zástupce ONV: „To dělníci nežerou, už jsem to tady jednou řekl!“

Zemědělkyně: „Tak dám prase, to snad dělníci můžou, ne?“

Zástupce ONV: „Nechte si ho. Já chci mléko, mléko a mléko. Zbavíme vás hospodaření, když to neumíte! A v pondělí před trestní komisí. Napaříme vám 3 000 Kčs pokuty.“

Zemědělkyně: „Dejte mně potvrzení, že nechcete za mlíko, prase ani semínko.“

Zástupce ONV: „Cóóó, já vám dám potvrzení. Marš! Marš! Tam jsou dveře. Nashledanou v pondělí.“

Dodávky nebyly ovšem jediným návratem ke starým osvědčeným metodám, jak dostat zemědělce do JZD. V době velkého tlaku let 1957 a 1958 komunisté opět přidělovali uvolněnou či opuštěnou půdu, kterou si zemědělci pamatovali jako tzv. nucený pacht, v první polovině padesátých let byla tato půda přidělena na základě zákona 55/1947 Sb., o pomoci rolníkům při uskutečňování zemědělského výrobního plánu. Zákon pocházel ještě z doby třetí republiky a týkal se mimo jiné výpomoci ostatním zemědělcům (sousedům) se sklizní, neuposlechnutí či nepřevzetí nuceného pachtu znamenalo porušení zákona a možný trest. Na začátku padesátých let uvolněné a opuštěné půdy přibývalo, jak vyplývá z kapitoly o „kulacích“, přidělená půda komunistům dobře sloužila k nátlaku na soukromé zemědělce. Zákon 55/1947 Sb., nahradilo vládní nařízení č. 50/1955 Sb., o některých opatřeních k zajištění zemědělské výroby,⁵⁵² pomocí kterého národní výbory nařizovaly zemědělcům povinnost převzít uvolněnou a nevyužitou půdu. V druhé polovině padesátých let začalo přibývat tzv. úpadkových statků

⁵⁴⁹ J. BOŠTÍK – J. VÁCHOVÁ (ed.), *Kronika kolektivizace malé vesnice...*, s. 108.

⁵⁵⁰ Tamtéž, s. 121.

⁵⁵¹ Tamtéž, s. 92.

⁵⁵² Více k oběma zákonům viz Zdeněk HARBA. *Kolektivizace a transformace československého a českého zemědělství v letech 1945–2004. Právně normativní pohled*, Praha 2013. Zákon č. 55/1947 Sb. – Tamtéž, s. 37–40. Vládní nařízení 50/1955 Sb. – Tamtéž, s. 96–101.

s nezajištěnou výrobou a půdou, v té chvíli přišel vhod zákon i opuštěná půda, aby přišel zvýšený tlak k převzetí a obdělávání na zemědělce obzvláště v obcích, kde nemohla půdu převzít JZD, protože zde ještě neexistovala nebo neměla dostatečné kapacity a možnosti k převzetí.

Zemědělci proti přidělení půdy podle vládního nařízení 50/1955 Sb. často zasílali stížnosti či odvolání. Využití přidělené půdy k útlaku bylo evidentní. Ze stížností zemědělců určených i pro ministerstvo zemědělství či prezidenta republiky vyplývá, že se nehodlali smířit s přidělenou půdou, protože uváděli důvody, kvůli nimž nemohou půdu obdělávat, např. stáří či zdravotní potíže, málo pracovních sil apod. Zemědělci se obávali, že výrobu nemohou kapacitně stíhat, poté plnit dodávky a na základě pokut by se dostali do špatné ekonomické situace. Přestože mnozí zemědělci zkusili podat odvolání na ONV a nakonec se odvolávali na nejvyšší místa, vždy dostali stejnou odpověď. Např. zemědělec František Paseka z obce Svratouch (okr. Hlinsko) obdržel odpověď na stížnost na ministerstvo zemědělství v dubnu 1958: *„V závěru cit. rozhodnutí je Vám doporučováno, abyste vzniklé obtíže při svém hospodaření řešil vstupem do JZD.“*⁵⁵³ Proti umístění půdy podali odvolání dva zemědělci na přelomu března a dubna 1958 z obce Chlum (okr. Hlinsko). První z nich, Josef Machovec, který ve svém odvolání argumentoval důvody zdravotními i hospodářskými, na svou výměru 4,5 ha zemědělskou půdu dostal velký přiděl 3,7 ha, což by mohl po hospodářské stránce zvládnout jen s velkými obtížemi. Přesto mu přišla odpověď z KNV Pardubice: *„I když tvrzení vašeho odvolání je...opodstatnitelné, nelze v zájmu zajištění výroby na dotyčných pozemcích vyhovětí Vašemu návrhu na odebrání přidělených pozemků, když pro ně není ve Vaší obci jiné vhodnější umístění...Při tom nutno uvážit možnost výhodnějšího řešení současné situace v obhospodařování přidělované půdy vstupem do JZD.“*⁵⁵⁴ Druhým zemědělcem se stížností proti přidělené půdy z obce Chlum byl František Böhm, i jemu KNV odpověděl, že nejlepším možným řešením je vstup do JZD.⁵⁵⁵ Sílicímu tlaku v oblasti přidělování půdy a zajištění výroby na ní se sice zemědělci snažili vzdorovat, ale z odpovědí úřadů státní správy vyplývá, že celý problém může vyřešit pouze vstup do JZD. V jiných obcích případy přidělené půdy vyvolaly větší vlnu nevole zemědělců, hlavně v případech, kdy opuštěnou půdu přidělily úřady

⁵⁵³ SOA Z, f. KNV P, kart. 1987, sign. zem/6, stížnost Františka Paseky ze Svratouchu (okr. Hlinsko) zaslaná Ministerstvu zemědělství a lesního hospodářství ve věci přidělené půdy z 5. února 1958.

⁵⁵⁴ Tamtéž, stížnost Josefa Machovce z Chlumu (okr. Hlinsko) ve věci přidělení půdy z 26. března 1958.

⁵⁵⁵ Tamtéž, stížnost Františka Böhma z Chlumu (okr. Hlinsko) ve věci přidělení půdy z 1. dubna 1958.

více zemědělcům v obci, následovalo organizované zasílání stížností a odvolání, jako např. v obcích Janovice a Jitkov, o kterých bude zmínka v další kapitole.

Otázkou ovšem je, nakolik se nátlak na zemědělce změnil, o „kulacích“ již byla řeč v předchozích kapitolách, ale Nigel Swain položil otázku, zda můžeme pozorovat rozdíl v nátlaku na zemědělce před a po krizi kolektivizace? Podle Swaina ve střeoevropských i východoevropských podobách kolektivizace v druhé polovině padesátých let poklesl podíl politiky fyzického násilí či nespravedlivého vězení a narostl podíl protiprávního nátlaku. „*Bylo to dáno částečně strnulostí, částečně postupem času a částečně psychologickou rezignací. Když byly kolektivizace a socialismus něčím novým, bylo snazší je okamžitě odmítnout.*“⁵⁵⁶ Jisté je, že komunisté v Československu změnil přístup v nátlaku na zemědělce, aby vstoupili do družstva, změnil metody. Vyplývá to i z korespondence zemědělců, kterou komunisté kontrolovali skrze ministerstvo vnitra a závěry byly určeny pouze pro členy politického byra ÚV KSČ.⁵⁵⁷ Z tzv. „prověrky korespondence“ z let 1957–59 je zřejmé, jaké postupy proti zemědělcům komunisté nejčastěji používali. Často se objevily zmínky o výhrůžkách vyhození dětí ze studia nebo propuštění z práce, stejně jednali i s kovozeďělci (více v kapitole 4.2. *Kovozeďělci*). V září 1957 v dopise naléhala studentka Milada Dolejšová z Pardubic na svého otce z Uhelné Příbrami (okr. Chotěboř): „...*tak se proti tomu nestav, stejně by ti to nebylo nic platné. Jít tam budeš muset stejně a tak raději dříve, než bude pozdě. Protože mne by odsud vyhodili, jako to dělají všude. Paulusovu Sborku z továrny vyhodili, že nechťeli do JZD...když se budeš vzpírat tak oni si s tebou stejně poradí.*“⁵⁵⁸ Výše zmíněná Milada Šimová z Vojnova Městce (okr. Chotěboř) psala v dopise o nuceném odchodu ze zaměstnání a návratu do zemědělství, že jí propustí ze zaměstnání na jaře (1959) a tíhu situace nuceného vstupu do JZD popsala slovy: „*Trochu jsem si pobřečela, ale co dělat, nějak bylo, nějak bude.*“⁵⁵⁹ Barvitěji popsala svou situaci své příbuzné ze Spojených států amerických zemědělkyně Oldřiška Brázdilová z Tupes (okr. Čáslav):⁵⁶⁰

„...Tetenko je zle. Bolševici rádí. Četla jsem kdysi knížku, jak bolševici v noci přepadávali v Rusku šlechtu...dobytek jim vypustili a majitele i děti a služebnictvo vyvraždili. – a toto se teď děje u nás. Velkým

⁵⁵⁶ N. SWAIN, *Typologie východoevropských podob kolektivizace...*, s. 53.

⁵⁵⁷ K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 57–120. Příloha č. 9. *Poznatky z průzkumu veřejného...*

⁵⁵⁸ *Tamtéž*, s. 61.

⁵⁵⁹ *Tamtéž*, s. 113.

⁵⁶⁰ *Tamtéž*, s. 73.

násilím nás všechny nutí podepsat družstvo a tam vstoupit- Všechno pole jím dáti i dobytek. A když se tomu někdo brání, tak hned děti propustí ze škol, kteří jsou v zaměstnání tak z práce a zlikvidují celé hospodářství tak, že tam nic nenechají a že ani do práce se nikdo nedostane. Nás začli česat hned v první řadě, to bylo hrozné. Nebyli jsme nikdo na takové věci připravení. Vymlouvají se že co všechno každý dluží státu. Ani jedno vajíčko nesmí při dodávce chybět. Nedovoláme se nikde práva. Kde je naše zlatá svoboděnka?“

V mnohých zemědělcích zvýšený tlak ze strany komunistického režimu vzbuzoval nejrůznější reminiscence na dřívější doby útlaku. Nejčastěji srovnávali svou současnou situaci s dobou Protektorátu Čechy a Morava, jako např. na podzim 1950 ve zmíněném případě plakátů na Čáslavsku. Na Slovensku v roce 1958 pohlíželi na dobu silného tlaku jako na odvlékání Židů do koncentračních táborů apod.⁵⁶¹ V Pardubickém kraji, konkrétně z obce Žleby (okr. Čáslav), zemědělec Josef Hyhlán popisoval a srovnával život v JZD s dobou nevolnictví na žlebském panství za „*Aušperků*“ [Auerspergů – PB].⁵⁶² Někteří zemědělci ve svých dopisech vyjadřovali nespokojenost a označili svou situaci za „*moderní robotu*“.⁵⁶³ Dobu kolektivizace a zakládání kolchozů přirovnávali k minulým dobám i sovětsí zemědělci, konkrétně mluvili o „*druhém nevolnictví*“.⁵⁶⁴

V době od roku 1957 do konce kolektivizace se komunisté vrátili k tvrdým metodám první fáze před krizí režimu, avšak s tím rozdílem, na který upozornil Nigel Swain, že sice ubylo násilí a věznění, ale zvýšil se podíl protiprávních zásahů. Přesto můžeme ve srovnání obou období vidět zjevné podobnosti a mluvit o pokračování kolektivizace na stejných principech. Hlavně z hlediska aktivizování členů národních a stranických výborů na nižších úrovních, kteří v průběhu velké krize volali po omezování zemědělců, obzvláště jejich příjmů, protože žili v přesvědčení, že jen ekonomicky slabý zemědělec vstoupí do JZD.

- - -

Komunisté v průběhu kolektivizace velmi těžko hledali opory k prosazení své politiky, nemohli se opřít ani o své kolegy ve straně mezi zemědělci, ti naopak v mnohých případech

⁵⁶¹ *Tamtéž*, s. 60.

⁵⁶² *Tamtéž*, s. 62.

⁵⁶³ *Tamtéž*, s. 73.

⁵⁶⁴ L. VIOLA, *Peasant Rebels...*, s. 60.

odmítali vstup do JZD a nepřijali ani roli průkopníků JZD, ani nechtěli být předvojem komunistické strany na venkově. Předvojem se naopak po vzoru Sovětského svazu částečně stali dělníci z měst, ať už prováděli výkup či vykonávali funkci instruktorů, tito dělníci připomínali tovární dělníky v Sovětském svazu, kteří se vydali v na konci dvacátých let na venkov, aby pomohli při zakládání kolchozů.⁵⁶⁵ Oporou v kolektivizaci nebyli ani kovozezemědělci, kteří z pohledu komunistů měli být hlavním trumfem v kolektivizaci, protože znali dělnické i zemědělské prostředí a mohli posilovat tzv. dělnicko-rolnický svazek. Kovozezemědělci se naopak družstevní myšlenky odcizili už při první krizi vlivem zásobovacích opatření a v následujících letech ke změně nedošlo, protože kovozezemědělské domácnosti mohli využívat více příjmů z různých hospodářských činností i snížené dodávkové povinnosti od roku 1954. Ekonomické posílení kovozezemědělců kritizovali komunisté z Pardubického kraje především v roce 1957, kdy příjmy této vrstvy na venkově stále rostly. Kovozezemědělské domácnosti nebyly ničím výjimečným v evropských společnostech, ale v průběhu kolektivizace získaly specifické postavení, které dokázaly využít ve vlastní prospěch. Ale v dalších letech v souvislosti s velkým tlakem na zemědělce kovozezemědělci postupně přicházeli o své postavení a především se dostali pod stejný tlak jako ostatní zemědělci v letech 1957 a 1958, mnohým hrozila ztráta zaměstnání kvůli založení JZD, mnozí o práci skutečně přišli a museli se vrátit do zemědělství do JZD.

Komunisté ztratili na venkově nejen opory, ale přišli také o zbytky důvěry zemědělců, mohly za to excesy provedené na zemědělcích, především na „kulacích“. Vyčnívají metody útlaku z dob „Kotrchova diktátorství“ z přelomu čtyřicátých a padesátých let, které zaskočily i samotné členy KSČ. Kotrchova doba pominula, ale tlak nepřestal, a na počátku proběhla jedna z nejtemnějších kapitol venkova ve dvacátém století – akce „K“. Komunisté našli opět inspiraci v Sovětském svazu a odstranění „kulaků“ i jejich odchody na počátku padesátých let prohloubily zmíněné demografické potíže na venkově, v mnohých případech našli „kulaci“ a jejich děti útočiště v průmyslu, což byla jedna z cest útěku před útlakem na venkově.

Ostatní zemědělci, označení za střední a malé, od poloviny padesátých let čelili rostoucímu tlaku a v roce 1957 pro ně přišla rozhodující etapa, ve které mnozí podstoupili především psychický nátlak a výhrůžky ze strany režimu. Opakovala se doba stalinské

⁵⁶⁵ Srov. L. VIOLA, *The Best Sons*.

kolektivizace před velkou krizí, ale za pomoci sofistikovanějších nástrojů, které donutily zemědělce vstoupit do JZD, pro mnohé to znamenalo jediné východisko. Komunistická vize venkova po dvanácti letech kolektivizace zvítězila a zemědělci sice odcházeli zlomení a poražení, ale jak si ukážeme, své pozice mnohdy tvrdě hájili a režimu statečně vzdorovali.

5. Vzдор

Důležitou součástí venkovského života v průběhu kolektivizace tvořily různé strategie zjevného či méně zjevného až skrytého odporu vůči komunistickému režimu a všemu, co mělo spojitost s novými formami hospodaření. James C. Scott ve svém výzkumu venkovského prostředí v jihovýchodní Asii tvrdí, že zemědělci, „spíše než otevřený odpor nebo veřejný protest, zvolili bezpečnější prostředky jako ničení majetku, pytláčení....“⁵⁶⁶ Scott pracuje především s pojmem vzdoru utlačovaných proti dominantním skupinám, používá pojmy jako „každodenní vzdor...který je běžný pro nesvobodnou a nucenou práci po celém světě, např.: zdržování, neuposlechnutí pokynů, odmítnutí převzít iniciativu, rozkrádání, odmítání vyjít pracovat ráno na pole atd.“⁵⁶⁷ V tomto ohledu zemědělci v Pardubickém kraji využívali podobných taktik často, režim a jeho lidé v úřadech a ve straně si všímali především odmítání či neochotu pracovat a rozkrádání majetku. V našem případě používáme pro pojem resistance vzdor, či vzdorování, abychom odlišili méně viditelnou formu od zjevných forem odporu proti komunistickému režimu na venkově.

Jedním z projevů vzdoru proti režimu neuposlechnutí pracovat jsme jmenovali, jednalo se o odmítnutí vyjít na pole, podobnou zkušenost vyjádřil v dopise zemědělec z obce Spojil (okr. Pardubice), když popisoval situaci po vstupu do JZD při velkém náporu v roce 1957: „Člověku je jako po vyhoření. Práce nejde od ruky. Nikdo nic nedělá, na poli je jako o velkém svátku.“⁵⁶⁸ Družstevníci často odmítali pracovat v neděli, mnozí zemědělci ctili sváteční den jako den klidu a odpočinku, ovšem komunisté brali neděli jako jeden z mála možných dnů k uspořádání brigády dělníků a úředníků z měst či vojáků. Tyto výpomocné síly sice přijely, ale brigádníci pracovali sami či pouze s malou částí zemědělců. Komunisté často kritizovali družstevníky za jejich postoje v neděli. Takový případ se udál ve městě Chrast (okr. Chrudim): „A naši soudruzi ze závodů nám právem poukazují na to, že zatím co oni musí po své práci v továrně, kde musejí máknout, aby plnili plán, jít v neděli místo odpočinku zajišťovat výrobu do JZD, majitelé půdy, kteří ji nacpali do družstva...jdou si v neděli na procházku, do kostela a na výlet, nebo si vyjedou autem a smějí se, jak se

⁵⁶⁶ J. C. SCOTT, *Domination and the Arts...*, s. 17.

⁵⁶⁷ S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 5.

⁵⁶⁸ K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 65.

*dělníci z továren dřou na jejich půdě v JZD.*⁵⁶⁹ Do Dolan (okr. Chrudim) v létě 1956 přijela na žně brigáda vojáků, družstevníci ovšem slavili v obci posvícení, proto vojáci začali s prací v 9 ráno a skončili brzo odpoledne, družstevníci odmítli déle pracovat a svázet seno do stohů. Vedoucí zemědělské správy Karel Císař s jistým údivem poznamenal: „...soustavně se naráží na nepochopení družstevníků...“. Družstevníci z Moravan (okr. Holice) tuto situaci posunuli o stupeň výše, když místní Výbor žen (dále jen VŽ) organizoval sobotní práce na družstevních polích, družstevníci odmítli práci vzhledem k sobotnímu volnu na přípravy na nedělní posvícení.⁵⁷⁰ Na práci v neděli si zemědělci stěžovali mimo jiné v souvislosti, že nemohou jít do kostela.⁵⁷¹ Neděli družstevníci ale nevěnovali ve všech případech pouze odpočinku či návštěvě mše v kostele, někteří ji využívali k práci na záhumenku.⁵⁷²

Jednou z častých taktik vzdoru, kterou zemědělci využívali, byly tzv. fámy či zvěsti. Tyto fámy měly reálný základ, např. novinové zprávy či události rezonující ve společnosti. Takovou situaci popsala na plénu KV KSČ členka VŽ z obce Lukavice (okr. Chrudim). Když zde soukromí zemědělci odmítali založit JZD s odkazem na okolní JZD a jejich bídné hospodaření, zakládání se chopily členky VŽ a od 1. března 1956 společně hospodařily s dvěma muži, ale po událostech ve východním bloku na podzim 1956 se situace změnila: „Do toho přišly události v Maďarsku. Začlo to kolisat! Zemědělci začali říkat soudružkám – nechte toho, stejně se to obrátí a kdo JZD založil, toho pověsí.“⁵⁷³ V obci na Litomyšlsku zase zemědělci čekali, že brzo vypukne válka, proto nechtěli vstoupit do JZD a argumentovali tím, že by si nestačili udělat dostatečné zásoby a ve válce by trpěli hladem, naopak jako soukromníci by si zásoby vytvořili.⁵⁷⁴ Zemědělci šířili také fámy a zvěsti náboženské povahy, podle prověrky korespondence v srpnu 1958 se někteří zemědělci v Československu obávali, že se už nebude vyučovat náboženství. V okr. Opava (Ostravský kraj) pisatelka psala, že komunisté zavřou kostely.⁵⁷⁵ Zavírání kostelů probíhalo

⁵⁶⁹ (SOA Z, KNV P, kart. 3, sign. 17/4/11/6, s. 5, nepřednesené příspěvky z krajské konference KSČ ve dnech 19. – 20. dubna 1958.

⁵⁷⁰ SOA Z, f. KNV P, kn. 83, s. 9, projednávání Zprávy o průběhu žňových prací.

⁵⁷¹ K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 108.

⁵⁷² SOA Z, f. KNV P, kn. 68, s. 86, projednávání zprávy Zimní kampaň v obcích bez JZD.

⁵⁷³ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 62, krajská konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957, diskuze.

⁵⁷⁴ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 4, sign. 17a/2/51, s. 36 – zápis ze schůze pléna z 3. června 1950.

⁵⁷⁵ K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 108

v Sovětském svazu na počátku třicátých let, sovětští komunisté mimo to sebrali zvony a zavřeli kněze. Všechny tyto kroky režimu mohly způsobit vlnu nevole.⁵⁷⁶

Zemědělci využívali při schůzích, diskuzích i při samotném zakládání vstupu do JZD metodu běžnou z praktického života, kterou bychom mohli nazvat *Kdo první?* Tento způsob užívali při různých otázkách či výzvách a často odpovídali, že nechtějí být první. Při schůzích, diskuzích či zakládání čekali na prvního odváživce, který prolomí pomyslné ledy, ovšem velmi často bylo na schůzích dlouhé ticho s občasnými výzvami k diskusi od stranických funkcionářů. Takový případ nastal v obci v Lhotě u Chroustovic při tzv. *Besedách pod lipami*, kde přečetli referát, ale nikdo z přítomných zemědělců nechtěl diskutovat, vyčkávali několik besed, kdo promluví jako první. V okr. Holice obcházel v roce 1952 v jedné obci členové ONV zemědělce, aby založili JZD, zemědělci měli podle informací člena KNV Ladislava Neugebauera odpovídat: „*Ano, já do družstva půjdu, ale nebudu první.*“⁵⁷⁷ Stejný způsob zvolil zemědělec z Dolních Heřmanic (zmiňovaný v kapitole 4.1. *Zemědělci v KSČ*), když v dopise předsedovi ONV poukazoval, že do JZD by měli vstoupit nejdříve členové KSČ a až poté ostatní.

Jednou z forem vzdoru proti režimu mohl být i smích či naprostá rezignace na povinnosti zemědělce, oboje předvedli zemědělci ze Sezemic (okr. Pardubice): „...v *Sezemických při projednávání dodávkových úkolů se nevyskytly žádné připomínky od soukromých zemědělců, kteří naopak podepisovali se smíchem, protože jim je jedno, zda splní nebo ne...Nová JZD se dodávkovými úkoly vůbec nezabývají.*“⁵⁷⁸

Sheila Fitzpatricková vysvětluje vzdor na sovětském venkově v obecné rovině jako důsledek snahy komunistů o modernizaci společnosti, ale v případě kolektivizace narazili na nesouhlas, na vzdorování zemědělců. Tento vzdor zemědělců interpretovali „*jako důsledek zaostalosti, předsudků a obav nevzdělaných mas.*“⁵⁷⁹ V prvních letech kolektivizace takto komunisté přistupovali k zemědělcům v Československu, např. Jan Bošík vzpomíná, jak na prvních schůzích svolávaných k propagaci kolektivizace a JZD komunisté kritizovali především staré způsoby zemědělského hospodaření, argumentovali, že malovýroba nemá kvůli nerozoraným mezím tak velké výnosy a jedinou možnou cestou je velkovýroba

⁵⁷⁶ L. VIOLA, *Peasant Rebels...*, s. 39–40.

⁵⁷⁷ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 4, sign. 17a/6/87, s. 18 – zápis ze schůze pléna ze 4. října 1952.

⁵⁷⁸ SOA Z, KNV P, kn. 106, s. 116, projednávání zprávy Rozpis plánu zemědělské výroby do 1960 a jeho splnění ve zkrácené lhůtě.

⁵⁷⁹ S. FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus...*, s. 44.

prostřednictvím JZD. Poukazovali také na dřinu pro ženy v malovýrobě, a slibovali, že když se založí JZD, tak si oddychnou. Právě na jedné takové schůzi kritizovali komunisté „zaostalost venkova“ následovně: „*Libujete si život v zastaralém, zatuhlém farmářství, jste spoutáni okovy pověr a zvyků. Rozlomte konečně ta potupná pouta lidského ponižení a nechte si provětrat svá nitra jarním vánkem marxismu leninismu.*“⁵⁸⁰ Jejich pohled na „zaostalý venkov“ spočíval hlavně v rámci zemědělské výroby a náboženské víry. Později v druhé fázi kolektivizace ovšem tušili, že proti prosazování JZD stojí poměrně silný protivník: „*Vesnice zvláště v této době zvýšeného náporu na socialisaci je velmi citlivá, rychle reaguje a snaží se vystihnout slabiny v této akci.*“⁵⁸¹ Podle trestní komise zemědělci v okr. Chrudim odhalili taktické záměry komunistů v postupu kolektivizace a toto odhalení šířili do dalších obcí. Zemědělci totiž vyzorovali, že tresty za nedodávky trestní komise ONV uvalují pouze v obcích, které si předem vyhlédly pro založení JZD.⁵⁸²

Konkrétními formami odporu zemědělců vůči režimu v sousedním Královéhradeckém kraji se zabývá Jiří Urban, který ve studii o odporu v oblasti Nového Bydžova⁵⁸³ a kapitole *Fenomén odporu* v knize *Kolektivizace venkova v Horním Polabí* popisuje konkrétní zjevné formy odporu.⁵⁸⁴ O stručné shrnutí odporu vůči kolektivizaci se pokusil např. také Jaroslav Rokoský.⁵⁸⁵ Cílem následujících kapitol není představit odpor proti režimu, který zemědělci vedli otevřené, ale spíše ukázat, jak vzdorovali režimu, aby přežili kolektivizaci. Především bude zachyceno, jak zemědělci vzdorovali režimu pomocí psaní hromadných stížností, dále nabídneme stížností a také nabídneme tři taktiky, jaké si zemědělci a družstevníci zvolili pro přežití kolektivního hospodaření. S jejich pomocí chránili svou obživu, navyšovali zisky a také obírali stát.

⁵⁸⁰ J. BOŠTÍK – J. VÁCHOVÁ (ed.), *Kronika kolektivizace malé vesnice...*, s. 13.

⁵⁸¹ SOA Z, KNV P, kn. 100, s. 84, zpráva Odboru pro vnitřní věci rady KNV – Situační zpráva o výkonu trestní pravomoci národních výborů za I. pololetí 1957, s. 4

⁵⁸² Tamtéž.

⁵⁸³ Jiří URBAN, *Projevy odporu proti nastupující kolektivizaci na Novobydžovsku*, *Theatrum historiae* 8, 2011, s. 279–310.

⁵⁸⁴ J. URBAN, *Kolektivizace v Horním Polabí...*, s. 60–150.

⁵⁸⁵ Jaroslav ROKOSKÝ, *Mezi hrdostí a zoufalstvím Odpor proti násilné kolektivizaci*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 180–197.

5.1. Stížnosti

Zemědělci i družstevníci často využívali možnosti poukazovat na nespravedlnost páchanou režimem formou stížností. V průběhu padesátých let zemědělci využívali tuto možnost poměrně často. Už výše bylo zmíněno, že zemědělci zasílali stížnost na špatné zacházení, vydělení půdy apod. Zemědělci z Pardubického kraje nezůstali možnosti poukazovat na nespravedlnost. Podle Karla Kaplana počet stížností zemědělců na mnohé úřední zásahy narůstal v období 1953–1957.⁵⁸⁶ Sheila Fitzparicková uvádí ke stížnostem obyvatel Sovětského svazu: „Šlo o jeden z nejlépe fungujících komunikačních kanálů mezi občany a státem a zároveň jeden z mála způsobů, jak si lidé bez konexí na úřadech mohli pokusit sjednat si nápravu...“⁵⁸⁷

Už v kapitole o první krizi kolektivizace padla zmínka o stížnosti družstevníků z Dolního Třešňovce na odebrání lístků na potraviny, mýdlo a cukr. Členové JZD zaslali podle svých slov „*resoluci*“ 19. prosince 1951 na ÚV KSČ, ministerstvo zásobování, ministerstvo zemědělství a úřad vlády k rukám předsedy Antonína Zápotockého. Pod stížnost se podepsalo 24 družstevníků.⁵⁸⁸ Hromadná stížnost byla oproti individuální méně častá, např. v Sovětském svazu mohla být hromadná stížnost chápána jako kolektivní akce a signatáře úřady předvolaly jednoho po druhém a udělovaly důtku.⁵⁸⁹ Družstevníci z Dolního Třešňovce nejspíše žádný trest ani varování od úřadů neobdrželi, ale dělníci z měst jim museli vysvětlit „prospěšnost“ odebrání lístků (jak jsme již zmínili výše). Jiný případ hromadné podpisové akce se odehrál v roce 1952 v okr. Holice. Zemědělci z nespécifikované obce shromáždili 80 podpisů na petici proti vysídlení „kulaků“, údajně podepsali i komunisté z místní stranické organizace.⁵⁹⁰

Ke kolektivní akci v rámci podání stížnosti se uchýlili také zemědělci z obcí Janovice (okr. Chrudim) a Jitkov (okr. Chotěboř). V obou případech obdržel značný počet zemědělců v obci výměr s přidělenou půdou podle vládního nařízení 50/1955 Sb., o některých opatřeních k zajištění zemědělské výroby, proti tomuto výměru podali stížnosti s odůvodněním. Na základě společných znaků stížností jako je datum podání, struktura či uvedené důvody lze

⁵⁸⁶ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 97.

⁵⁸⁷ S. FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus...*, s. 391.

⁵⁸⁸ NA Praha, f. ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 51, Resoluce členů JZD v Dolním Třešňovci.

⁵⁸⁹ S. FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus...*, s. 393–394.

⁵⁹⁰ J. NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Litomyšlsku...*, s. 15.

usuzovat, že zemědělci postupovali v obou případech společně. Ze strany režimu byl záměr zřejmý, donutit zemědělce ke vstupu do JZD za využití přidělené půdy na způsob nuceného pachtu z první fáze kolektivizace na základě zákona 55/1947 Sb., o pomoci rolníkům při uskutečňování zemědělského výrobního plánu.

V první případě v obci Janovice obdrželo osm zemědělců se středně velkou výměrou půdy mezi 5–8 ha přidělenou půdu od zemědělců, kteří nebyli schopni tuto půdu obhospodařit, jednalo se ve všech případech o výměru 1–1,5 ha, ale zemědělci se nehodlali s přidělem smířit a podávali stížnosti. Zákon připouštěl přidělit zemědělcům půdu na více let, zde konkrétně na 6 let. Ve výměru bylo také poznamenáno: „*Před vydáním rozhodnutí o přikázání půdy byly přezkoušeny výrobní možnosti všech zemědělců podle zjištěných výsledků byla půda rozdělena.*“ A zároveň bylo dodáno, že pokud by se výrobní možnosti zemědělce změnily a nemohl půdu obhospodařovat, mohla by mu být opět odebrána. Toho se snažilo těchto osm zemědělců využít a zdůvodňovali své odvolání především ze zdravotních důvodů.

František Klas, František Holub, Josef Zemek, František Plíšek, František Pešek, František Smetana, Josef Salfický a František Stejskal obdrželi výměr 29. července 1957 a 31. července již všichni své stížnosti odeslali. Vzhledem ke struktuře stížnosti lze usuzovat, že se předem setkali a domlouvali, jak budou ve věci přidělu postupovat. Text má dvě základní části – samotnou stížnost a její zdůvodnění. Zemědělci uvedli pouze v jednom případě hospodářské důvody v podobě nedostatku pracovních sil, ale všichni shodně uvedli nepřevzetí půdy ze zdravotních důvodů jich samotných nebo příbuzných. Holub zdůvodnil neschopnost převzít kvůli kloubovému revmatismu, operacím na čtyři kýly, jeho manželka měla mít oteklé nohy. Zemek měl aterosklerózu, srdeční myodegeneraci, což také potvrdil lékařským potvrzením, a dále uvedl neschopnost pracovat a potřebu péče. Plíšek měl zákaz práce ve stavebnictví apod. z důvodů bércových vředů na obou nohách. tchyně Smetany byla slepá a musela mít stálou péči, stejně jako tchyně Salfického, která byla po mrtvici. Stejskal prodělal zápal plic, měl přirostlou pohrudnici, trpěl revmatismem a problémy se štítnou žlázou, jeho manželka prodělala dva těžké úrazy. Všichni se shodli, že pro uvedené problémy by nemohli přijmout další půdu.⁵⁹¹

Jak zemědělci z Janovic s odvoláním dopadli, se nepodařilo dohledat, je ale pravděpodobné, že obdrželi vyrozumění, že jedinou možností pro neobdržení přidělu může

⁵⁹¹ SOA Z, f. KNV P, kart. 1983, sign. zem/6, stížnosti zemědělců z Janovic (okr. Chrudim) proti přidělení z 29. – 31. červencem 1957.

být pouze podepsání přihlášky do JZD. Na stížnostech janovických zemědělců je do jisté míry zajímavé, že zemědělci disponovali lékařským osvědčením o zdravotních problémech. Získat takové osvědčení nejspíš nebylo nic složitého. Členové rady KNV na problém spolupráce mezi zemědělci a lékaři poukazovali v roce 1956, když si někteří zemědělci stěžovali na tresty kvůli neplnění povinných dodávek. Na chůzi rady KNV na začátku května 1956 chtěl člen rady KNV vědět, *„jaká opatření se činí proti lékařům, kteří dávají vysvědčení rolníkům, že nejsou schopni obdělávat půdu.“* Jiný člen rady mu realisticky odpověděl: *„...může jít skutečně o případy, kdy zemědělec není schopen práce a poměrně těžko se také lékařům dokáže, opak jejich tvrzení.“*⁵⁹²

O měsíc později dostali výměry k převzetí půdy podle nařízení 50/1955 Sb. i zemědělci z obce Jítkov nedaleko okresního města Chotěboř. Zdejší zemědělci obdrželi přiděly od 0,5 do 1 ha, v několika málo případech i více, ale ani oni nechtěli přijmout výměry bez boje. Volná půda k přidělení vznikla zrušením farmy ČSSS v obci, KNV kritizoval postup MNV, který raději přidělil půdu zemědělcům, než by se snažil o založení JZD na uvolněné půdě. Proti přidělům se odvolalo celkem 26 zemědělců, ovšem skupina nebyla tolik jednotná jako v případě janovických zemědělců.

Předně uváděli méně zdravotní důvody než janovičtí a spíše se odvolávali na hospodářské důvody, častým důvodem byly kapacity, protože i při menším nárůstu půdy museli pořizovat další kusy hospodářských zvířat na shora předepsaný počet ha, to znamenalo také větší objem krmiv, nároky na vyšší počet pracovních sil či více času stráveného na poli. Podstatným problémem pro ně byly i vyšší povinné dodávky apod. Zemědělci s tímto problémem tvrdili, že by museli rozšířit stáje pro zvířata nebo přistavět stodoly pro krmiva a proti tomu se stavěli nejčastěji. Jako hospodářský důvod odmítnutí přidělu uvedlo 13 zemědělců, 8 zdravotní, zdravotní i hospodářský 3 a 2 z jiných důvodů. U zdravotních důvodů pouze popsali svůj momentální stav jako Karel Novotný (*„Moje žena je nemocna na žlučník a já jsem byl už loňského roku doporučen na léčení na nervy, což již letošním rokem je nevyhnutelné, poněvadž od toho ztrácím zrak. Na levé oko nevidím skoro nic.“*),⁵⁹³ ale již nepřikládali ani nenabízeli potvrzení od lékaře jako janovičtí zemědělci. Mezi důvody často uváděli situaci v rodině, jako např. nutná péče o malé děti, těhotná manželka, nemocní rodiče

⁵⁹² SOA Z, f. KNV P, kn. 78, s. 9–10, projednávání Situační zprávy o výkonu trestní pravomoci národních výborů.

⁵⁹³ SOA Z, f. KNV P, kart. 1983, sign. zem/6, stížnosti zemědělců z Jítkova (okr. Chotěboř) proti přikázání půdy do užívání 4. – 14. zářím 1957.

apod., tedy rodinné situace, které jim znemožňovaly přijmout další půdu. Ani jejich pohled na případné založení JZD nebyl stejný, dva zemědělci uvedli, že by vznik JZD vzhledem k přidělu přijali, např. Štěpán Svoboda, válečný veterán z první světové války do stížnosti uvedl: „*Vím...že k snazšímu obdělávání je pro nás třeba hledat jiných cest, t.j. soc. velkovýrobou, ale sám nezmohu nic, když ostatní zemědělci nejsou rozhodnutí ke vstupu do JZD.*“⁵⁹⁴ Skupina zemědělců byla i společensky různorodá, nacházeli se mezi nimi malí a střední zemědělci, kovozezemědělci i „kulaci“, všichni svorně odmítali přijmout přiděl. Realisticky zhodnotil svou situaci „kulak“ Jan Košina s 18,41 ha a 0,5 ha přidělu, když napsal: „*Na pomoc strojní stanice a sousedskou výpomoc se nemohu v budoucnu spolehnout...Nemohu zajistit plnění povinných dodávek s přidělené mě půdy.*“⁵⁹⁵

Zemědělci si na výměry půdy stěžovali na začátku září 1957, odpověď ze správy zemědělství a lesního hospodářství rady KNV Pardubice přišla v prosinci. Správa celou situaci zhodnotila a usoudila, že námitky ze strany zemědělců jsou bezpředmětné a dalo zemědělcům doporučení stejné jako u zemědělců z předchozí kapitoly, jediné možné východisko ze situace je založení JZD.⁵⁹⁶ Tlak režimu na zemědělce přinesl nakonec založení JZD na jaře 1958, jeho prvním předsedou byl zvolen „kulak“ Jan Košina, který ovšem záhy na svou funkci rezignoval.⁵⁹⁷

Pokud srovnáme stížnosti či odvolání obou skupin zemědělců, můžeme pozorovat užití stejných prostředků za stejným účelem. Zemědělci jistě svou situaci společně konzultovali a radili se jak zdůvodnit odmítnutí výměrů. Ve všech odvoláních je stejná struktura, kterou sice předepisuje úřední styl komunikace, co ovšem chybí až na drobné výjimky je určitá zdvořilost a „naděje v kladné vyřízení“. V tomto ohledu skupinové stížnosti podobné záležitosti z Janovic a Jitkova postrádají na rozdíl od individuálních stížností. Jediným „zdvořilým stěžovatelem“ byl zmíněný Karel Novotný z Jitkova: „*A proto Vás prosím a žádám by jste tento přiděl zrušili, a slibuji a chci všechny dodávky svědomitě a řádně plniti.*“⁵⁹⁸ Ostatní zemědělci ve skupinových stížnostech využili podobné fráze méně. V opačném případě, pokud psali stížnost zemědělci individuálně, obvykle využívali

⁵⁹⁴ Tamtéž.

⁵⁹⁵ Tamtéž.

⁵⁹⁶ Tamtéž.

⁵⁹⁷ Petr KUBÁT, *Historie obce Jitkova*, Jitkov 2005, s. 135–136.

⁵⁹⁸ SOA Z, f. KNV P, kart. 1983, sign. zem/6, stížnosti zemědělců z Jitkova (okr. Chotěboř) proti přikázání půdy do užívání 4. – 14. zářím 1957.

zdvořilostní fráze. Jako např. František Vacek z obce Vrdy (okr. Čáslav) psal v roce 1954 stížnost proti přidělené půdě prezidentu republiky s přáním: „*Věřím pane presidente, že moji žádosti bude vyhověno a znamenám se soudružským pozdravem.*“⁵⁹⁹ Ve stejné věci si stěžovala Albína Tesková z obce Vojtěchov (okr. Hlinsko) u KNV Pardubice: „*Žádám proto slušně, bych povinnosti této byla sprostěna a přání mému pravdivě odůvodněnému bylo vyhověno, za což uctivě děkuji.*“⁶⁰⁰ V záležitosti přidělení půdy byl bezradný s odvoláními na MNV a ONV zemědělec Alois Tošovský z obce Morašice (okr. Litomyšl), proto si stěžoval i ministerstva zemědělství, v dopise byl zdvořilý a použil oslovení: „*Slavnému Ministerstvu zemědělství*“.⁶⁰¹

Zemědělci velmi často využívali stížnosti k poukázání na svou osobní situaci a nespravedlnost, která se proti nim děla, podle vyřízení stížností však vyplývá, že ve většině případů byli neúspěšní a často jim nepomohlo ani stěžovat si u vyšších orgánů státní správy či stranické organizace. Stížnosti pro prezidenta, předsedu vlády, ministra či vysoce postavené členy KSČ končily k vyřízení zpět v regionu. Někteří se snažili na svou situaci upozornit časopis či noviny, např. zmiňovaný případ stížnosti na předsedkyni JZD Újezd (okr. Přelouč) u redakce časopisu *Beseda venkovské rodiny*. Případ janovických a jitkovských zemědělců ukazuje, že zemědělci se dokázali postavit proti tlaku režimu společně, vyjádřili svůj nesouhlas, i přestože s velkou pravděpodobností tušili, že situace se již jevila jako bezvýchodná a vstup do JZD neodvratitelný.

Z hlediska Scottovi terminologie můžeme právě na uvedených příkladech stížností aplikovat pojmy „*public transcript*“ a „*hidden transcript*“ – zjevnou a skrytou formu vzdoru. Psaní petic či v tomto případě spíše hromadných stížností náleží do kategorie zjevného vzdoru, ovšem zdvořilostí fráze, které zemědělci občas využívali, bychom mohli zařadit do mezi skrytou formu vzdoru, protože nepochybně nemysleli zdvořilost vážně a přetvařovali se.⁶⁰²

⁵⁹⁹ SOA Z, f. KNV P, kart. 1871, sign. 048.3, stížnost Františka Vacka z obce Vrdy (okr. Čáslav) proti nucenému nájmu, (2. dubna 1954)

⁶⁰⁰ Tamtéž, stížnost Albíny Teskové z obce Vojtěchov (okr. Hlinsko) proti nucenému nájmu (22. dubna 1954).

⁶⁰¹ Tamtéž, stížnost Aloise Tošovského z obce Morašice (okr. Litomyšl) proti nucenému nájmu (26. května 1954).

⁶⁰² J. C. SCOTT, *Domination and the Arts...*, s. 198.

5.2. Záhumenky

Pojem „záhumenek“ můžeme v určitém ohledu brát jako jeden z ekvivalentů přežívání družstevníků v JZD, pro mnohé představoval životně důležitý zdroj obživy v dobách, kdy chybné hospodaření JZD neposkytovalo dostatečnou obživu pro rodinu. Komunisté strávili celou kolektivizaci bojem proti záhumenkům, resp. proti jejich podobě, snažili se je všelijak omezit, protože věděli, že mnoho zemědělců na nich stavělo své živobytí a proto na nich trávili více času než na polích a stájích JZD. Záhumenek byl malá část pozemku pro vlastní potřebu družstevníků, podle vzorových stanov měla být maximální výměra záhumenku pro družstevníkovu rodinu 0,5 ha, v pastvinářských oblastech na povolení KNV i 1 ha.⁶⁰³ Malé soukromé pole mělo „*sloužit k uspokojování některých osobních potřeb člena družstva a jeho rodiny... má uspokojit též osobní záliby družstevníků*“, ale důležité je povšimnutí: „*...návyky a zvyklosti ze soukromého zemědělského hospodaření mizí jen pozvolna, také zejména podle toho, ...jak rostou rolníkovy příjmy z družstevního hospodářství...*“⁶⁰⁴ Především nespokojenost s dosavadními hospodářskými výsledky JZD vedly družstevníky primárně k práci na záhumenku, nemuselo se ale jednat pouze o snahu přežít bídné podmínky, ale často členové družstva zvyšovali výměru záhumenku pouze z finančních motivů.

Nespokojenost s hospodářskými výsledky a neschopnost kolchozu zajistit dostatečný příjem svým členům byl podle Fitzpatrickové i jeden z hlavních důvodů přenesení pozornosti na záhumenky u sovětských kolchozníků v třicátých letech minulého století.⁶⁰⁵ Na základě záhumenků byli kolchozníci současně členy kolchozu, kde společně vyráběli zemědělské produkty, ale také soukromými zemědělci s vlastní výměrou pole a vlastní produkcí.⁶⁰⁶ I družstevníci v Československu, potažmo v Pardubickém kraji, existovali na rozhraní dvou rolí kolektivního pracovníka a soukromého zemědělce. Záleželo na situaci, která role zemědělce převáží, ale většina družstevníků nahlížela na záhumenek jako na způsob přežití krušných chvílí v JZD. Otázku záhumenků komunisté řešili po celou dobu kolektivizace, především kritizovali jejich velikost, která občas přesahovala mnohonásobně

⁶⁰³ J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1953*, s. 50.

⁶⁰⁴ F. KRUMPHOLC – O. HAVLIČ, *Vzorové stanovy JZD...*, s. 41–42.

⁶⁰⁵ S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasants...*, s. 130. Fitzpatricková používá pro záhumenek označení z anglického jazyka *private plot*, přidává přepis pojmu v ruštině „*priusadebnyi uchastok*“ (Tamtéž). Nigel Swain používá obdobné označení *household plot* (N. SWAIN, *Collective farms...*, s. 25.)

⁶⁰⁶ *Tamtéž*.

povolenou výměru. Překročení stanovené hranice 0,5 ha znamenala dvojitý problém – jednak rozšiřování soukromého pole na úkor společného, jednak skutečnost, že na soukromém poli trávili družstevníci mnohem víc času, než bylo akceptovatelné, což vede ke stejnému efektu, tj. upřednostňování soukromých zájmů na úkor zájmů kolektivních. Ovšem snaha o snižování záhumenků narazila i u některých členů strany – zemědělců, ti, stejně jako ostatní, preferovali vlastní zájmy a odmítali snížení hranice.⁶⁰⁷

Statisticky zachytit vliv velikosti záhumenku na produktivitu práce člena JZD se pokusili odborníci z *Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky Československé akademie zemědělských věd* (dále jen ČSAZV)⁶⁰⁸ pro *Zemědělské noviny* v roce 1955. Autoři studie sice vycházeli z dlouhodobějších průzkumů od roku 1952 v 25 JZD Čech a Moravy, ale potvrdili základní premisy komunistů – větší podíl práce na soukromém poli snižuje čas strávený při společné práci.⁶⁰⁹

Tabulka 12 Vliv velikosti záhumenek na počet odpracovaných pracovních jednotek

Průměrná velikost záhumenku (ha)	Počet prozkoumaných JZD	Průměrně odpracováno jedním práceschopným družstevníkem za rok	
		prac. jedn.	Index
Do 0,25	4	358,4	102
0,25-0,5	11	350,2	100
0,5-0,75	5	341,8	97,6
Nad 0,75	5	252,7	72,2

Velikost záhumenku ovlivnila podle výzkumu aktivitu družstevníka v JZD, jeho příjem sice byl nižší vzhledem k menšímu počtu odpracovaných jednotek, ale vše zachraňoval vyšším příjmem ze záhumenku. Podle jiného výzkumu *Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky* z roku 1959 byla práce na záhumenku mnohem méně produktivní vzhledem k užití ruční práce oproti mechanizaci na družstevním poli, v JZD při společné práci družstevník vykonal

⁶⁰⁷ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 6, Sign. 17a/6/87, s. 5 – zápis ze schůze pléna ze 4. října 1952. Člen pléna z okr. Lanškroun doslova pronesl: „O snížení záhumenek svádíme ohromné boje a zase právě se členy strany a s funkcionáři strany, kteří v žádném případě nechtějí přistoupit na snížení záhumenek.“

⁶⁰⁸ Více k činnosti ČSAZV např. Doubavka OLŠÁKOVÁ, Jiří JANÁČ, *Kult jednoty. Stalinský plán přetvoření přírody v Československu*, Praha 2018, s. 50–71.

⁶⁰⁹ *Zemědělské noviny*, 23. 6. 1955, s. 3. *Vliv osobních doplňkových hospodářství družstevníků na pracovní účast a produktivitu práce.*

za jednu hodinu práce 9,91 Kčs hrubé produkce, na záhumenku 4,56 Kčs.⁶¹⁰ Jiným ukazatelem, a to časem stráveným na záhumenku v maďarském prostředí, se zabýval Nigel Swain, podle něhož družstevník v postkolektivizační době strávil na záhumenku 3,3 hodiny denně, jeho manželka, která se starala současně o domácnost, tam strávila 4 hodiny.⁶¹¹

Problém záhumenků také využívali družstevníci ke svému neregulárnímu obohacování tím, že porušovali vzorové stanovy nejen překračováním výměry, ale také nepovoleným počtem chovaných zvířat. Podle stanov mohl družstevník chovat v záhumenkovém hospodářství maximálně jednu krávu a poté jedno až dvě prasata a také kozy, ovce, drůbež, včelstva v počtu stanoveném členskou schůzí JZD.⁶¹² Z okresů a obcí přicházely na KNV Pardubice zprávy či dokonce stížnosti o nadměrném chovu zvířat na záhumenku. V létě 1958 si na KNV stěžoval Václav Litoš, bývalý účetní JZD Kraskov (okr. Čáslav), že předseda JZD a předseda revizní komise JZD měli na záhumenkách vyšší počet zvířat, než stanovila členská schůze, předseda Josef Švadlenka měl dvě krávy, předseda revizní komise Jan Veselý 7 ovcí a 3 kozy. Řešení předsedy JZD ukázalo, jak dokázali někteří zemědělci uchránit svá záhumenková hospodářství a zisky z nich. Švadlenka své hospodářství fingovaně rozdělil, polovinu přepsal na svého otce a mohl si ponechat obě krávy v záhumenkové stáji, aniž by porušoval stanovy, protože jedna po formální stránce patřila otci.⁶¹³ A byli to právě vedoucí pracovníci či funkcionáři, kdo intenzivně ochraňovali své zájmy, ať už se jednalo o záhumenky nebo pouze o zisky. V JZD Dolní Libchavy (okr. Ústí nad Orlicí) objevili při kontrole pracovníci KNV, že záhumenky členů družstva dosahovali až 1,5 ha, otec předsedy MNV choval na záhumenku dva kusy hovězího dobytka a dvě prasata.⁶¹⁴ Neúspěch při boji proti snížení záhumenkových zvířat a výměry záhumenků na stanovených 0,5 ha mimo další příčiny vyplýval z problému, že předsedové JZD, ale i MNV a další vedoucí pracovníci a funkcionáři družstev i národních výborů také porušovali stanovené limity a mnozí nehodlali těchto příjmů zřít.

⁶¹⁰ *Za socialistické zemědělství*, 3, 1959, s. 199. Článek Jaroslava Kabrhela z ČSAZV s názvem *K některým otázkám vývoje záhumenkového hospodářství*.

⁶¹¹ N. SWAIN, *Collective farms...*, s. 95.

⁶¹² F. KRUMPHOLC – O. HAVLIČ, *Vzorové stanovy JZD...*, s. 42

⁶¹³ SOA Z, f. KNV P, kart. 1987, sign. zem/6 – Stížnosti v zemědělských záležitostech – 1958, Stížnost Václava Litoše, bývalého účetního JZD Kraskov (okr. Čáslav) ve věci poměrů v JZD, stížnost podána a sepsána na Odboru zemědělství a lesního hospodářství KNV Pardubice.

⁶¹⁴ SOA Z, f. KNV P, kart. 1978, sign. zem/6, stížnost Františka Kašpara proti nesprávnému nařčení v průzkumu, prováděném pracovníky zemědělské správy rady KNV v Pardubicích.

O velikosti soukromých hospodářství zemědělců vypovídaly jednak velikosti výměr záhumenků, které v některých případech dosahovaly až 3 ha, a také počty chovaných hospodářských zvířat. Podle informací z referátu pro plénum KNV z konce června 1955 družstevníci ve svých soukromých hospodářstvích chovali 103 000 kusů slepic, zatímco v JZD 109 000, v JZD bylo 260 kusů hus, na záhumencích dokonce 10 000, v JZD vycházelo na 100 ha zemědělské půdy 71 kusů hovězího dobytku, na záhumencích na stejnou plochu téměř neuvěřitelných 261 kusů. Autor zprávy o počtech kusů poznamenal: „Z toho jest zřejmo, že takto ve velkém množství zvířat nelze uživit pouze ze záhumenky a z naturálních dávek a že potom musí docházet k rozkrádání družstevního majetku a tím i ke snižování hodnoty pracovní jednotky.“⁶¹⁵ Tzv. „rozkrádání družstevního majetku“ nebyla neobvyklá záležitost jak v průběhu zakládání JZD, tak během jejich činnosti, družstevníci se mnohokrát příliš nerozmýšleli, ani neostýchali půjčovat si či rovnou brát z eráru. Poměrně často družstevníci krmili svá záhumenková zvířata z krmiva, které pocházelo ze společného družstevního majetku. Např. v JZD Skuteč (okr. Hlinsko) při kontrole výkazů družstevníci spotřebovali krmiva pro zvířata standardním množstvím, ale dobytek byl podvyživený, naproti tomu družstevníci zabíjeli při domácí porážce solidně vykrmená prasata.⁶¹⁶ Podobná situace nastala v obci Čistá (okr. Litomyšl), podle článku ve *Vesnických novinách Litomyšlska* choval družstevník ve své stáji osm družstevních krav a jednu vlastní záhumenkovou, při kontrole však zjistili, že družstevní krávy jsou v zuboženém stavu, jediné záhumenková kráva vypadala vykrmeně, čemuž odpovídala i dojivost. Podle článku přesahovala dojivost jedné jediné záhumenkové krávy osmi družstevních.⁶¹⁷ V létě 1954 uhynula v některých JZD družstevní prasata, družstevníci tvrdili, že zásoby jim nestačily a nedostali dostatečné subvence krmivy od státu, KNV naopak tvrdil, že za uhynutí mohli sami družstevníci, protože krmiva spotřebovali pro velký počet vlastních záhumenkových zvířat.⁶¹⁸ Špatná hospodářská situace byla v JZD Hrušová (okr. Vysoké Mýto) na počátku kolektivizace, jeden člen – „kulak“ měl v záhumenku dva kusy hovězího, 10 ovcí a víc jak 30 slepic. Záhumenek měli i členové JZD, kteří v družstvu ani nepracovali. Dělník měl v JZD vklad půdy 5 ha, nikdo z jeho příbuzných v JZD nepracoval, přesto měl záhumenek a 2 kusy hovězího. Do toho ještě

⁶¹⁵ SOA Z, f. KNV P, kn. 58, s. 245, referát pro plenární zasedání KNV, s. 31

⁶¹⁶ SOA Z, f. KNV P, kn. 56, s. 12, projednávání zprávy plnění směrnic X. sjezdu za rok 1954.

⁶¹⁷ P. BOŠTÍK, *Kolektivizace zemědělství v okrese Litomyšl...*, s. 34.

⁶¹⁸ SOA Z, f. KNV P, kn. 50, s. 237, diskuze ke Zprávě o situaci v zemědělství a zajištění podzimních prací.

družstevníci rozkrádali krmiva pro záhumenková zvířata.⁶¹⁹ V zimě na přelomu let 1955 a 1956 hlásil problémy ONV Holice, konkrétně předseda JZD v Kostěnicích měl na záhumenku 4 prasata, jiný předseda JZD v okrese dokonce 5 prasat, mnozí družstevníci chovali také více zvířat, než povolovaly vzorové stanovy, především kozy a prasata.⁶²⁰

Záhumenky byly z pohledu komunistů velký problém, který odváděl družstevníky od práce v JZD, mnoho družstevníků řešilo nejdříve záležitosti na soukromém poli a až poté na družstevním, v některých JZD v při žních roku 1955 nejdříve družstevníci sklídili na svém poli a teprve po dokončení své práce přešli na družstevní.⁶²¹ Při kritice JZD v okr. Ústí nad Orlicí na podzim 1955 členové rady KNV poukazovali na malé odměny, ale velké záhumenky: „*Bylo by správné, kdyby se tyto velké záhumenky odbouraly a družstevníci se vrátili k práci v JZD.*“⁶²² Záhumenky od práce odváděly družstevníky z JZD v okr. Holice, zdejší záhumenky měli výměru 0,4 ha, ovšem družstevníci po vstupu do JZD si ponechali tuto malou část zahrady a na nich pěstovali ve sklenicích a pařeništích zeleninu: „*...žena zůstala doma, zelinařila a muž jí pomáhal a do JZD valně nespěchal.*“ Tito záhumenkáři a zelináři museli nakonec své záhumenky výrazně redukovat na pouhých 0,06 ha, protože v JZD příliš nepracovali a konkurovali výrobou vlastnímu JZD.⁶²³

Nakolik se družstevníkům vyplatila práce na vlastním poli a mohli zlepšit svou úroveň, když absentovali na družstevním? A nakolik lze spojit špatně hospodařící JZD s velkými záhumenky? Ze zpráv pro radu KNV i z jednání KV KSČ vyplývá, že existovala přímá souvislost mezi nízkou pracovní jednotkou a velkou výměrou záhumenků. Největší výměru měly zpravidla záhumenky v JZD v pohraničních obcích, jejichž členům byla vyplácena výrazně nižší pracovní jednotka. V okr. Lanškroun dosahovaly záhumenky u některých družstevníků až 3 ha.⁶²⁴ Družstevníci z obce Janov (okr. Litomyšl) zabírali kusy pole, které nescelili do lánů a v některých případech se velikost záhumenků janovských družstevníků blížila k 4 ha.⁶²⁵ JZD Janov ovšem patřilo v první polovině padesátých let k ekonomicky nejhorším JZD v celém Pardubickém kraji a pracovní jednotka vlivem

⁶¹⁹ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 7, Sign. 17a/6/93, s. 30 – zápis ze schůze pléna z 28. února 1953

⁶²⁰ SOA Z, f. KNV P, kn. 82, S. 160, zpráva zemědělské správy – Kontrola hospodaření JZD za I. pololetí 1956, s. 5.

⁶²¹ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/125, s. 67 – zápis ze schůze pléna z 20. srpna 1955.

⁶²² SOA Z, f. KNV P, kn. 69, s. 75 – projednávání Zprávy o kontrole hospodaření JZD za III. čtvrtletí 1955.

⁶²³ K. KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti. Dokumenty...*, s. 118.

⁶²⁴ SOA Z, f. KNV P, kn. 33, S. 107 – zpráva IX. referátu – Kontrola vládního usnesení v zakládání a zpevňování JZD, s. 6.

⁶²⁵ Tamtéž, s. 610, zpráva II. referátu – Zpráva o prověrce plnění usnesení strany a vlády v zemědělství, s. 4.

špatného hospodaření a neustálého úvěrování spadla do záporných hodnot.⁶²⁶ Velké záhumenky nebyly výsadou pouze družstevníků ze špatně hospodařících JZD, ale např. družstevníci z dobře fungujícího JZD Dolní Újezd (okr. Litomyšl) měli mít záhumenky až 2,5 ha.⁶²⁷ Při parcelaci půdy při HTÚP po založení JZD a scelování půdy přidělili sami sobě družstevníci z Dašic (okr. Holice) 3 ha záhumenky. Jiří Koťátko, náměstek ministra zemědělství obecně označil chování družstevníků za „*parcelaci družstevní půdy*“.⁶²⁸ V přístupu k záhumenkům můžeme u některých JZD najít i opačné extrémy. Jednalo se o společné hospodaření i na záhumencích a tento způsob si vybrali družstevníci v JZD Golčův Jeníkov a Zvěstovice (oboje okr. Čáslav). V obou případech družstevníci hospodařili společně na záhumencích i na družstevní půdě a záhumenkový výnos dělili na naturálie.⁶²⁹ Jejich osobní malé pole prakticky neexistovalo, vlastnili však záhumenková zvířata. To ale nebyl případ JZD Brčkelky a Načešice (oboje okr. Chrudim), v nich funkcionáři nechtěli zavést roztržštěnou držbu krav, a tak je svedli do společných stájí a mléko družstevníci dostali v naturáliích.⁶³⁰

Omezovat záhumenky měla sama JZD, především ta „*ekonomicky a politicky pevnější*“,⁶³¹ ale po celou dobu kolektivizace zasahovaly do velikosti záhumenků podle vzorových stanov národní i stranické výbory. Zprávy z ministerstva zemědělství z počátku roku 1952 informovaly o snaze snižovat výměru záhumenků na stanovenou hranici. To však akceptoval jen nepatrný počet JZD, družstevníci v Karlovarském, Českobudějovickém, Královéhradeckém, Jihlavském i Pardubickém kraji odmítli snížení výměry záhumenků, protože „*nová zásobovací opatření je nutí k tomu, aby si ponechali záhumenky do 1 ha.*“⁶³² Komunisté striktněji vystoupili proti záhumenkům v *Usnesení strany a vlády o upevnění a dalším rozvoji JZD* v červnu 1952.⁶³³ Usnesení bylo důležité pro další pokračování

⁶²⁶ SOA Z, f. KNV P, kart. 6, sign. 17a/6/86, s. 67 – zápis ze schůze pléna z 6. září 1952.

⁶²⁷ P. BOŠTÍK, *JZD Dolní Újezd u Litomyšle...*, s. 83.

⁶²⁸ J. PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1951*, s. 144. *Informace náměstka ministra zemědělství Koťátka o zkušenostech, získaných při provádění hospodářsko-technických úprav půdy, které si vyžádal vedoucí zemědělského oddělení sekretariátu Ústředního výboru Komunistické strany Československa Václav Sova.*

⁶²⁹ SOA Z, f. KNV P, kn. 33, S. 610, zpráva II. referátu – Zpráva o prověrce plnění usnesení strany a vlády v zemědělství, s. 4.

⁶³⁰ SOA Z, f. KNV P, kn. 123, s. 102, referát na zasedání pléna KNV Pardubice k 10. výročí zahájení kolektivizace.

⁶³¹ *Za socialistické zemědělství*, 3, 1959, s. 201.

⁶³² NA Praha, MZ – kol., kart. 30, inv. č. 222, 210. schůze konaná 1. února 1952, Zpráva o JZD, s. 5.

⁶³³ *Rudé právo*, 8. 6. 1952, s. 3–4. Usnesení vlády měli komunisté připravené již delší dobu, již 21. března předložilo ministerstvo zemědělství text usnesení ÚV KSČ. Srov. Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví...1952*, s. 89–106. *Návrh usnesení o upevnění a dalším rozvoji jednotných zemědělských družstev, zpracovaný ministerstvem zemědělství pro předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Československa.*

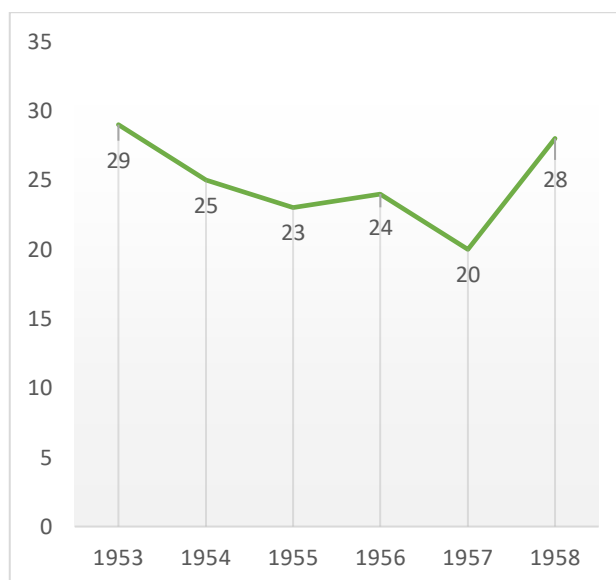
kolektivizace, alespoň na rok komunisté dali komunisté kolektivizaci impuls k pokračování, v dokumentu zmínili problém záhumenků a nutnost dodržování hranice 0,5 ha na rodinu a slibovali si od toho „*skloubení společných zájmů družstva a osobních zájmů družstevníků dodržovat takovou velikost osobního hospodářství (záhumenku)...*, aby je neodváděla od společné práce v družstvu.“⁶³⁴ Funkcionáři pardubického KNV brali bod o záhumencích vážně a při kontrole plnění červnového usnesení na konci roku 1952 konstatovali, že JZD vznikala už pouze s 0,5 ha záhumenkou, ale JZD založená před zásobovací krizí stále měla větší záhumenky, např. v okr. Litomyšl družstevníci hospodařili na osobním „malém“ poli o výměře 3 ha.⁶³⁵ Snahy KNV o regulaci výměry záhumenků pokračovaly i ve druhé polovině padesátých let, po krizi a zahájení nové vlny kolektivizace v červnu 1955. Na porušování stanov v rámci velkých záhumenků a chovu zvířat nad povolený limit upozornili pracovníci zemědělské správy KNV v létě 1956: „*Mnozí družstevníci neustále vidí ve svém záhumenkovém hospodářství jistotu existenci při čemž daleko menší úsilí vynakládají na zlepšení výsledků společného hospodaření JZD.*“⁶³⁶ V době po opětovném zahájení kolektivizace sice mnozí družstevníci stále upínali své síly k osobnímu hospodářství, ale situace podílů příjmů ze záhumenku a ze společného hospodaření se postupně měnila, jak naznačuje následující graf.

⁶³⁴ *Rudé právo*, 8. 6. 1952, s. 3.

⁶³⁵ SOA Z, f. KNV P, kn. 33, s. 610, zpráva II. referátu – Zpráva o prověrce plnění usnesení strany a vlády v zemědělství, s. 4.

⁶³⁶ SOA Z, f. KNV P, kn. 82, s. 160, zpráva zemědělské správy – Kontrola hospodaření JZD za I. pololetí 1956, s. 5.

Graf 3 Podíl důchodu ze záhumenkového hospodářství na celkovém důchodu ze zemědělské činnosti JZD v českých krajích (ve stálých cenách)⁶³⁷

Z grafu je patrné, že stabilizace JZD kolem poloviny padesátých let přinesla i pokles příjmů ze záhumenků, naproti tomu rostl podíl důchodů ze zemědělské činnosti JZD. Omezování záhumenkových hospodářství souvisel s výši příjmů z JZD, resp. odměny za pracovní jednotku a vycházel spíše z popudu samotných družstevníků než z opatření zemědělské politiky státu. Dokazuje to i poslední údaj z roku 1958, kdy skokově narostl podíl důchodů ze záhumenků o 8 %, důvodem jistě byla nová JZD méně „politicky a ekonomicky pevnější“, ale také postupné snižování hodnoty pracovní jednotky po masovém zakládání JZD v letech 1957 a 1958. Někteří noví družstevníci měli o hospodaření na záhumenku zájem a svědčí o tom např. zpráva KNV Pardubice o situaci v nových JZD, kde se mj. uvádí příklad JZD Benátky v okr. Chotěboř, které vzniklo v r. 1957a hospodařilo bíděně jen do r. 1958, protože družstevníci se zajímali více o své záhumenky.⁶³⁸ Právě i v závěrečné fázi kolektivizace družstevníci brali záhumenek jako zdroj příjmů a poslední zbytek soukromého vlastnictví v podobě malého políčka. Když rozebírali redaktoři periodika *Národní výbory* příčiny zaostávání mnoha JZD, jmenovali jako objektivní příčinu – nedostatek pracovních sil, ale jako podstatné označili subjektivní příčiny problémů JZD – špatné nastavení norem práce

⁶³⁷ *Za socialistické zemědělství*, 3, 1959, s. 199.

⁶³⁸ SOA Z, f. KNV P, kn. 120, s. 199, zpráva OZLH – Opatření vyplývající z plánu konsolidace zaostávajících JZD podle vl. Usnesení č. 899 z 1. 10. 1958.

(změkčování norem), „chytračení s naturáliemi“ a hlavně skutečnost, že družstevníci preferovali záhumenkové hospodářství před společným.⁶³⁹

Produktivita práce na záhumenkách byla sice podle zjištění odborníků nízká vzhledem k technickým možnostem práce na malých polích, ale režim umožňoval družstevníkům se záhumenkem dobrou příležitostí zlepšit finanční situaci skrze dodávky. Ze záhumenku sice také plynuly povinnosti dodávat, ale v omezeném množství a pouze některé produkty – hovězí maso a vejce, vepřové bylo pro potřeby družstevníkovi rodiny. Ze záznamů o plnění povinných dodávek vyplývá, že záhumenková hospodářství splnila svou povinnost dodávat nejrychleji a poté směla prodávat na volný trh či později na státní nákup. I zde můžeme najít motivaci mnoha družstevníků chovat více zvířat, především skotu, prasat i slepic. Záhumenky nesloužily družstevníkům pouze k vlastní obživě, ale u mnoha znamenaly také příležitost zlepšit finanční situaci.

5.3. Izolace

Fenomén izolace v období kolektivizace nebyl ničím neobvyklým a týkal se především JZD a jejich družstevníků, jejichž příjmy dosahovaly relativně vysokých částek. Před velkou krizí kolektivizace a měnovou reformou to bylo přes 100 Kčs ve staré měně, v období krize a po ní 25 Kčs a více v nové měně za pracovní jednotku. Vysoké příjmy vyvolaly u družstevníků značné obavy z příchodu nových členů, kteří by mohli pracovní jednotku svým přístupem k práci snížit a družstevníci by přišli o dobré výdělky. Vedoucí tajemník KV KSČ Pardubice jejich chování nazval v roce 1954 „sektářstvím“, protože odmítali přijmout zemědělce s malou a střední velikostí výměry půdy.⁶⁴⁰

V Pardubickém kraji komunisté v první polovině padesátých let označili za JZD se „sektářskými“ tendencemi především již výše jmenovaná JZD Dolní Újezd (okr. Litomyšl) a JZD Raná (okr. Hlinsko). Tato JZD měla především společné znaky v prosperitě převyšující ostatní JZD, menšinovém charakteru a snaze komunistů propagačně i agitačně využít úspěch JZD. Menšinový charakter JZD, neboli menšinu družstevníků oproti soukromým

⁶³⁹ *Národní výbory*, 1958, 31, s. 244.

⁶⁴⁰ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 8, sign. 17a/8/117, s. 10, Zápis z plenárního zasedání KV KSČ 13. listopadu 1954.

zemědělcům v obci, získala obě JZD na počátku padesátých let při svém založení. Do léta 1950 vznikala družstva převážně menšinová, komunisté poté zahájili urychlení kolektivizace na základě zvýšeného nátlaku,⁶⁴¹ aby vznikala JZD většinová. O menšinovém charakteru vypovídá poměr výměry JZD vzhledem k celkové výměře v obci, zatímco JZD Dolní Újezd dosáhl na jaře 1952 šestinu výměry katastru obce,⁶⁴² v Rané to byla v roce 1954 necelá třetina.⁶⁴³

Ekonomické výsledky a příjmy družstevníků převyšovaly okolní JZD a i okresní a krajský průměr. V roce 1954 obdrželi družstevníci v JZD Raná za jednu pracovní jednotku 22,54 Kčs, v Dolním Újezdu 23,40 Kčs (a dokonce naturálie v hodnotě 7,45 Kčs), v roce 1954 byl krajský průměr na jednu pracovní jednotku 16,01 Kčs, v okr. Hlinsko dosáhla v průměru JZD na 14,25 Kčs a v okr. Litomyšl 15,81 Kčs.⁶⁴⁴ Obě JZD komunisté propagovali jako velmi úspěšná, výsledky JZD Raná byly představeny na I. celostátním sjezdu JZD (více viz kapitola 2.3. *Schůze a setkávání*), kde o zdejších JZD veřejně promluvil ministr zemědělství Josef Nepomucký a s příspěvkem vystoupila i družstevnice Marie Váchová z Rané. JZD Dolní Újezd se často objevovalo v různých člancích, dokonce i v *Zemědělských novinách*.⁶⁴⁵

Co ale můžeme považovat za příčiny izolace družstevníků? Určitě chránili své vysoké příjmy a vstup dalších zájemců odmítali z obavy, že by o ně přišli. Tento důvod pronesl i zmíněný vedoucí tajemník Pecha a dodal, že družstevníci z izolovaných JZD nepouštěli mezi sebe ostatní zemědělce, protože nestáli u vzniku.⁶⁴⁶ Kromě této nepochybně hlavní příčiny mohla svou úlohu sehrát také skutečnost, že se družstevníci z obou zmíněných JZD setkávali v okolních vesnicích s výrazně neúspěšnými příklady společného hospodaření, což je mohlo od dalšího rozšiřování odradit. Např. nedaleko obce Dolní Újezd vznikala na přelomu čtyřicátých a padesátých let celoobecní JZD, především velké obce s výměrou okolo a s více než 1 000 ha Čistá, Janov a Karle (všechny okr. Litomyšl). Všechna tato JZD vykazovala velmi špatné hospodářské výsledky a nízkou hodnotou pracovní jednotky pod 5

⁶⁴¹ V. PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 360.

⁶⁴² Jana PŠENIČKOVÁ, *Zemědělské družstevnictví...1952*, s. 160. *Záznam z porady vedoucích družstevních oddělení krajských národních výborů a zástupců hlavní správy jednotných zemědělských družstev na ministerstvu zemědělství, konané dne 7. května 1952.*

⁶⁴³ J. NOVOTNÝ, *Kolektivizace zemědělství na Hlinecku...*, s. 38, 70.

⁶⁴⁴ SOA Z, f. KNV P, kn. 59, s. 61–62, zpráva zemědělské správy – Hospodaření JZD za rok 1954, s. 10–11.

⁶⁴⁵ *Zemědělské noviny*, 1. 1. 1952, s. 4, *Za dalším vyšším cílem jdou družstevníci v Dolním Újezdě*. Tamtéž, 23. 2. 1958, s. 3, *Deset dobrých let v Dolním Újezdě*.

⁶⁴⁶ SOA Z, f. KV KSC P, kart. 8, sign. 17a/8/117, s. 10, Zápis z plenárního zasedání KV KSC 13. listopadu 1954.

Kč a s vysokými úvěry poskytnutými státem.⁶⁴⁷ U JZD Raná lze o takových důvodech s spíše jen spekulovat, tam šlo nejspíše jen o zmíněnou snahu ochránit zisky, především v době začátku krize kolektivizace, kdy v okr. Hlinsko zanikala nestabilní a narychlo založená JZD v letech 1952 a 1953, která byla založena pod velkým tlakem. Obě jmenovaná JZD jsou uvedena pro příklad, izolace družstevníků ovšem byla nejspíš širší problém, ve stejném duchu mluvil zástupce OV KSČ Přelouč o izolaci družstevníků z Kasalic (okr. Přelouč), kteří se na tři roky uzavřeli od ostatních družstevníků a vysloužili si stejné označení jako jejich kolegové z Dolního Újezdu a Rané, „sektáři“. Izolaci prolomili až komunisté z místních stranických organizací.⁶⁴⁸ V Dolním Újezdu nastal tento průlom až po krizi v roce 1956, ale už v červenci 1953 došlo téměř k přijetí nových členů, kteří ovšem na první schůzi po konfliktu vstup odmítli (více viz kapitola 2.3. *Schůze a setkávání*).

Ale neizolovala se pouze dobře hospodařící JZD, některá JZD s nízkou pracovní jednotkou a vysokými dluhy údajně nechtěla mezi sebe přijímat další členy, protože se družstevníci báli rozkrytí machinací v družstvu. Za vším údajně stáli předsedové a funkcionáři těchto JZD v okr. Lanškroun a Ústí nad Orlicí.⁶⁴⁹

5.4. Vepřové maso

Zemědělci přes veškerý útlak v podobě vymáhání povinných dodávek, častých kontrol, předepsaných ploch plodin, osobních přesvědčování apod. dokázali v průběhu padesátých let najít způsoby, jak přežít kolektivizaci a nátlak při zakládání JZD. Jednou z častých taktik bylo využívání pobídek na zvýšení zemědělské výroby ze strany státu. Zemědělci objevili možnost, jak lépe přežít či dokonce zlepšit svoji finanční situaci. Stát si totiž cenil a podporoval výrobu jedné z nejdůležitějších komodit na zemědělském trhu – vepřového masa. Otázkou může být, proč zrovna vepřové maso, proč ne např. hovězí? Především kvůli menší náročnosti chovu prasat, časové i finanční. Chov prasat nevyžadoval námahu, i tvůrci pracovních norem pro živočišnou výrobu to zohlednili a ve vzorových normách pro JZD

⁶⁴⁷ P. BOŠTÍK – J. KLUSOŇOVÁ, *Dolní Újezd v letech 1948–1989...*, s. 184.

⁶⁴⁸ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, S. 174, krajská konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957, diskuze.

⁶⁴⁹ SOA Z, f. KNV P, kn. 69, s. 75 projednávání Zprávy o kontrole hospodaření JZD za III. čtvrtletí 1955.

Poběžovice (okr. Domažlice, Plzeňský kraj) na rok 1951 dostal družstevník za krmení a ošetřování 35 kusů mladého hovězího dobytka 1,25 pracovní jednotky, stejně velkou odměnu dostal družstevník, pokud krmil a ošetřoval 100 kusů prasat pod jednou střechou.⁶⁵⁰ Druhým důvodem mohla být politika výkupních cen masa, kdy cena vepřového masa na státním nákupu převyšovala cenu hovězího, vepřové státní od zemědělců nakupoval za 14,50 Kčs, hovězí pouze za 10 Kčs.⁶⁵¹

Využívání vepřového masa k obohacení či podle slovníku komunistů „ke spekulaci“ bylo zejména záležitostí v krizi kolektivizace a období velkého tlaku na zemědělce v letech 1957 a 1958. Zlepšení situace pro zemědělce nastalo po X. sjezdu KSČ v červnu 1954. Komunisté v rámci sjezdových směrnic položili základy plošné podpory zemědělské výroby a následně snižovali i dodávkové povinnosti, což se netýkalo pouze JZD jako v předešlých letech, nýbrž i soukromě hospodařících zemědělců. Mezi další výhody pro rolníky patřilo zvýšené zásobování hnojivy, sadbou a osivem. Těchto výhod ale zemědělci zneužívali. Na přelomu let 1954 a 1955 docházelo k situacím, kdy soukromí zemědělci i družstevníci použili přidělenou bramborovou sadbu určenou na jarní sázení k vykrmení prasat. Jejich maso poté prodávali na tzv. státní nákup za vyšší ceny, tím si samozřejmě výrazně finančně přilepšili.⁶⁵² Na jaře 1955 neměli mnozí zemědělci brambory na sadbu, členové KV nazvali toto chování „*spekulační skonzumování brambor*“. Např. v JZD Sedliště (okr. Litomyšl) družstevníci drželi stranou 110 kg rezervních brambor na sadbu, na jaře 1955 požadoval tyto brambory výkupní aparát na povinnou dodávku, družstevníci odmítli brambory vydat, protože by neměli na vlastní sadbu.⁶⁵³

Právě podobná podpora nebo její zneužívání vedlo mnohé funkcionáře k obavám z ekonomického posílení malých a středních zemědělců a k následné neochotě ke vstupu do JZD. Podporu soukromých zemědělců vnímali jako „*odklon od kolektivizace*.“⁶⁵⁴ Z údajů o neplnění povinných dodávek lze usuzovat, že soukromí zemědělci pozvolna ztráceli obavu z trestů za nedodání zemědělských produktů. Po zahájení podpory zemědělství na základě směrnic X. sjezdu krajští komunisté poukazovali na vysoké neplnění dodávek, v roce 1955

⁶⁵⁰ NA Praha, ÚV KSČ – zem. odd., sv. 52, a. j. 701, s. 97–98, Celoroční výrobní plán JZD Poběžovice na rok 1951, s. 81, 83.

⁶⁵¹ SOA Z, f. KNV P, kn. 111, s. 137, zpráva správy zemědělství a lesního hospodářství – Zpráva o hospodaření JZD za rok 1957 v Pardubickém kraji.

⁶⁵² SOA Z, f. KNV P, kn. 58, s. 227, zpráva přednesená na zasedání pléna KNV Pardubice, s. 13.

⁶⁵³ Tamtéž.

⁶⁵⁴ K. KAPLAN, *Proměny české společnosti...*, s. 274.

nesplnilo 11 000 závodů dodávku vepřového masa a 11 500 dodávku mléka. Ale raději prodávali za vyšší ceny na státní nákup, zemědělci měli inkasovat v rámci povinných dodávek a především státního nákupu o 15 000 000 Kčs víc, než KNV původně plánovalo.⁶⁵⁵ Na krajské konferenci KSČ v březnu 1957 došlo na diskuzi ohledně zvýšeného prodeje na státní nákup a nižší plnění povinných dodávek. Někteří komunisté viděli problém v centrálních institucích, konkrétně na odpovědném ministerstvu výkupu, které vydalo vyhlášky vztahující se k povinnosti zemědělce dodat státu zemědělské produkty. Vytýkali především vágně vyjádřenou povinnost nejdříve plnit povinné dodávky a až po splnění dodávek přejít ke státnímu nákupu, čehož zemědělci dokázali využít. Delegáti konference souhlasili s názorem, že lepší by bylo neumožňovat zemědělcům „spekulaci“ a zakázat jim státní nákup, pokud nemají splněné povinné dodávky. V diskuzi zazněl názor ilustrující počínání mnoha zemědělců: „Co je nám platné postihovat neplniče za nedodávky mléka, když jej skrmí prasatům a ty pak prodává na státní nákup za velmi výhodné ceny.“ Účastníci konference navrhovali určité úpravy, především smluvní státní nákup, tedy provést určitou regulaci.⁶⁵⁶ Komunisté na konferenci s kritikou obohacování zemědělců po úpravách zemědělské politiky povinných dodávek pokračovali dále, např. v roce 1955 plnění mléka vyšlo na 102 % objemu podle plánu, státní nákup zemědělci opět splnili, referující předseda KNV Pardubice Richard Průša uvedl, že ve státním nákupu bylo zemědělcům na mléku vyplaceno 28 521 103 Kč. Velmi podobné to mělo být i u ostatních produktů a příjmy rolníků rychle rostly. Pokud příjmy zemědělců v roce 1955 odpovídaly indexu 100, v roce 1956 měly podle plánu dosáhnout indexu 105, ale ve skutečnosti skončily na indexu 112,3. Průša ke zmíněným údajům poznamenal: „Na uvedeném příkladu je vidět, že dochází i v zemědělství k neoprávněnému růstu příjmů rolníků, proti jejich výrobě.“⁶⁵⁷

Zemědělci v rámci plnění směrnic X. sjezdu, jak již bylo řečeno, dostávali od státu mnoho příležitostí a pobídek, jak zvýšit výrobu. Jednou z těchto pobídek byl tzv. smluvní výkrm hospodářských zvířat s poměrně štedrou dotací na krmiva. KNV Pardubice akci rozjel v roce 1956 a smluvně mohli zemědělci vykrmit 32 800 prasat s dodáním 200 kg krmiv, prase o minimální váze 100 kg musel zemědělec podle smlouvy připravit pro výkup do 8 měsíců.⁶⁵⁸

⁶⁵⁵ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 20, krajská konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957, referát.

⁶⁵⁶ Tamtéž, s. 77–78, diskuze.

⁶⁵⁷ Tamtéž, s. 150, diskuze.

⁶⁵⁸ SOA Z, f. KNV P, kn. 68, s. 116 – zpráva krajského plnomocníka výkupu Smluvní akce výkrmu, s. 1.

Akce měla úspěch, protože v roce 1957 zemědělci mohli opět pořídit prase na smluvní výkrm s dotovaným krmivem o váze 200 kg, tentokrát bylo připraveno 50 000 prasat. Smluvně bylo možné vykrmit i tele nebo hovězí dobytek, počty smluv v roce 1957 nestoupily jako u prasat, spíše zůstaly stejné jako v roce 1956. K smluvnímu výkrmu pustil KNV pouze zemědělce, kteří nedlužili na povinných dodávkách. Malí zemědělci mohli smluvně uzavřít menší část, např. pouze 40 kg, co bylo nad limit smlouvy, vykázali jako součást povinné dodávky. Ceny za výkup se pohybovaly v cenách státního nákupu – 13,50 Kčs za 1 kg.⁶⁵⁹ Smluvní výkup měl sice efekt zvýšení výroby, ale zemědělci dostali určitý prostor prodat kusy dobytka za vyšší ceny.

Problém s vepřovým masem kulminoval od léta 1957 do konce roku 1958, pracovníci ONV sice v tomto období podávali zprávy o rychle postupující kolektivizaci, zakládání JZD, ale zároveň jim neuniklo, že nová JZD se mohou dostat do vážných ekonomických potíží v následujícím roce po založení. Zemědělci totiž na mnohých místech zvolili taktiku, kdy před vstupem do JZD zvýšili aktivitu v dodání svých kusů hospodářských zvířat, především prasat, a rychle se jich zbavovali, na druhé straně výkupní aparát, který měl dodávky a státní výkup na starosti, příliš neřešil, od koho přebírá kusy dobytka, pracovníci aparátu především ocenili, že plní plány.⁶⁶⁰ Aktivita zemědělců a ruch na venkově dokumentuje výše dodávek a státního nákupu vepřového masa od začátku roku do července 1957, rozdíl mezi soukromě hospodařícími zemědělci a družstevníky v plnění byl diametrálně odlišný. Proti plánu družstevníci dlužili 50,6 t na povinných dodávkách a 57,4 t na státním nákupu, soukromí zemědělci naopak překročili plán po sedmi měsících o 46,1 t na povinných dodávkách, ale hlavně o 125,2 t na státním nákupu.⁶⁶¹ Jenom na státním nákupu vepřového masa musel stát zaplatit soukromým zemědělcům při ceně cca 14 Kčs za 1 kg masa 1 752 800 Kčs.

V následujících měsících podobně zemědělci zacházeli se skotem, povinné dodávky soukromníci plnili a plán státního nákupu vysoce překonávali, mezi členy KNV se začaly šířit obavy, proto přistupovali k postupnému omezování výkupu: „*Poněvadž se projevuje snaha zbavovati se dobytka v obcích, kde byla založena JZD, bude odebírán hovězí dobytek jen na*

⁶⁵⁹ SOA Z, f. KNV P, kn. 83, s. 112, zpráva plnomocníka ministerstva výkupu – Zpráva o smluvním výkrmu, s. 2.

⁶⁶⁰ SOA Z, f. KNV P, kn. 100, s. 119, projednávání Výkup živočišných výrobků za červenec a průběh výkupu obilovin.

⁶⁶¹ Tamtéž, s. 149, Odbor výkupu a jeho zpráva – Zpráva o výkupu živočišných výrobků za červenec a od počátku r. 1957

*plnění povinných dodávek, dobytek na smlouvy a ten, který nebude nově utvořenými JZD žádoucí.*⁶⁶² Vzhledem k vysokému státnímu nákupu u skotu v některých okresech bylo podezření, že zemědělci, noví družstevníci, před svodem dobytka velký počet kusů prodali záměrně. Např. v okr. Přelouč dosáhlo plnění plánu státního nákupu již v září hodnoty 182,9 %, v okr. Chrudim dokonce 203,3%, na druhou stranu v okr. Vysoké Mýto to bylo jen 50,5% a v okr. Lanškroun 77,2 % a ani v říjnu se tento trend příliš nezměnil. V celém kraji bylo plnění státního nákupu hovězího masa na konci října 1957 na 123 %.⁶⁶³ Vysoké plnění vzbuzovalo mnohé otazníky, z nichž nejzávažnějším byl vývoj v dalších letech, kdy by vyprodání zásob prasat a skotu v roce 1957 mohlo způsobit budoucí nedostatek kusů a tím i masa v dalších letech.

Proto byla snaha sledovat počínání rolníků vstupujících do JZD v novém roce 1958, aby do společného hospodaření nevstupovali s omezeným počtem prasat nebo jen se selaty, ale s plánovaným počtem prasat a nesnažili se dorostlá jatečná prasata prodávat po splnění celoročních povinných dodávek na státní nákup.⁶⁶⁴

Na základě úbytku prasat a nejdříve nekontrolovatelného výkrmu prasat a divokého prodeje před vstupem zemědělců do JZD začala rozsáhlá regulace výkrmu, výkupu a hlavně domácích porážek prasat. Družstevníci paradoxně po vstupu do JZD podstoupili ve svém záhumenku mnohem více omezení a zákazů než před vstupem do JZD jako soukromě hospodařící zemědělci. Omezení se totiž týkala především domácích (záhumenkových) porážek prasat. V I. čtvrtletí 1958 měl mít Pardubický kraj nedodáno okolo 1 600 t vepřového masa, vedoucí zemědělské správy KNV Pardubice Karel Císař tvrdil, že na domácích porážkách uniká mnohem více, číslo nejspíš nadsadil až na 5 000 t za stejné období, zároveň ale nastínil nutnosti restrikce domácích porážek: *„Je proto třeba tvrdě postupovat při povolování 2. a 3. domácích porážek a dokonce i při prvních porážkách, aby byli zemědělci voláni do rad MNV a diskutovalo se s nimi o tom, jak se starají o zajištění společného úkolu JZD.*⁶⁶⁵ Z jeho slov bylo patrné, že KNV požadoval větší tlak na zemědělce a omezování domácích porážek ve prospěch společného hospodaření a opět se obracel k záhumenkovým hospodářstvím.

⁶⁶² SOA Z, f. KNV P, kn. 102, s. 38, zpráva Odboru výkupu Zpráva o výkupu živočišných výrobků za měsíc srpen 1957, s. 2.

⁶⁶³ SOA Z, f. KNV P, kn. 105, s. 79, zpráva Rozbor dopisu ÚV KSČ, s. 5 a 6.

⁶⁶⁴ Tamtéž, s. 80, s. 79, zpráva Rozbor dopisu ÚV KSČ, s. 7.

⁶⁶⁵ SOA Z, f. KNV P, kn. 108, s. 9, projednávání Průběh zimní kampaně.

Krajší funkcionáři KSC se v průběhu krize ostře ohrazovali proti chování zemědělců, kteří prodali značnou část svých hospodářských zvířat, např. prohlásili: „*Snahou při zakládání družstev je – předat dobytka co nejméně.*“⁶⁶⁶ Soukromí zemědělci „*se nesnaží zachovat stavy které by družstvu předali.*“⁶⁶⁷ Tuto situaci vyjádřili také slovy: „*Sami zemědělci se dosud tomu bránili, aby majetek, který byl vnesen do družstva, se stal majetkem kolektivním.*“⁶⁶⁸ Tušili totiž, co bude následovat, pokud zemědělec jako nový družstevník nepřinese nic do JZD. Mnohá JZD, která začínala bez potřebného množství zvířat, krmiv a osiv, vykazovala od samého počátku špatné hospodaření a do značné míry tak přispěla k další krizi v průběhu kolektivizace (popsanou v kapitole 3.3. *Krize nových JZD – (ne)udržitelný rozvoj*).

Situaci s prodejem prasat či jejich vykrmováním potřebným krmivem, zjednodušeně s likvidací zásob, které by mohlo převzít v budoucnu JZD, můžeme přirovnat k obdobné situaci v Sovětském svazu před a v průběhu kolektivizace. Kanadská historička z Torontské univerzity L. Violová popsala v knize *Peasant Rebels Under Stalin* dění na sovětském venkově a chování mnoha zemědělců v souvislosti se zakládáním a vstupem do kolchozů. Zemědělci na konci dvacátých a na začátku třicátých let v době rekvizic obilí a kolektivizace reagovali vybijením dobytka (Violová zmiňuje hlavně koně) a obžerstvím, tj. zkonsumováním jejich masa, aby nemuseli výsledky své práce přenechat státu reprezentovaným kolchozem. V některých případech sovětsí zemědělci požadovali za svou újmu vyplacení pojistného.⁶⁶⁹ Violová tyto činy klasifikovala jako určitý druh rezistence vůči kolektivizaci a státu, v tomto případě bychom mohli hovořit o ekonomické rezistenci. Zemědělci v Pardubickém kraji těsně před vstupem do JZD volili stejnou taktiku, odevzdali svá prasata a i hovězí dobytek na státní nákup, čímž bohatli, ale působili problémy svému JZD do budoucna. Lze tedy usuzovat, že svou družstevní budoucnost příliš neřešili. Pro některé nespíš byly důležitější momentální zisky, pro jiné znamenalo JZD nový život v nepřátelském prostředí, kterému chtěli odevzdat minimum ze svého majetku. Jedno je ovšem jisté, jejich rychlé prodeje a zbavování se zvířat a krmiv, které měly být součástí JZD,

⁶⁶⁶ SOA Z, f. KNV P, kn. 102, s. 6, projednávání Zprávy o výkupu živočišných výrobků za měsíc srpen.

⁶⁶⁷ Tamtéž, s. 8.

⁶⁶⁸ SOA Z, f. KNV P, kn. 107, s. 35, projednávání zprávy Průběh zimní kampaně.

⁶⁶⁹ L. VIOLA, *Peasant Rebels...*, s. 69–79.

způsobily mnoha novým i stávajícím JZD problémy. V celém kraji částečně napomohli tito zemědělci ke špatné ekonomické situaci JZD na konci padesátých let.

Problém vepřového masa a jeho výhodného prodeje nezasáhl pouze soukromé zemědělce, ale i některá JZD. Od poloviny padesátých let začala pomalu upřednostňovat v živočišné výrobě vepřové maso na úkor hovězího.⁶⁷⁰ Proto z hlediska JZD docházelo k určité racionalizaci výroby, kterou kritizovali členové rady KNV. Člen rady Alexander Dědovský v listopadu 1955 upozorňoval na tento problém následujícími slovy: „*Je to vidět ze zástavu dobytka, ze kterého by mělo družstvo stálý denní příjem na mléku a předpoklad dobrého hospodaření, ale družstva o to nedbají. Jestliže má družstvo nízkou pracovní jednotku, vrhne se na chov prasat a dodává na volný trh.*“⁶⁷¹

Některá JZD měla vyšší stavy prasat, což by se přičilo s CVP, některá JZD se dokonce na výrobu vepřového přímo orientovala. Tímto způsobem se chovala i JZD, která měla předpoklad pro chov skotu, vlastnila velké výměry pastvin. Takovým příkladem bylo JZD Rybník, kde družstevníci orientovali výrobu na chov prasat za účelem zvýšení pracovní jednotky, ale vzhledem k malým plochám orné půdy nemohly vyprodukovat příliš krmiv pro prasata, což by bylo žádoucí při vysokém přírůstku. Pastviny byly při nízkém počtu skotu nevyužité. „*Je si třeba uvědomit, že pěstování prasat na úkor skotu je politicky i hospodářsky škodlivé.*“ Podle KV to bylo „*neprozíravé hospodářství*“, které sice mělo pro JZD efekt v daném roce, ale v dalších letech mohlo způsobit hospodářské potíže (členové KV zdůraznili škody národnímu hospodářství). Výhoda skotu podle nich spočívala i v hnojení, které bylo základem „*pro výrobu organických hnojiv*“.⁶⁷² Motivem mnoha družstevníků bylo však jako u zemědělců rychle utržit a inkasovat peněžní prostředky na zvýšení pracovní jednotky.

- - -

Tato kapitola zachytila zemědělce, soukromé i družstevní, v situacích, kdy vzdorovali režimu, kolektivizaci, nespravedlnosti nebo snižování životní úrovně. Jejich taktiky se nelišili od zemědělců v jiných zemích, např. v Sovětském svazu psali také často stížnosti, nebo způsobili

⁶⁷⁰ SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 3, sign. 17/4/10/3, s. 78, krajská konference KSČ ve dnech 15. – 17. března 1957, diskuze.

⁶⁷¹ SOA Z, f. KNV P, kn. 70, s. 133, projednávání Plnění plánu zemědělské výroby.

⁶⁷² SOA Z, f. KV KSČ P, kart. 9, sign. 17a/9/126, s. 21 – zápis ze schůze pléna z 10. a 11. září 1955.

režimu škodu v podobě likvidace hospodářských zvířat před vstupem do JZD, využití záhumenky k vlastnímu hospodaření nebylo ničím výjimečným, což potvrzují i zprávy z doby kolektivizace v Maďarsku. Účelem kapitoly o vzdorování nebylo ukázat na zjevný odpor proti režimu v podobě násilných činů či doslova sabotáží, ale spíše na taktiky vypracované na základě snahy udržet si určitou životní úroveň, či ji zvýšit. Výjimkou jsou v tomto případě stížnosti, které zemědělci psali s cílem poukázat na nespravedlnost, nebo odvrátit a oddálit svůj vstup do JZD. Zvláštním případem je vepřové maso a jeho prodej, na jednu stranu rychlým prodejem zemědělci zvyšovali své zisky, na druhou stranu nepochybně věděli, že pokud do JZD nevloží potřebné kusy, může to vést k poklesu výroby a nízké pracovní jednotce. Motiv lze hledat i jinde, v pohledu zemědělců na soukromé vlastnictví, zemědělci prodejem mohli také vyjádřit nesouhlas s tím, aby jejich hospodářská zvířata byla povinným vkladem do JZD a nakonec součástí společného vlastnictví. Určitou specifičností družstevníků v rámci ochrany životní úrovně je odmítání přijmout ostatní zemědělce mezi sebe, tedy izolování od ostatních. Z pohledu komunistického režimu šlo o raritní záležitost, kdy družstevníci jako nositelé myšlenky společného hospodaření vytvořili vlastní soukromý zemědělský podnik s poměrně vysokou mírou prosperity, ale omezenou možností vstupu. Odporovali tím původnímu záměru JZD, nepřijímali nikoho dalšího mezi sebe kvůli vlastním zájmům. Zároveň požívali výhod, jakých jim režim umožňoval v podobě přístupu na trh a sníženém množství dodávkových povinností pro JZD. Izolovaní družstevníci dokázali plně využít pobídek k zlepšení životní úrovně.

Závěr

Padesátá léta byla jedním z nejsložitějších období českého a československého venkova. Kolektivizace znamenala dobu hlubokých změn, komunisté zlikvidovali dosavadní způsob individuálního zemědělského hospodaření a zahájili přestavbu venkova na kolektivní hospodaření v duchu sovětské kolektivizace. Tento přechod ovšem provázely nejružnější formy perzekucí, které postihly velké množství zemědělců, nejvíce zasáhly zemědělce s velkou výměrou půdy, tzv. „kulaky“. Pokud se někteří zemědělci shodou okolností nestali obětí rozsáhlých perzekucí, mohli zažít špatnou ekonomickou a sociální situaci, jediným možným únikem před perzekucemi byl odchod do měst či vstup do JZD, ale ani zde neunikli až na výjimky bídým podmínkám.

Pokud bychom chtěli odpovědět na otázku, zda byla kolektivizace úspěšná, nedostalo by se nám jednoznačné odpovědi. Z hlediska komunistů zřejmě ano, když dosáhli založení JZD ve všech obcích a stranou zůstali již jen drobní držitelé půdy, kteří tvořili nepodstatnou část pro dokončení kolektivizace a mimo zůstali i někteří zemědělci „rebelové“ s většími výměrami půdy. Pro komunisty bylo metou vyhlášení socialismu, což se jim, aspoň formálně, povedlo změnou ústavy v roce 1960. Přispělo k tomu mimo jiné i dokončení kolektivizace, které komunisté považovali za svůj úspěch. Zemědělství se nacházelo na přelomu padesátých a šedesátých let v žalostném stavu. V případě Pardubického kraje můžeme vyjmenovat velké množství problémů zapříčiněných působením komunistů: např. vysoký průměrný věk družstevníků a celkově pracovníků v zemědělství, neochota mladých v zemědělství pracovat, poměrně nízké výdělky, jejichž hodnota na konci kolektivizace spíše dále klesala, dále nedokončená infrastruktura JZD z hlediska výstavby potřebných budov, nízká a zastaralá mechanizace, ale také neochota množství družstevníků pracovat atd. To vše byly problémy, které dále ovlivňovaly podobu venkova. Další změny ve společnosti byly velmi hluboké, dosavadní uspořádání zaniklo, ale nešlo pouze o cílenou likvidaci „kulaků“, ale také o přerod zemědělce v družstevníka. Družstevník měl být podobný průmyslovému dělníkovi, čemuž odpovídalo i zařazení do výrobních skupin, v případě JZD do rostlinné nebo živočišné výroby. Z všestranného zemědělce se měl stát specializovaný pracovník, který se ve svém oboru dále vzdělává.⁶⁷³

⁶⁷³ N. SWAIN, *Collective farms...*, s. 132.

V průběhu padesátých let můžeme mluvit i proměnách ve vztahu město-venkov. Ve sledovaném období se především jednalo o distribuci pracovních sil z venkova do měst. Zemědělci zpočátku posilovali na základě rozsáhlé industrializace řady dělníků. Především v kapitole *Pracovní síly* bylo poukázáno na mnohé nesnáze politiky komunistického režimu v průběhu padesátých let, kdy někteří lidé z venkova zažili v rámci svého pracovního života nedobrovolné změny. Zemědělci mohli nuceně odejít do průmyslu na začátku padesátých let, aby se záhy v rámci plnění směrnic X. sjezdu KSČ museli vrátit do zemědělství. V následujících letech také kovozezemědělci a dělníci z venkova zakoušeli nátlak v podobě výhrůžek k návratu do zemědělství a vstupu do JZD.

Ve směru z měst na venkov, nebo z průmyslu do zemědělství, mělo probíhat hlavně předávání informací a zkušeností o organizaci a řízení hospodaření v JZD, dělníci také působili jako instruktoři pro JZD nebo agitátoři při zakládání družstev. Jejich úkolem bylo hovořit se zemědělci a přesvědčovat je ke vstupu. Jako pomoc při organizaci či pracích na poli v ideálním pomáhaly JZD tzv. patronátní závody. Dělníci, popř. i úředníci měli na venkov dojíždět často a dohlížet na postup kolektivizace na venkově, zemědělci je ale často odmítali či ignorovali. Nejspíše na ně mnohdy působilo exoticky, když jim dělník radil o zemědělství a organizaci výroby. Z podniků přicházely i nechvalně známé milice, aby vymáhaly povinné dodávky. Město zásobovalo venkov také brigádami dělníků a úředníků na pomoc ve špičkových pracích.

Ve vztahu město–venkov či průmysl–zemědělství lze vnímat oboustranné napětí. Vysílání průmyslových dělníků z města na venkov s cílem přesvědčovat zemědělce o výhodách společné práce mělo svůj vzor v zakládání kolchozů v Sovětském svazu. V sovětském vidění světa byl totiž venkov zaostalý, bez správného chápání světa a plný pověr, avšak snaha komunistů aplikovat také metody v Československu se setkala s velkým odporem.

Na druhé straně byl venkov zejména zásobárnou pracovních sil a také zemědělské produkce. O napětí mezi komunisty a zemědělci v rámci zásobování obyvatelstva potravinami lze hovořit především v prosinci 1951, kdy komunisté po omezení vázaného trhu s potravinami potrestali zemědělce tím že je odkázali na nákup na volném trhu za vyšší částky a argumentovali při tom tím, že za nedostatečné zásobení trhu mohou především sami zemědělci. Potrestali hlavně zemědělce v výměrou mezi 0,5 a 2 ha a paradoxně popudili proti sobě silnou vrstvu kovozezemědělců, kteří patřili současně mezi zemědělce i dělníky.

Kovozemědělci museli kvůli těmto opatřením opustit JZD. Jejich situace se zlepšila od velké krize kolektivizace díky politice nižších dodávek a vyšších výkupních cen zemědělských produktů. V druhé polovině patřili k nejbohatším obyvatelům venkova, což ovšem bylo nepříjemné pro komunisty, kteří stále prosazovali myšlenku, že pouze chudý zemědělec vstoupí do JZD.

Vztah mezi městem a venkovem určovala v padesátých letech kolektivizace a tlak komunistů na její rychlé uskutečnění. Tomu odpovídá i přítomnost dělníků a úředníků z měst na venkově. Na počátku padesátých let přijížděli jako instruktoři, agitátoři nebo vymahači povinných dodávek. V době velké krize hlavně pomáhali v brigádách. Od roku 1955 jejich aktivita opět rostla, důkazem může být i vyslání 2 000 „nejzkušenějších“ funkcionářů ze závodů do zemědělství a účast při agitacích při překotném zakládání v letech 1957 a 1958.

Pokud se vrátíme ke kovozemědělci, právě oni mohou být příkladem společenské skupiny venkova, která zažila do určité míry příznivý dopad kolektivizace. Kovozemědělci ekonomicky posilovali od roku 1954 v souvislosti s uvolněním poměrů a snížení dodávkových povinností. Dále také více příjmů do domácností způsobilo vzestup životní úrovně. V mnohých případech kovozemědělci upřednostňovali zemědělské práce na úkor svého stálého zaměstnání a v souvislosti s vyššími příjmy se stali terčem kritiky. Dalším jejich problémem bylo, že na základě ekonomického posílení odmítali vstoupit do JZD, kde je čekal výrazný pokles životní příjmů. Pro komunisty byl jediným přijatelným družstevníkem zchudlý zemědělec, protože tušili, že relativně bohatí společné hospodaření odmítají.

Důležitým úkolem této práce bylo ptát se po krizích kolektivizace, z pohledu výzkumu vykryštalizovaly hned tři krize kolektivizace s podobnými příčinami a vyústěním. Velká krize kolektivizace úzce souvisí s krizí komunistického režimu ve východním bloku, v Československu i Pardubickém kraji se při ní rozpadla mnohá JZD a odešel značný počet zemědělců. Další dvě krize mají podobné rysy, obě měly ekonomický základ a byly důsledkem zrychlené kolektivizace. Došlo při nich k poklesu zemědělské výroby a příjmů pro družstevníky, plynula z toho jejich neochota pracovat společně (u funkcionářů národních a stranických výborů se vžilo spojení: „špatná pracovní morálka družstevníků“). V obou případech muselo dojít k dovozu obilí ze zahraničí, při první krizi na přelomu let 1951 a 1952 došlo navíc ke zmíněným zásobovacím opatřením. Ve srovnání krizí 1951–1952 a 1957–1958 nastaly vždy problémy s poklesem výroby vlivem rozsáhlého zakládání JZD a tlaku na

zemědělce, aby podepsali přihlášku. V historiografii často panuje názor, že při překotné kolektivizaci v druhé polovině padesátých let došlo k poklidnému vstupu zemědělců do družstev, otěže JZD převzali zkušenější střední zemědělci, ta ekonomicky stoupala a prosperovala. Ovšem tyto teze nekorespondují s výzkumem kolektivizace v Pardubickém kraji. Komunisté v roce 1957 oprášili své techniky z doby stalinismu mezi lety 1948–1953, využívali ale jiné formy perzekuce, sice nenásilné ale velmi rafinované. Vyhržovali propuštěním ze zaměstnání nebo vyhozením dítěte ze školy, obnovili i další praktiky jako např. zvýšení dodávkových povinností nebo kontroly osevu atp. Pochybovat lze i lepší kondici družstev po vstupu středních zemědělců. Z výzkumu vyplývá, že naopak pracovní jednotka, až na výjimky, klesla a JZD ekonomicky strádala, což lze to vysvětlit uvedenými příčinami o neochotě společně pracovat apod.

V závěr padesátých let režim opět udeřil na „kulaky“, přestože po akci „K“ a pronásledování v první fázi do roku 1953 polevil, komunisté i po roce 1957 pokračovali v dokončení likvidace „třídního nepřítele“. „Kulaci“ v té době ale na venkově patřili k slabším vrstvám, o čemž svědčí přibývání tzv. úpadkových statků a jejich předávání státu či nově vzniklým JZD. Pokud neodevdali celý, mohlo dojít k povinnému vkladu „kulaka“ do JZD o velikosti více jak 50 % majetku. Byli dále sledováni i uvnitř JZD. Ti, kteří zůstali mimo JZD, patřili mezi přestárlé a nemocné a jejich osud byl prakticky zpečetěn.

Zemědělci v průběhu kolektivizace ovšem nebyli pouze pasivní, dokázali účinně režimu vzdorovat, v průběhu celé práce jsme jmenovali spoustu taktik vzdoru, nejen ty v poslední kapitole. Soukromí i družstevní zemědělci dokázali v průběhu krutých kolektivizačních let najít mnoho strategií, jak udržet svou pozici. Mezi jmenované strategie jako odmítání zemědělců pracovat, prodej hospodářských zvířat, izolace či další, můžeme zařadit i chování zemědělců při agitačních schůzích, kde odmítali účast, dělali hluk nebo schůzi nejrůzněji přerušovali, v rámci pracovní jednotek využili někteří benevolenci režimu a snažili se o příznivé nastavení norem, aby vydělali co největší množství peněz. Obdobné chování se objevilo i u mnohých předsedů JZD. Ti zneužívali svého postavení k nejrůznějším způsobům zlepšení své materiální a finanční situace. Pro zemědělce znamenaly podobné příležitosti šanci, jak přežít kolektivizaci či život v JZD.

Průběh kolektivizace nebyl plynulý, spíše naopak, bylo v něm několik zlomů. Často bývá za nejpodstatnější bod v průběhu kolektivizace považováno červnové zasedání ÚV KSČ v roce 1955, kde první tajemník Antonín Novotný prosadil zrychlení tempa kolektivizace při

sporu s prezidentem Antonínem Zápotockým. Nelze to nijak zpochybňovat, na tomto zasedání došlo opravdu k zahájení obratu v kolektivizaci. Na konci třetí kapitoly jsme zmínili, že cílem není vytvářet novou periodizaci, ale přesto lze zmínit důležitá období v průběhu kolektivizace, která byla doposud opomíjena. První je prosinec 1951, kdy došlo k zásobovacím opatřením, tato opatření zasáhla spíše vrstvy zemědělců s nižšími výměrami. Komunisté, vědomi si možných problémů na venkově, spustili vysvětlovací kampaň, obvinili zemědělce, že za ni mohou. Právě odebrání lístků na potraviny, mýdla a cukru způsobilo ztrátu důvěry mnohých malých zemědělců, resp. kovozezemělců, v postup režimu na venkově, mnozí odešli z JZD kvůli statutu samozásobitele. Zásobovací opatření lze považovat za ránu pro kovozezemělce a mnohé zemědělce-komunisty. Tyto události znamenaly jejich odklon od režimu a cíle kolektivizace, který byl umocněn při postupném zvýhodnění malých zemědělců v rámci plnění povinných dodávek kolem poloviny padesátých let.

Druhým zásadním momentem, zde již zmíněným, je léto 1957, období překotné kolektivizace a velkého tlaku na zemědělce. Po jejich hromadném podepisování přihlášek a vstupu do JZD došlo k podobným příznakům jako v roce 1951 – pokles výroby, nutný dovoz zemědělských produktů ze zahraničí apod. Ukázalo se, že rychlá transformace zemědělské výroby může být velmi riskantní a výsledky mohou vyústit v nebyvalé potíže. Příčiny nemusely být ovšem na straně rychlých změn, ale také ve vzdorování zemědělců v podobě bojkotu výroby, ať už v podobě rozprodání zásob před vstupem nebo odmítání pracovat přímo v JZD.

Na dobu padesátých let v Československu i Pardubickém kraji lze nahlížet z mnoha úhlů pohledů, studium venkova nabízí také velké množství interpretací. Předložená disertační práce se zabývala především pracovními silami, problémem vztahu město-venkov či průmysl-zemědělství, problémy struktury JZD, krizemi kolektivizace, vývojem společenských skupin i jednotlivců či vzdorem proti režimu v rámci ekonomického přežití vstupu do JZD. Komunisté v průběhu padesátých let převzali mnoho ze sovětského vzoru, platí to i o tom, co S. Fitzpatricková pojmenovala jako stavění Potěmkinových vesnic: *„Jestliže typická ruská vesnice ve třicátých letech byla hladovějící, ponurá, vylidněná a demoralizovaná, tak tu byla ještě jedna vesnice, šťastná, prosperující, plná lidí a hudby z akordeonu a balalajky, která existovala pouze ve fiktivních představách. Proto je nazývám Potěmkinovými vesnicemi...“*⁶⁷⁴

⁶⁷⁴ S. FITZPATRICK, *Stalin's Peasant...*, s. 262.

Podobně se vyjadřuje Boris Pasternak prostřednictvím postavy románu *Doktor Živago* Nikolaje Dudorova: „*Myslím, že kolektivizace byla nesprávné opatření, které nevyšlo, ale přiznat se k omylu, to bylo vyloučené. Aby se zakryl neúspěch, bylo třeba všemi zastrašovacími prostředky odnaučit lidi soudnosti a myšlení, donutit je, aby viděli to, co neexistovalo, a dokazovat opak toho, co bylo každému zřejmé.*“⁶⁷⁵ Komunisté byli mistři ve stavení „Potěmkinových vesnic“ a vytváření falešných fasád, aby zakryli skutečný stav věcí.

⁶⁷⁵ Boris PASTERNAK, *Doktor Živago*, Praha 1990, s. 538.

Prameny a literatura

Prameny

Národní archiv v Praze

Fond Ministerstvo pracovních sil

Fond Ministerstvo zemědělství – schůze kolegia ministrů zemědělství 1949–1962

Fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – zasedání 1945–1989

Fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení zemědělství a porady vedení pro otázky zemědělství

Státní oblastní archiv Zámorsk

Fond KSČ – Krajský výbor Pardubice

Fond Krajský národní výbor Pardubice 1949–1960

Edice pramenů

Jiřina JUNĚCOVÁ – Jana PŠENIČKOVÁ (eds.), *Zemědělské družstevnictví: Kolektivizace zemědělství. Vznik JZD 1948–1949*, Praha 1995.

Karel KAPLAN (ed.), *Proměny české společnosti 1948–1960. Část druhá. Venkov. Dokumenty*, Praha 2012.

Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1950*, Praha 1998.

Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1951*, Praha 1999.

Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1952*, Praha 2000.

Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1953*, Praha 2002.

Jana PŠENIČKOVÁ (ed.), *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství. Vznik JZD – 1954*, Praha 2003.

Od X. do XI. sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ, Praha 1958.

Tisk a periodika:

Beseda venkovské rodiny

Národní výbory – časopis lidově demokratické správy

Pracovní síly

Rudé právo

Za socialistické zemědělství

Zář: list KSČ pardubického kraje

Zemědělské noviny

Literatura

Alois ANDRLE – Vladimír SRB, *Industrializace a deagrarizace Československa 1950–1991 podle okresů*, Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje 1, 1999, s. 6–23.

Michal BARNOVSKÝ, *Prestávka mezi první a druhou etapou kolektivizácie*, in: Blanka Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Uherské Hradiště, s. 235–242.

Anna BEINHAUEROVÁ – Karel SOMMER, *K problematice pracovních sil a jejich zdrojů ve vybraných průmyslových odvětvích Českých zemí v letech 1949–1960*, Slezský sborník 89, 1991, s. 17–31.

Michal BIHARY, *Násilná kolektivizace na Chrudimsku* (diplomová práce), Západočeská univerzita v Plzni 2013, s. 59.

Petr BLAŽEK – Michal KUBÁLEK, *Akce „Kulak“. Přijetí, uplatňování a zrušení směrnice tří ministrů*, in: Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK (eds.), *Akce „K“: Vyhnání sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy, dokumenty*, Praha 2010, s. 61–150.

Jana BLAŽKOVÁ, *Venkov v programech politických stran v roce 1946*. In: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 88–90.

Jan BOŠTÍK, Jana VÁCHOVÁ (ed.), *Kronika kolektivizace malé vesnice: zápisky mladočovského rolníka Jana Boštíka o životě v letech 1945–1959*, Praha 2008.

Pavel BOŠTÍK, Jarmila KLUSOŇOVÁ, *Dolní Újezd v letech 1948–1989*, in: Josef Klouda (ed.), *Dolní Újezd 1167–2017. Dolní Újezd 2017*, s. 183–193.

Pavel BOŠTÍK, *Kolektivizace venkova v okrese Litomyšl v letech 1948–1960* (diplomová práce), Univerzita Hradec Králové 2012.

Pavel BOŠTÍK, *Problémy spojené s osídlováním a průběhem kolektivizace v pohraničních obcích Čistá, Janov a Karle*, in: Pavel Horák, Tomáš Hradecký (eds.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století VIII.*, s. 355–369.

Pavel BOŠTÍK, *Velká krize kolektivizace v Pardubickém kraji*, *Theatrum historiae*, s. 325–349.

Pavel BOŠTÍK, *Vývoj JZD Dolní Újezd u Litomyšle 1950–1958 - ekonomické, kulturní a společenské okolnosti*, in: Tomáš Hradecký, Pavel Horák, Pavel Boštík (eds.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století IX.*, Hradec Králové 2014, s. 81–88.

Tomáš BURDA, *Historické hranice a proces polarizace prostoru v Česku*, Praha 2016.

Jana BUREŠOVÁ, *Kolektivizace zemědělství v české historiografii*, *Východočeské listy historické* 32, 2014, s. 97–107.

Jana BUREŠOVÁ, *Problematika výzkumu dějin kolektivizace v Československu a v České republice*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 23–31.

Jana BUREŠOVÁ, *Združstevňování nebo kolektivizace zemědělství po roce 1948?* in: Blanka Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Uherské Hradiště 2002, s. 223–228.

Robert CONQUEST, *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*, Londýn 2002.

Květa ČIHÁKOVÁ, *Postavení kovozeďmělců v sociální struktuře kapitalistické a socialistické společnosti*, Praha 1968.

Jan DOLEŽAL, Josef KMONÍČEK a Jiří PEKÁREK, *Když mizely meze. Kapitoly z kolektivizace východočeského zemědělství*, Hradec Králové 1987.

Sheila FITZPATRICKOVÁ, *Každodenní stalinismus. Obyčejný život v neobyčejné době: Sovětské Rusko ve 30. letech*, Praha 2018.

Sheila FITZPATRICK – Lynne VIOLA (eds.), *A Researcher's Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s*, New York 1990.

Sheila FITZPATRICK, *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*, Oxford, New York 1994.

Michael GEYER – Sheila FITPATRICKOVÁ, *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*, Praha 2012.

Jiří HÁJÍČEK, *Selský baroko*, Brno 2005.

Otakar HAVLIČ, František KRUMPHOLC, *Vzorové stanovy JZD. Základní zákon hospodaření a života družstev*, Praha 1957.

Zdeněk HRABA, *Kolektivizace a transformace československého a českého zemědělství v letech 1945–2004. Právně normativní pohled*. Praha 2013.

Tomáš HRADECKÝ, *Hodnocení činnosti krajského tajemníka KSČ Mikuláše Landy pohledem regionálních politických složek z doby před procesem*, in: Pavel Horák, Tomáš Hradecký (eds.), *České, slovenské a československé dějiny 20. století VIII.*, s. 343–352.

Miloš CHARUBSKÝ – Josef KMONÍČEK – Jaromír NEPRAŠ, *Naše družstvo*, Dolní Újezd 1989.

Hanna JEDRUSZCZAK, *The Employment in Poland in 1930–1960. Dynamics and Structure*, *Acta Poloniae Historica* 18, 1968, 262–263.

Karel JECH, *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*, Praha 2008.

Karel JECH, *Probuzená vesnice*, Praha 1963.

Karel JECH, *Protokolární seznam „rodinných celků odsouzených vesnických boháčů“ určených k vystěhování v akci „K“ („Kulaci“) v letech 1951 –1953*, in: Petr BLAŽEK – Karel JECH – Michal KUBÁLEK (eds.), *Akce „K“: Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy, dokumenty*, Praha 2010, s. 315–498.

Karel JECH, *Soumrak selského stavu 1945–1960*, *Sešity Ústavu pro soudobé dějiny* 35, 2001.

Marie JÍLKOVÁ, *Průběh a metody násilné kolektivizace na Poličsku* (diplomová práce), Univerzita Pardubice, 2015.

Marie JÍLKOVÁ, *Průběh kolektivizace venkova na Poličsku z pohledu tří postižených rodin*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 384–391.

Zdeněk JINDRA, Ivan JAKUBEC a kol., *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha 2015.

Lenka KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha 2007.

Eva KANTŮRKOVÁ, *Smuteční slavnost*, Praha 1967.

Karel KAPLAN, *K politickým procesům v Československu 1948–1954. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR 15, 1994.

Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, Brno 2005.

Karel KAPLAN, *Kronika komunistického Československa: kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*, Brno 2008.

Karel KAPLAN, *Proměny české společnosti 1948–1960. Část druhá. Venkov*, Praha 2012.

Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře první republiky. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*, Praha 2017.

Jaromír KARPÍŠEK, *Vývoj půdní rozlohy zemědělských závodů na Jihlavsku v období kolektivizace 1949–1959*, Východočeské listy historické 35, 2016, s. 51–79.

Gail KLIGMAN – Katherine VERDERY, *Peasant under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*, Princeton 2011.

Hubertus KNAUBE, *Německá demokratická republika – 17. červen 1953*, Securitas Imperii 24, 2014.

Stephen KOTKIN, *Magnetic Mountain. Stalinism as Civilization*, Berkeley 1995.

Kolektiv autorů, *Statistický lexikon obcí republiky československé 1955. Podle správního rozdělení 1. ledna 1955, sčítání lidu a sčítání domů a bytů 1. března 1950*, Praha 1955.

Kolektiv autorů, *Šest let budování Pardubického kraje. 19549–1954*, Pardubice 1955.

Kolektiv autorů, *Východočeský kraj v číslech. Ekonomický rozvoj. Výsledky sčítání lidu domu a bytu. Perspektiva vývoje do roku 1980*, Praha 1964.

Petr KUBÁT, *Historie obce Jitkova*, Jitkov 2005.

Martin KUČERA, *Drama dirigenta: Jaroslav Krombholc v osidlech doby*, Praha 2018.

Milan KUČERA, *Populace České republiky 1918–1991*, Acta Demographica 12, 1994.

Milada KYSILKOVÁ, *Čtyřicet let socialistické výstavby obce Dolní Újezd na Svitavsku*, Dolní Újezd 1984.

Marián LÓŽI, *Dynamika vnitrostranického teroru na lokální úrovni KSČ v době pozdního stalinismu* (diplomová práce), Univerzita Karlova, Praha 2014.

Jaroslav MACH, *Krutá léta perzekuce*, in: Milan Skřivánek (ed.), *Horní újezd u Litomyšle*, Horní Újezd u Litomyšle, s. 100–102.

N. NAZARCEV a P. MOROZOV, *Zlepšení organizace práce a odměn za práci v kolchozech*, Praha 1951

Josef NĚMEČEK, *Akce StB Pardubice „Požár“ v Dolním Újezdě. Obvinění manžela ze žhářství Marie Kabrhelové odvolala*, Chrudim 2016.

Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Chrudimsku a Hlinecku po roce 1948*, Chrudim 2009.

Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Litomyšlsku po roce 1948*, Chrudim 2015.

Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Pardubicku po roce 1948*, Chrudim 2015.

Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Poličsku po roce 1948*, Chrudim 2015.

Josef NĚMEČEK, *Osudy sedláků na Vysokomyštsku po roce 1948*, Chrudim 2015.

Drahomíra NOVÁKOVÁ, Pavel NOVÁK, *Předsedové jednotných zemědělských družstev na Kutnohorsku – pokus o kolektivní biografii*, *Prameny a studie* 48, 2008, s. 65.

Pavel NOVÁK, *Cesta k JZD*, *Prameny a studie* 48, 2013, s. 76–91.

Pavel NOVÁK, *Předseda jednotného zemědělského družstva. Příběh Petra Lexy*, in: Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř a Denisa Nečasová (edd.), *Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století*, s. 152–173.

Lucie NOVOTNÁ, *Metody perzekuce selského stavu na Poličsku v letech 1949–1960*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 267–272.

Jan NOVOTNÝ, *Kolektivizace venkova v okrese Hlinsko v letech 1948–1960*, Univerzita Hradec Králové (diplomová práce).

Doubravka OLŠÁKOVÁ, Jiří JANÁČ, *Kult jednoty. Stalinský plán přetvoření přírody v Československu*, Praha 2018

Aleš PALÁN, *Ratajský les*, Příbram 2016.

Jiří PERNES, *Brno 1951. Příspěvek k dějinám protikomunistického odporu na Moravě*, Praha 1997.

Jiří PERNES, *Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1948–1960*. *Forum Historiae*, 1, 2016, s. 5–34.

Jiří PERNES, *Politické a sociální předpoklady kolektivizace zemědělství v Československu*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 77–87.

- Jiří PERNES, *Proměny myšlenky kolektivizace zemědělství v politice KSČ po únoru 1948*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, s. 33–45.
- Jiří PERNES, *Snahy o překonání politicko-hospodářské krize v Československu v roce 1953*, Praha 2000.
- Jiří PERNES, *Závěrečná etapa kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, in: Vladimír Březina, Jiří Pernes (eds.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Brno 2009, s. 9–52.
- Jiří PERNES, *Zprávy z Prahy 1953*, Praha 2016.
- Aleš PETRÁK, *Přídělový systém v Československu v letech 1948–1953* (bakalářská práce) Vysoká škola ekonomická v Praze, 2012.
- Josef PETRÁŇ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011.
- Josef PETRÁŇ, *Dvacáté století v Ouběnicích. Soumrak tradičního venkova*, Praha 2009.
- Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl – období 1945–1992*, Brno 2009.
- Martin C. PUTNA, *Česká katolická literatura 1945–1989*, Praha 2017.
- Jakub RÁKOSNÍK, *Sovětizace sociálního státu: lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010.
- Jakub RÁKOSNÍK, Igor TOMEŠ a kol., *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012.
- Šárka ROKOSKÁ, *Administrativní opatření – jedna z forem perzekuce sedláků komunistickým režimem*, *Securitas Imperii*, 10, 2003, 147–194.
- Jaroslav ROKOSKÝ, *Mezi hrdostí a zoufalstvím Odpor proti násilné kolektivizaci*, in: Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda (eds.), *Kolektivizace v Československu*, Praha 2013, s. 180–197.
- Milan ROMPOTL, *Kněz Josef Čihák*, Hradec Králové 2011.
- Jiří RŮŽIČKA, *Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity? Možnosti konceptuálního uchopení intelektuálních „reformních“ diskurzů v období 1956–1968*, *Soudobé dějiny*, 1-2, 2018, s. 208–228.
- Miloslav RŮŽIČKA, *Vyhnaní: akce "kulak"*. Havlíčkův Brod 2008.
- Miloslav RŮŽIČKA, *Vyhnaní II: akce "kulak"*. Havlíčkův Brod 2011.
- Jiřina RŮŽKOVÁ a Josef ŠKRABAL, *Historický lexikon obcí České republiky 1986–2005. I. díl*, Praha 2006.

- Dana SÁLUSOVÁ, *České zemědělství očima statistiky 1918–2017*, Praha 2018.
- James C. SCOTT, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcript*, New Haven 1990.
- James C. SCOTT, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven 1985.
- Lubomír SLEZÁK, *Socialistická přestavba zemědělství v Československu a pracovní síly*, *Československý časopis historický* 35, 1987, s. 527–547.
- Petr SLINTÁK, *Na smuteční slavnosti všech dobrých rodáků*, in: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 271–281.
- Petr SLINTÁK – Hana ROTTOVÁ, *Venkov v českém filmu 1945–1969: filmová tvář kolektivizace*, Praha 2013.
- Vítězslav SOMMER, *Angažované dějepisceví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*, Praha 2011.
- Milan STANĚK, *Počátky kolektivizace zemědělství na Litomyšlsku a její metody (1949–1953)*, *Pomezí Čech, Moravy a Slezka* 16, 2015, s. 9–75.
- Geoffrey SWAIN – Nigel SWAIN, *Eastern Europe since 1945*, Basingstoke 2009.
- Nigel SWAIN, *Collective farm which work?*, Cambridge 1985.
- Nigel SWAIN, *Typologie východoevropských podob kolektivizace*. In: Petr Blažek a Michal Kubálek (eds.), *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*, Praha 2008, s. 30–59.
- Jan TESAŘ. *Historie a současnost statutárních měst* (diplomová práce), Univerzita Pardubice 2009.
- Martin TOMÁŠ, *Vývoj a současné problémy vnitřní prostorové struktury města Pardubice* (Diplomová práce), Palackého univerzita v Olomouci 2008.
- Jiří TOPINKA, *Dokončení kolektivizace venkova a jeho realizace na Berounsku 1957–1962*, in: Vladimír Březina, Jiří Pernes (eds.), *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, Brno 2009, s. 129–180.
- Jiří TOPINKA, *Specifika kolektivizace v českém pohraničí 1949–1960*, in: Blanka Rašticová (ed.), *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Uherské Hradiště 2002, s. 229–234.
- Jiří TOPINKA, *Zapomenutý kraj. České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení*, *Soudobé dějiny* 3–4, 2005, s. 534–586.

- Jiří URBAN, *Československá cesta kolektivizace venkova po Stalinově a Gottwaldově smrti: od mezinárodních souvislostí k místním praktikám*, *Prameny a studie* 48, s. 92–115.
- Jiří URBAN, *Kolektivizace venkova v historiografii – dosavadní přístupy k tématu*, *Forum Historiae*, 1, 2016, s. 153–187.
- Jiří URBAN, *Kolektivizace venkova v Horním Polabí. Od fenoménů k aktérům a jejich motivacím*, Praha 2016.
- Jiří URBAN, *Projevy odporu proti nastupující kolektivizaci na Novobydžovsku*, *Theatrum historiae* 8, 2011, s. 279–310.
- Jiří URBAN, *Tváří k venkovu. Vystoupení Antonína Zápotockého ve Stěžerách*, *Paměť a dějiny* 3, 2013.
- Jiří URBAN, *Venkov pod kolektivizační knutou. Okolnosti exemplárního „kulackého“ procesu*, Praha 2010.
- Antonín VÁCLAVŮ, *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu*, Praha 1999.
- Vladimír VELEŠÍK, *Osídlování Svitavska v letech 1945–1947*, *Pomezí Čech, Moravy a Slezska* 4, 2000, s. 199–268.
- Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York 1996.
- Lynne VIOLA, *The Best Sons of the Fatherland. Workers in Vanguard of Soviet Collectivisation*, New York 1989.
- Lynne VIOLA – Viktor Petrovič DANILOV a kol., *The Tragedy of the Soviet Countryside (Vol. 1). The War Against the Peasantry 1927–1930*, New Haven 2005.
- Peter WAGNER, *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline*, Londýn 1994.
- Vývoj ČSSR v číslech. Rozbory výsledků sčítání lidu, domů a bytů*. Praha 1965.
- Andrej ZUBOV (ed.), *Dějiny Ruska 20. století. I. díl*, Praha 2014.

Internetové zdroje

Demografické ročenky (pramenná díla). Dostupné z

https://www.czso.cz/csu/czso/casova_rada_demografie_1969_1950 [citováno 15. 6. 2018].

Heslo *Kovozemědělec*, *Sociologický slovník*, dostupné z

<https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Kovozemědělec> [citováno dne 8. 11. 2018].

Kronika obce Dlouhá Třebová, dostupné z <http://www.kronikar.estranky.cz/clanky/obecni-kronika/obecni-kronika.html> [citováno dne 12. 11. 2018].

Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1785–2017, absolutní údaje. Dostupné z

https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu [citováno 8. 6. 2018].

Zákon 69/1949 Sb., o jednotných zemědělských družstvech. Dostupné z

<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-69#p5> [citováno dne 12. 10. 2018].

Seznamy grafů, map a tabulek

Graf 1 Přehled závislosti druhu práce na přepočtu na pracovní jednotky	77
Graf 2 Nárůst zemědělské půdy v jzd vybraných okresů mezi červencem 1957 a říjnem 1958 (%)	107
Graf 3 Podíl důchodu ze záhumenkového hospodářství na celkovém důchodu ze zemědělské činnosti v českých krajích (ve stálých cenách)	173
Mapa 1 Správní členění českých zemí 1949–1960	10
Mapa 2 Pardubický kraj 1949–1960.....	11
Tabulka 1 Srovnání počtu obyvatel ve vybraných okresech v letech 1930 a 1950	28
Tabulka 2 Srovnání počtu obyvatel ve vybraných okresech v letech 1950 a 1961	30
Tabulka 3 Zařazení obyvatelstva do sociálních skupin podle sčítání v roce 1961 v okresech Litomyšl a Pardubice	32
Tabulka 4 Přesuny pracovníků mezi odvětvími v Pardubickém kraji v roce 1952	43
Tabulka 5 Přehled finančních ztrát na pracovních jednotkách ve vybraných JZD okresu Ústí nad Orlicí	81
Tabulka 6 Čistý příjem na 1 ha zemědělské půdy v Kčs a použití pro pracovní jednotku.....	82
Tabulka 7 vývoj počtu JZD v Pardubickém kraji v průběhu první krize	92
Tabulka 8 Průměrná hodnota pracovní jednotky JZD v Pardubickém kraji.....	111
Tabulka 9 Složení členů KSČ v Pardubickém kraji podle povolání na jaře 1953	117
Tabulka 10 Počty zemědělských závodů v Československu, jejichž členové nebyli zaměstnáni pouze v zemědělství (data z roku 1930)	125
Tabulka 11 Průměrné roční příjmy na domácnost v roce 1956 v Kčs	133
Tabulka 12 Vliv velikosti záhumenek na počet odpracovaných pracovních jednotek	167

Seznam zkratek

CVP – Celoroční výrobní plán

ČSD – Československé dráhy

ČSM – Československý svaz mládeže

ČSSS – Československé státní statky

ČSZAV – Československá akademie zemědělských věd

JSČZ – Jednotný svaz českých zemědělců

JZD – Jednotné zemědělské družstvo

KNV – Krajský národní výbor

KSČ – Komunistická strana Československa

KV KSČ – Krajský výbor Komunistické strany Československa

MNV - Místní národní výbor

NDR – Německá demokratická republika

NV – Národní výbory

okr. - okres

ONV – Okresní národní výbor

OV KSČ – Okresní výbor Komunistické strany Československa

PTP – Pomocné technické prapory

PV – Přípravný výbor

ROH – Revoluční odborové hnutí

RVHP – Rada vzájemné hospodářské pomoci

SNB – Sbor národní bezpečnosti

StB – Státní bezpečnost

STS – Státní traktorové stanice

ÚNV – Ústřední národní výbor

ÚPV – Úřad předsednictva vlády

ÚV KSČ – Ústřední výbor Komunistické strany Československa

VŽ – Výbor žen

ZO KSČ – závodní organizace Komunistické strany Československa

Resumé

This doctoral thesis dealt with the collectivisation of agriculture in the Pardubice Region in the former Czechoslovakia between 1949-1960. The author's aim was to capture the social changes in the country, which were the result of the collectivisation carried out according to the Soviet model. The first chapter analysed the problem of the labor force, which suffered from a significant shortage in the 1950s. Agriculture also had to cope with the departure of large numbers of workers to the preferred industry. This policy also resulted in problems with the decline in agricultural production. The Tenth Congress of the Communist Party of Czechoslovakia held in June 1954 initiated the return of workers to agriculture, but it was only a short-term effect, which caused illegal conduct, such as forced release from work without giving any reason, threatening by a loss of employment etc. In the 1950s, the communists failed to resolve the problem with labor forces. The second chapter describes the life and structure of a collective farm, in the first topic, particular types of collective farms are analysed, which should specify the degree of involvement of the collective farmer in the system. In other sections, the problem of the chairmen of the collective farms, the meetings and the working units was mentioned. The aim was to show how the new life and its organization in the collective farms appeared and how it could influence the farmers. An important topic of this thesis is the concept of the collectivization crisis. In total, it identifies three crises during the 1950s caused by various factors. The crisis in the case of collectivisation meant a fall in production, departures from collective farms or their disintegration. The first crisis took place between the years 1951 and 1952 and was caused by an extraordinary measure to supply the population with food. Communists dealt with the problem by removing ration books from a large group of small farmers. The great crisis of collectivisation in years 1953-1955 is related to the general crisis of Communist regimes in the Eastern Bloc, causing the collapse of the collective farms and the departure of many farmers back to private farming. The crisis was overcome only after the meeting of the Czechoslovak Communist Party in June 1955, a complete overcoming and the return to the rapid establishment of the collective farms started again in the summer of 1957. However, an accelerated establishing has caused another crisis, which has led to a decline in production and income of farmers. The years 1957 and 1958 was triumphal for Communists, but the standard of living of farmers declined. The thesis deals with social groups in the countryside, the analysis of the relationship between the Communist Party and the farmers is important. Part-time subsistence farmers were an integral part of the Czechoslovakian countryside, they were supposed to be the backbone of the collectivisation, but their disappointment with the development of the early 1950s made them focus on private businesses and also because of their income from industrial jobs they strengthened economically. "Kulaks" are not omitted in the thesis, as the richest social class they were condemned to disposal by targeted persecution with frequent inspections and increased compulsory deliveries. The Communists achieved their goal in the countryside thanks to the constant pressure that escalated in 1957 and 1958, when most farmers joined the collective farms. The last part of the thesis answers the question of how farmers resisted the communist regime and collectivisation. Their strategy of resistance was less apparent in the economic sphere, which James C. Scott calls a *hidden transcript*, but obvious in the case of writing complaints, according to Scott *public transcript*. Farmers had been able to maintain or raise their standard of living through strategies such as isolation, preference of household plot or rapid sales of pork before entering the collective farm.